

MARIANNE MOORE

Teerullile

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Sinu jaoks on pilt
väärt vaid siis, kui tal on kaasas juhis või silt.
Sul puudub pool aru. Sõtkud osakesed
ühetaoliseks, siis sõidad neil edasi-tagasi.

Iga särav kild
on sinu käes varsti ühetasane kilt.
Kui “impersonaalne hindamine poleks
esteetikas metafüüsiliselt võimatu“, siis sa

suudaksid seda.
Mul on raske mõnd liblikat kujutleda
sind teenimas, kuid asjatu on kahelda
vastandi sobivuses, kui see juba on olemas.

fs

*

sel kuul peaks algama kevad
aga on kylm nagu talvel
seitse kraadi Celsiuse järgi
kusagil oli kolmkymmend
Claire ja Simon Glasgow'st
polegi sellist kylma vist näinud
lumi on valge ja kohev
garaaži ja kahtlase baari katusel
tasulisse parklasse jäetud autodel
okastraadi taga
puud on tardunud majade vahel
taevas on kylmunud kollakassiniseks
on põhjust olla rõõmus
mulle anti kirjanduspreemia
mul on kaks ilusat tytart
mu naine olevat nii ilus
nagu Lumekuninganna

Claire ja Simon Glasgow'st
vaevalt et sellist kylma on tundnud

*

seisan vannitoas peegli ees
hambahari käes
astuks uksest välja
ja ytleks mida ma arvan
nagu ma ikka teen
seda mida ma arvan

kuu pärast
viie kuu pärast
heidad mulle ette
kuidas ma seda julgesin
seda mida ma kohe teen
aga ei ole veel teinud
seisan vannitoas peegli ees
valgus on kollane
kraani tilkumist pole kuulda
õhus magus šampoonilõhn
yks kevadine hetk

*

mis muutub
kui võtan lausest
ma ei taha enam elada
ära sõna *enam*
läheb konkreetsemaks

*

valgus tunneli lõpus
rooman ja rooman
ja näen
mustvalge telekas
pilti enam ei näita
virvendab ja helendab

*

ma ei ole tundnud midagi
mis ei oleks kõigile tuttav
me kõik teame mis on valu
me kõik oleme tundnud üksindust
kurbust
lootusetust ja ahastust
piina ja meeleheidet
me kõik oleme kedagi hyljanud
meid kõiki on jäetud maha
imikuna jää peale
me kõik oleme käinud poes
veerand tundi enne sulgemist
kohanud endasuguseid vanamehi
meist paksemaid ja lyhemat kasvu
punnis prillidega
veidrate riietega
veel veidramate pilkudega
keda nagu ka meid
pooliku leivapätsiga
keegi koju ei oota
me kõik oleme otsinud
prygikastist syya
me kõik oleme sattunud haiglasse
söönud rahusteid ja teisi rohtusid
istunud vaguralt järjekorras
röntgenpilt kaenlas ja sussid jalas
usaldanud end arsti hoolde
saanud taha
klistiiripumbaga
me kõik oleme tundnud
kuidas seinad kukuvad kaela
öösel tullakse järele
seotakse kinni nagu lammas
viiakse tapalavale

4 fs

jäsemed kistakse ykshaaval kyljest
veri purskab ja lihas rebeneb
lõputu rahvahulga ees
me kõik oleme näinud
jäätisetaldrikul vereloiku
vanni põhjas ja valgetel seintel
veega lahjendatud verd
põrandal enda groteskset keha
kaetud vaid vee ja verega
tulnud teadvusele
ja kukkunud jälle kokku
tundnud kerget värinat käes
ja krampe yle keha
oleme surunud lõuad kokku
mitte vingunud
et sisimas seda läägemalt
haletseda ennast
me kõik oleme reetnud
kõiki oma põhimõtteid
siin pole yhtegi erandit
olgu muidu kuidas on
ka lapsepõlv kõigil on olnud
ja alandust teistegi nimedega
kõik on ju lõppude lõpuks tuttav
mõnel nii ja teisel nii
väiksed variatsioonid
tyhistele kehadele
meid kõiki on armastatud
vanade naiste
ja lillade poolt
me oleme kõvad mehed siin koos
kyllap meid kõiki keegi kardab
ja valetab et austab
habt acht kameraden!
pea pysti ja oota
sanitar tuleb uue siibriga

TRIIN SOOMETS

*

korista kuuvalgus
kogu poeetiline rämp
tsentrifugaal- ja tsentripetaal-
ise olen oma neli põhjust!
ei, ei iial.
seos nii selge,
metafysisiline põhjus vaatab suurte silmadega otsa.
ära puuduta mind
puuduta mind
mind

*

40 cm kaugusel sinust
sõidab aeg rööbastelt maha
juhtub muidki asju
inimesed saavad siiski haiget
inimesed saavad alati haiget
nad on niimoodi tehtud
ära

*

niisiis rebisin ära pitsivahu
haavad ilusti kinni kasvand
ära puuduta mind
puuduta mind

6 SOOMETS

*

surmasõlm saatuse sõrm iha silmus mis iganes
kujundite kannud katki kuivand
ei pea vett
ka valemid ja väited
yks vastuolu
on olemise põhja
puudutand
ja enne kataklysmi
ei pysi ükski põhjus pysti

*

mitte silmus; silmitus
juhuse nali
kohutav kingitus
võta või jäta
vali või ära

*

keel ytleb yles ei kõnele
40 cm kaugusel sinust
tahaksin sirutada käe
ja lykata su lipsu pisut viltu
kui käe tagasi tõmban
on maa peal möödunud 300 aastat

*

veereta tagasi kuu
puhu uus seebimullikosmos
kutsu liigutamatu liigutaja kohale
märgi mustad augud ohukolmnurkadega
karju valgustaja peale
vajuta nupule
ära

SOOMETS 7

*

vastus on kysimuse vastus
kysimus on vastuse kysimus
vastutus on nii suur
ära puuduta mind
puuduta mind
veereta minema see kuu
korista need kolmnurgad
kummarda publikule
puuduta mind
ära puuduta mind
veereta minema see kuu

KIRSTI PIPERAL

Sa oled kreemipurgi mees

Mingi maiuspala ma pole –
kõik voldid minu rindkere all ja ülevalpool naba
on loetud ja isikukoodis
Nagu kreemipurgikork olen, muigan
valge ja mitme keeruga.
Ma ei räägi katsumisest (sest täiskõhuga seks on muidugi omaette
peatükk.

Või vähemalt peaks olema.)
Seega seisan nagu prunt elutähtsate asjade ees.
Kõik küsivad: “Mida ma kinni hoian. Keda?”
Teadke siis – piinlikkustunnet oma isude,
hommikuse padjanäo, väljakasvanud blondeeritud juuste,
tahtmise pärast mängida
öösiti tänaval lõbutüdrukut ja magatada rektorit

Mis su kujuga juhtus?

See oli täna hommikul kell kümme
kui helistasid ja palusid andeks
“Mille eest?” kohmasin, “misjaoks paluda?”
“Et lõin surnuks su teadmise minust,”
ütles ta siis,
“et tahtsin sind muuta ämbriks,
kust saaks alati võtta nii palju,
kui tahad, tahad, tahad;
et tapsime sääse, mis imes su verd,
minu jaoks mõeldud sisu;”

PIPERAL 9

“Mis sinuga on?” ühmasin vastu:
“Mis su kujuga juhtus?
Mis sai mehest, kes alati kaevas
mind koos juurtega lahti?”

Mis mõte sel kõigel on

Meisterdasin seeliku. Lõhikute ja lukuga.
Mees vaatas mind, vahetas kanalit ja nõudis võileiba.
Meisterdasin pluusi, varrukateta ja nõöpideta.
Mees vaatas mind ja läks kööki.
Meisterdasin lennuki. Ta kohe vaatas, lennukit.

Kiri sahtlisse

Sa oled jälle purjus, viltu, võõras. Väga hõivatud
Su sisikond, väike sinepiga võileib, haiseb, kisub riidu minuga
Sa ju tead, ma ei ole näitleja, võin tappa päriselt
ja tea, ma lõpetaks su naeruga

Aga, mees, miks ei ole sa nagu naabrimees – ootamatult surnud.
Eks ole ilus soov? Ma oleks lesk, kannaks kübaraid,
kõrgeid kontsi, upuks võõraste käevangu,
kulutaks, kulutaks (pole sinu asi, mida)
nühiks mälestused valgeks ja valaks
su unustusega üle.
Issand, vaata, mul on habemekarv lõual?
Nüüd oleme sinuga võrdsed

Imik meie majas on meie kahe sõlm

Sa tegid mulle imiku ja aitasid tite mu seest välja.

Andestust, et sel kuunal suvepäeval kui müristas, jäid sul hommiku-
sed ajalehed lugemata ja masinakohv joomata; ja sekretärile pepulaks
andmata; alluvatele naiskolleegidele suitsule tuld ulatamata.

Muidugi, sina praalisid sel päeval: olin sünnitusel, lõin ämmaeman-
dale külge, küsisin telefoninumbrit ja aadressi, kuid tema ütles vaid
imiku peanumbri. 35 sentimeetrit.

On igasuguseid teemasid

Mulle meeldib sinuga rääkida.
majast, mida hakkame ehitama.
suvekodust, mille peab maha müüma.
õhulossist, millele ei anta eluasemelaenu. Ütlevad: te ei hakka seal elama,
üürite välja.

Ringid silmade all

Kus sajab mu juukseid rohkem
kui täna, voodis, koos sinuga
naba, kõht, kõik pleegib
uhkusest vedrutab selg.
Ütle ausalt, kas ma olen rohkem
kui kasukas?
Kas julged tunnistada,
et minu aupaiste ei ole mitte pea kohal,
vaid ümber silmade,
jaa, just needsamad
rõngad, mariinist

Kuidas liputajaga ei osata midagi peale hakata

Rannas osalesin politseioperatsioonis: püüdsin kinni liputaja.

Erksavärvilises jopes ja punase spordikotiga mees näitas asju, mida ei näidata. võõrastele.

Aga tema näitas, tahtis, et ma vaataksin, kuidas tema oskab teha asju, mida koolis ei õpi

Mida ema ei õpeta, naabrimees ei tee ja kus ei ole armulugu.

Võtsin kohe 110, andsin teada, mis, kus ja milline.

Ja olin äkki nagu filmis: mees suruti maha, käeraudadega kinni ja tema muudkui ulgus.

Järgmisel päeval oli ta tagasi. Nüüd juba beežis mantlis, sama punase kotiga. Seesama asi käes.

Helista kui saad palun vaiksemalt

Tõesti, räägi vaiksemalt.

Norska vaiksemalt. Ausõna, ma mõtlen ka nii, et tõuka vaiksemalt. Patsuta vaiksemalt, sulge uksi vaiksemalt, söö vaiksemalt, su lõualuud, need on kohutavad.

Tõesti, ähi vaiksemalt. Käi vaiksemalt, peereta vaiksemalt, kuse otse potti. Tõesti, see ei ole naljakas, kui ma kuulen, kuidas sa situd. Issand, anna andeks, esik haiseb kõik. Ja su kingad...

Kui saad, viska oma sokid ja kingad prügikotti, vaikselt.

Nii, et ei krõbista.

Mingitud olen ma

Kui keegi tahab teada, kas mul on häbi,
et kaalun 20 kilo rohkem kui peaks –
see sõltub ju pikkusest –,
siis tõmban oma rinnad paljaks,
et kõik mõistaksid
– need teevadki mind raskeks,

12 PIPERAL

need lihased sangpommid on täis
armuvalu, ümbrikke, sarvi.
Kas tahate neid tõsta?
Nagu kangi, talgiste kätega?
(ma annaks punkte ka).
Ma ei ole kunagi tahtnud tõestada,
et olen tegelikult sale valge armas püüton
nagu mingi krae ümber falloose,
aga te ju näete seda niikuinii –
ma ei ole ju mingi teoreem

See mees oli väga suur

See mees, kellega Ponta Delgadas suudlesin, oli vanim saarel.
Ometi nagu poisike sosistas portugali keeles: “Açores, Açores” ja kit-
kus palme maa seest.
Kui kõrgelt rannikult vaatasin alla, purskus ookean otse üles ja siis see
juhtus:
tegin sinust foto ja mu mees ilmutas selle.
Su püksilukk oli jäänud lahti.
(ja ta ütleski mulle: lita raisk.)

Kaitseingel

Punapäine tüdruk astus
oma koduaknast välja
arm, paine, kõik see raskus
kaheksa korrust alla

viis ta õblukese keha
lendles õhus terve viivu
appi, appi, mis nüüd teha?
tal ju polnud tiibu!

kajakate kilkemelu
vaikib, asemele tuleb äng
surma minna? nüüd kui elul
alles algab näitemäng?

aga vaatan, miski hoovab
tema poole – ingel, vist,
püüab kinni hoopealt
plika enne maandumist

JAAANUS RAIM

0,1x 00 = 00

pyhendet Jim Ollinovskile

Kui päikselõõsast paakund
varjulistes hoovides
kaks paradigmat
vastastikku välgutasad kihvu
ma mäletan
sa kartsid
et sa ei tule enam
ja pidid tollastesse olukordadesse
kinni jääma
aga sa leidsid uue tööla
ja homme saame me taas kokku
siis alles näed mäherdusteks
need asjad sinu näpujälgi täis
on kasvanud
siis alles naeratad kuidas
vanast fotoalbumist sisse
üle Vanalinna panoraami
kiirustame vaatama
su
miljonikrooniseid
maju

RAIM 15

Eelmise kümnendi surnud

On midagi kohutavalt kummalist
nende aastate surnutes
kes te jäite kuhugi sinna
Toomepuu tagasituleku
ja renoveerimiste vahele
viimase põlvkonna väliseestlastes
kelle valimisplakatid on juba
mitmekümnekordselt üle kleebitud
turgudel taarapunktides postkontorites
ja kollastes linnaliinibussides
kus me kohtusime
teie mälusse jäänud piltides
kusagil Viru koridoris
olen kahekuine kerjuspolitseinik
tühja Coca-Cola purgiga
olen prügišahhi nooremadjutant
John von Konn
parun
inturist
Riigikogu liige
ja et kõigele sellele
on tekkinud ette klaas
mida enam ükski haamer
ei suuda purustada

Siis olen ma täielikult sina

Aastal 20 . . kui mu tuhk
pihustatakse linna peale
ja ma langen ja langen
ja lahustun kõiges
sellel järjekordsel jumalikul hommikul
keegi jookseb trammi peale
seal all
MA OLEN TEMA
ma olen nüüd tema
ma olen igaüks
just nagu siis
kui ma koolivõimla pingil kõssitades
soovisin
et tuleks üks uus suur hirm
mis tühistaks kõik vanad
et siis ise muheledes kaduda

RAIM 17

Võib-olla polegi suur olla nii hea

Suur oli minu üllatus
kui lugesin ühest vanast 1992. a. Vikerkaarest
et kurjategijate karistamine
on samasugune irratsionaalne tegevus
kui muistses Lähis-Idas
inimeste pattudega sümbolsest koormatud oina
minemakihutamine
võib-olla te ütlete et
ma võtsin selle lause kontekstist välja
ja tahan seega apelleerida klassiku toetusele
et ma ei jääks jälle päris üksi
maailma ainsaks inimeseks
kes usub et pole süüd ja kurjategijaid
ei tohi karistada
ja kõigil peab olema riigivõim
osaleda oma elu üle otsustamises
aga võib olla ka
et Kaplinski jäi parlamendis vait lihtsalt seetõttu
et ta ei tahtnud solvata oma toetajaid
kes temast omal ajal
palju olid lootnud
(mitte et ta nendest enam isiklikult sõltunuks) –
see tunne on mulle nii tuttav
aga on ka võimalik et see oli
veel mingit muud liiki mõju
mida ma veel ei tea
või et suurte võimuosakute tinglikkus
puruneb vastu meelerahu kaljusid
ja keegi ei saa midagi ütelda valjemini
kui hädiseim alginimene –
valimisõigusetu väikelaps vang või konn

KAAREL KRESSA

Aedviljaelu

Mõnikord tunnen, et
tahaksin karjuda.
Aedviljaeluga
ei suuda harjuda,
siiski on arukam
lebada kummuti all

Ärkvel ei saa olla,
ei taha magada.
Päev on nii pime ning
otsas on raha ja
pea kaalub palju ja
teadvus on udulaik hall.

Ma poleks mina, kui
alati endal seaks
eesmärke ja põhi-
mõtetest kinni peaks.
Elu on naljakas,
nali on elukas hea.

Sõltuda õhust on
lahe, kuid asjatu
küside oleks, miks
olen nii kahvatu –
luiged ei räägi ja
teie ei lenda, ma tean.

*

Istun üksi hämaruses,
üsna vabanenud valust.
Ehkki minu unistustel
pole olnud mingit alust.
Ehkki leeki ma ei süüta
selle neiu südamesse –
õlgu kehitan ja rüüpan,
peites mõtted pudelisse.

Tal on rohelised silmad..
Minu tuhakarva hing
asub kuskil nende kõrval.
Varjud tihenevad ning
mingil hetkel paistab – elul
pole viga midagi.
Tuleb aeg, mil ma ei raiska
talle enam ridagi.

Minek üle

Seal ta läheb ülbel sammul.
Riivab varrukaga linde,
kes on välja surnud ammu,
kelle laul ei lähe hinge.

Seal ta läheb nagu vari,
nagu maamees ilma maata,
vahib asju, mida hari-
likult keegi muu ei vaata.

Hääl on vaikimisest kähe.
Mööda narmendavaid pilvi
aina läheb, taskus tähed.
Läheb langetatud silmil.

20 KRESSA

Läheb, ilma et end kurnaks.
Taevas, koltunud ja kole,
vaatab, kuidas vabaturma
läheb viimne vaba olend.

Sotsiaalne geen

Miks on küll nii,
et seal või siin
ei tea, mis pead,
kuid head sul viin
vist eal ei tee.

Kui veab, on ees
üks gee, paar eed
ja pikk tripp meil.
Üks pikk diip tüüp
seal müüb ju neid.

Ja üks noor neid –
ei, laps – end müüb,
ent kas on sul
või mul ses süüd?

Sest kõik on turg
ja kaup on ta
ja sa ja nad –
ka ma ju müün.

Jah, kel on hea
geen, see ei pea.
Vaid geen ei tea,
kus tal hea on.

Õhk lõhnab

Õhk lõhnab kevade ja kange õlle järgi.
Lompides hulbivad kellegi julgad.

See lisab lootust.

Palju kodutuid talvel ei külmunud.
Seegi lisab lootust:
ehk elan kuidagi kevade üle.

Jah – asjade olemuse asemel on parem
vaadelda asjade helget külge.

Näiteks, et igäühe jaoks on kuskil keegi,
kes armastab, mitte ehk piisavalt,

et arvestada, kuid küllalt, et armatseda.
Seks on tähtis ja väärtuslik;

uuringud näitavad, peaaegu raha.
Kolmandaks tulevad vist meelemürgid.

Õhk lõhnab kanepi ja kange õlle järgi.
Kes oskaks mu õilsad tunded rahaks vahetada?

Oo – küll TEIE juba oskate.
Las hinge mõõdikud
löövad mu karma, mu elujõu eurodesse.

Ja siis, ja lõpuks:
“Issand, ma olen nii õnnelik.
Jessas, ma olen nii rahul.”

Õhk lõhnab kevade ja kange õlle järgi –

ent oleks mul püstol.
Oh, oleks mul ometi püstol.

22 KRESSA

WISŁAWA SZYMBORSKA

Poola keelest tõlkinud Hendrik Lindepuu

Negatiiv

Tumehallis taevas
veelgi tumedam pilveke
päikese mustas raamis.

Vasakul ehk paremal
valge kirsioks mustade õitega.

Sinu tumedal näol heledad varjud.
Oled istunud laua äärde
ning pannud sellele oma hallid käed.

Jätad mulje vaimust,
kes püüab välja kutsuda elavaid.

(Kuna kuulun veel nende hulka,
pean talle ilmuma ja koputama:
head ööd ehk tere päevast,
hüvasti ehk tervist.

Ja mitte kokku hoidma küsimustega tema vastustele,
kui need puudutavad elu,
ehk tormi enne vaikust.)

Piinamine

Midagi ei ole muutunud.
Keha tunneb valu,
peab sööma, hingama ja magama,
nahk on õhuke ja kohe selle all veri,
varuks hulgiti küüsi ja hambaid,
luud võivad murduda ja liikmed venida.
Seda kõike on võetud piinamisel arvesse.
Midagi ei ole muutunud.
Keha väriseb nagu värises
enne Rooma asutamist ja pärast,
kahekümnendal sajandil enne ja pärast Kristust.
Piinamine pole kuhugi kadunud, maakera on vaid väiksem
ja kui midagi toimub, siis justkui siinsamas seina taga.

Midagi ei ole muutunud.
Vaid inimesi on rohkem,
vanadele süütegudele lisandunud uued,
tegelikud, sisendatud, hetkelised ja olematud,
aga karje, millega keha nende eest maksma peab,
oli, on ja jääb süütuse karjeks
iidses helistikus ja tonaalsuses.

Midagi ei ole muutunud.
Ehk vaid maneerid, tseremooniad, tantsud.
Pead kaitsvate käte liigutus
on jäänud samaks.
Keha väänleb, krampleb ja viskleb,
jalust niidetult kukub ja kägardub,
saab sinikaid ja muhke, pritsib verd ja sülg.

Midagi ei ole muutunud.
Peale jõesängide,
metsade ja kallaste viiru, kõrbete ja liustike kontuuride.
Hingeke eksleb neis maastikes,

24 SZYMBORSKA

kaob ja naaseb, läheneb ja kaugeneb,
iseendale võõras ja haaramatu,
kord kindel oma olemasolus, kord kahtlev,
samal ajal kui keha on ja on ja on
ja ei ole ühtki pelgupaika.

Terrorist, see vaatab

Pomm plahvatab baaris kell kolmteist kakskümmend.
Praegu on alles kolmteist kuusteist.
Mõned jõuavad veel sisse minna,
mõned välja tulla.

Terrorist läks juba üle tänava.
Vahemaa kaitseb kurja eest
ja kõik on kui peopesal:

Kollases jakis naine, see siseneb.
Tumedate prillidega mees, see väljub.
Teksastes noormehed, need räägivad juttu.
Kolmteist seitseteist ja neli sekundit.
Sel lühemal on õnne, ta istub rollerile,
pikem siseneb.

Kolmteist seitseteist ja nelikümmend sekundit.
Tütarlaps, see läheb, roheline lehv juustes.
Ainult et buss varjas ta äkki.

Kolmteist kaheksateist.
Tütarlust pole enam.
Kas oli nii rumal ja astus baari, või mitte,
see selgub, kui neid hakatakse välja kandma.

Kolmteist üheksateist.
Justkui enam keegi ei sisene.

SZYMBORSKA 25

See eest väljub üks tüse kiilaspea.
Aga nagu otsiks midagi taskutest ja
kui kümme sekundit puudub kolmteist kahekümnest
naaseb nende oma näruste kinnaste järele.

Kolmteist kakskümmend.
Aeg, kuidas see lendab.
Vist nüüd.
Ei, veel mitte.
Jah, nüüd.
Pomm, see plahvatab.

Lisandusi statistikale

Sajast inimesest neid

kes teavad kõike paremini
– viiskümmend kaks,

igal sammul kõhklevaid
– peaaegu kõik ülejäänud,

valmis aitama,
kui see ei kesta kaua
– koguni nelikümmend üheksa,

head alati,
sest teisiti ei oska
– neli, noh, ehk viis,

valmis vaimustuma kadeduseta
– kaheksateist,

eksitusse viidud
mööduva nooruse poolt
– pluss-miinus kuuskümmend,

26 SZYMBORSKA

kellega ei naljatata
– nelikümmend ja neli,

alalises hirmus elavaid
kellegi või millegi ees
– seitsekümmend seitse,

võimelisi õnneks
– paarkümmend millegagi kõige enam,
üksikult ohutuid,
massis metsikuks muutuvaid
– üle poole kindlasti,
julmi,
kui olud neid sunnivad
– seda on parem mitte teada,
isegi umbkaudu,

tagantjärele tarku
– mitte palju enam
kui ette teadjaid,

elust vaid asju võtvaid
– kolmkümmend,
ehkki tahaksin eksida,

kägaras, kannatavaid
ja laternata pimeduses
kaheksakümmend kolm
varem või hiljem,

õiglaseid
– üsna palju, üle kolmekümne viie,
kui see omadus liitub
pingutusega mõista
– kolm,

kaastunnet väärivaid
– üheksakümmend üheksa,

surelikke
– sada sajast.
See arv on seniajani püsinud muutumatu.

Oma mahategemise kiituseks

Hiireviu ei tee endale etteheiteid.
Mustale pantrile on võõrad süümepiinad.
Ei kahtle oma tegude õigsuses piraajad.
Lõgismadu kiidab heaks end tingimusteta.

Enesekriitilist šaakalit pole olemas.
Rändtirts, alligaator, keeritsuss ja parm
elavad nagu elavad ja tunnevad sellest rõõmu.

Mõrtsukvaala süda kaalub sada kilogrammi,
aga teisest aspektist on see kerge.

Ei ole midagi loomalikumat
kui puhas südametunnistus
kolmandal planeedil Päikesest.

Ajajärgu lapsed

Me oleme oma aja lapsed
ja aeg on poliitiline.

Kõik sinu, meie ja teie
päevased ja öised asjad
on poliitilised asjad.

Tahad või mitte,
sinu geenide minevik on poliitiline,
nahal poliitiline kõrvaltoon,
silmad poliitilise varjundiga.

Millest sa ka ei räägiks,
millest sa ka ei vaikiks,
kõigel nii või teisiti
on poliitiline tähendus.
Isegi sügavas laanes
astud poliitilisi samme
poliitilisel maastikul.

Apoliitilised luuletused on poliitilised,
ja ülalt helkiv kuu
ei ole tühipaljas taevakeha.
Olla või mitte olla, vaat see on küsimus.
Milline küsimus?
Poliitiline.

Et omada poliitilist kaalu,
pole tarvis olla inimene.
Võid olla nafta,
jõusööt või subprodukt.

Või konverentsilaud, mille kuju
kuude kaupa tüliõunaks –
kas elu ja surma üle otsustada
ümmarguse või nelinurkse taga.

Samal ajal hukkusid inimesed,
surid loomad,
põlesid majad
ja põllud kasvasid sööti
nagu aegadel ammustel
ja vähem poliitilistel.

SZYMBORSKA 29

Kõik

Kõik –
häbitu ja ennasttäis sõna.
Peaks olema jutumärkides.
Teeskleb, et ei jäta midagi kahe silma vahele,
et koondab, hõlmab, sisaldab ja omab.
Aga samal ajal on see vaid
hetkeline tuuleil.

PEETER SAUTER

NUGA KAKS

“Ema.”

“Ah sina oled.”

“Ma tegin pahandust, kas sa vitsu annad?”

“Jälle sa hakkad. Mine parem ära. Ära tule kiusama.”

“Sa ei lase mind sissegi. Võta kett ukse eest ära, lase sisse noh...”

“Ei, mis see sul käes on, nuga, hull oled või. Käsi verine. Mis sa teinud oled?”

“Mitte midagi. Ma ei saa kätt noa küljest lahti. Sõrmed ei tule ümbert ära. Ma jooksin. Nuga läks kogemata paar korda vastu jalga. Jooksu pealt. Lase sisse. Ma pean jalale sideme tegema.”

Ema piilus uksepraost, võttis keti eest ja lasi ukse laiemale: “See jalg näeb sul kole välja. Issake, püksid narmendavad. Puha verekorbas. Mis suga on.”

“Ma jooksin. Läbi metsa. Kiiresti. Ma ei pannud tähelegi. Natuke tundsin, et jalg sai haiget. Ma ei saanud kätt noa küljest lahti. Lased mind sisse?”

Ema hoidis ühe käega kitlit eest kinni ja teise käega lükkas ukse laiemale, väga kahtlev oli see uksepragu: “Tule. Tahad ikka sisse tulla.”

“Ma ju räägin. Issand jumal.”

“Ära võta ilmaasjata nime suhu.”

“Issand jumal, ära hakka jälle südant pahaks ajama. Ise sa ütlesid ka.”

“Mis ma ütlesin?”

“Issake ütlesid. Kahetse pattu.”

“Ma lasen su sisse. Aga sa ei hakka mul siin miskit hullust...”

“Ei hakka ma siin midagi,” läksin sisse. Korruga tundsin, et jalg hakkab valutama. Enne ei tundnud. Veel ei valutanud, aga valu hiilis tasapisi lähemale. Mulle meeldis. Mingigi tunne. Hakkasin millegipärast lonkama. Eks sellepärast, et valu armas oli.

Algus *Vikerkaares* 2004, nr 1/2.

SAUTER 31

Liipasin kööki.

“Issake, sa teed mul siin ju kõik veriseks.”

“Ära halise. Too sidet.”

“Kust ma võtan.”

“Ülevalt köögikapist arstikarbist.”

“Mina vana inime ei saa sealt ülevalt enam miskit kätte.”

“Anna taburet.” Virutasin vasaku jalaga tabureti robinal köögilaua alt välja.

“Mis sa lõhud.”

“Ole wait.” Toetusin vasaku käega raskelt köögilauale, nii et see vabises all, astusin vasaku jalaga taburetile ja üritasin ennast vasaku jala jõuga taburetile suruda. Ei jaksanud. Proovisin veel. Parem jalg vankus. Väris- ses. “Aita!”

“Kuda?”

“Seisa siia.” Krabasin emal vasaku käega õlast ja surusin ennast tabu- retile seisma. Ema oli tugev. Ei vankunudki käe all.

Seisin ühel jalal taburetil, parem jalg, varvas vastu taburetti, tudises valusalt. Tõmbasin köögikapi lahti, sealt pudenes pudi-padi ja nutsakuid kaela: “Mis solki sa siia kogud.”

“Need on puhtad kaltsud. Sul on mullane saabas jalas.”

“See on king. Ole wait.”

“Veri tilgub köögilaua peale.”

“Las tilgub.”

“See laud ju kõigub.”

“Seisa kõrval.”

“Ega mina, vana inimene, ei jaksa sind kinni püüda.”

“Kukun sulle lihtsalt otsa, on pehmem.”

“Kuku, jah, mulle veel otsa kah.”

“Kurat, kus see arstikarp sul siin on.”

“Seda ei olegi vist seal enam.”

“Kurat, türa, kus see on siis.”

“Ma panin ta kuhugi.”

“Kuhu?”

“Ei mäleta.”

Vaatasin alla ema poole. Ta näost ei saand midagi aru. “Valetad või? Sa ei raatsi mulle sidet anda või?”

“Mul üks vana veneaegne pindepakk ongi järgi.”

“Too siia.”

“Ma ei mäleta, kus ma ta panin. Eks sa võta kaltsu.”

“Kurat, tule siia, tule ligemale. Ma ei saa alla.”

Ema astus lähemale. Võtsin ta õlast vasaku käega valusalt kinni ja hüppasin liibates alla. Kaotasin tasakaaalu. Tuikusin.

Parem noaga käsi tegi ema näo ees kaare.

“Aih,” lõi ema käe näo juurde. “Appi, appi, appi,” käunus ja halises ta koridori tuterdades.

Sain ennast püsti seisma. Vaatasin paremat noaga kätt. Kapten konkskäpp. Ja Peeter Paan. Korraga.

Ema halises koridoris. Ah, ei ole tal viga midagi.

“Trehvas silma või,” hõikasin.

Ema ei vastanud. Kui silma oleks läinud, siis ta ei haliseks, siis ta röögiks. “Kogemata läks.”

“Sa oleks mul nina peast lõiganud.”

“Nina on verine või?”

“Jah, luuni välja.”

Otsisin pudenenud räbalate hulgast sobivat kaltsu. Igasugu kirjud kitlikaltsud. Ja valged olid hallid nagu laualapid.

“On need kaltsud pestud või?”

“Issake, issake. Oma käte vahel olen kõik puhtaks pesnud.”

“Mis sa vahid ennast seal peeglist või. Oma ilusat nina.”

“Ma ei saa ju muidu rohtu peale panna.”

“Mis rohtu.”

“Pole sinu asi.”

“Kus see roht sul oli, arstikarbis jah?”

“Pole sinu asi.”

“Kaval vanamoor. Arvad, et variserid saavad taevasse. Ei saa.”

“Ära hakka jälle otsast peale.”

Surusin noa tasku juures püksiriidest läbi ja tundsin, et lõikasin ka jalga. Jah, verelaik immitses noa alt püksiriidesse. Aga sellest polnud midagi. See oli hea. See oli mulle meeldima hakanud. Sikutasin nuga vaikselt allapoole, et püksisäär pikuti katki saada. Mingu jalg rohkem katki või ei. Püksid olid tihkelt ümber reie.

“Too see oma pinde nüüd siia.”

JAAAN ELKEN. On-Off. Õli, akrüül, *ready-made* / lõuend. 2001. 160x200 cm.

JAAAN ELKEN. Lucy in the Sky with Diamonds. Õli, akrüül, ready-made / lõuend. 2001. 160x200 cm

“Ei too.”

“Too siia.”

“Ei too, see mul viimane pinde.”

“Too siia, raisk, või lähed põrgu. Sellesama noaga saadan su põrgusse,” virutasin noa köögilauda. Ja sikutasin uuesti lahti.

Koridoris oli vaikus.

Vaatasin nuga. “Türa, sinu pärast lõhkusin oma noa ära, vanamoor. Hea Stanley noa. Millega ma nüüd...”

“Mis pattu sa selle noaga kavatsed.”

“Midagi ei kavatse. Sinu kisakõri tahtsin läbi nüsida.”

Noa otsast oli tükk murdunud. Liigutasin läbi verekorba põialt, see liikus vaevaliselt, ja lükkasin murdunud noatera pikemalt välja. Teral oli veel pikkust küll.

“Tee, et sa siit minu juurest kaod.”

“Kohe lähen. Seon jala kinni ja lähen. Anna sidet.”

“Mis sa tast seod, veri jääb niisama pidama.”

“Türa, teised inimesed ei lähe sulle absoluutselt korda. Mitte kunagi ei ole läinud. Sulle läheb ainult su kuradi jumal korda, aga mitte ükski elav inimene. Sellepärast ma olen selline, nagu ma olen.”

“Sidu oma jalg kinni ja tee, et sa siit kaod, ussisugu. Ull nigu põrguline. Ma ei tea, mis sulle sisse on läinud. Väiksena olid nii hea laps.”

“Nii hea laps...,” vingusin omaette vaikselt osatades.

Mu ette köögilauale lendas pakk veneaegset sidet.

Käristasin püksisääre otsast, “Too mulle ühed püksid.”

Tirisin püksiriide koos hüübiva verrega maha.

“Millised? Isa püksid või?” Ema vaatas korruga üle köögiukse. Nina peal oli tal väike kriim ja suur joodiplekk üle kriimu.

“Nojah.”

“Millised?”

“Ükskõik millised. Mis ei haise. Aga nad kõik haisevad.”

“Sa pole neid ju varemalt kunagi taht jalga panna. Ma olen ju pak-kund.”

Uurisin oma jalga. See hakkas paiste minema.

“Ma pean midagi jalga panema.”

“Ma ei saa ülikonnapükse sulle anda. Sa teed nad ju veriseks ja siis nad on hukas.”

“Too siia. Too ükskõik millised.” Vaatasin paremat kätt. Veri oli jooksnud üle käe. Ma ei saanud enam aru, kas hüübinud veri hoidis kätt noa ümber kinni või mis mu käega oli. Ma olin joostes kätt ka vastu puid peksnud. Käsi valutab. Küllap oli vere all paistes. Mulle meeldis mu konkskõpakäsi. Ma pean selle käega mingi pildi valmis tegema, just selle käega, nagu ta on. Kui ma noa käest välja väänan, läheb jõud välja. Praegu on tas piisavalt ängi, viha, väge.

Teen mingi pildi ära, saagu, mis saab. Seon pintsliga noa otsa või toksin noaga arvutit.

“Mis sa seal jälle plaanid ja haudud.”

“Ole vait. Tule aita mul püksid jalast.”

“Pane see hirmus nuga endal käest.”

“Ära kardata, ma ei tee sulle midagi.”

“Miks sa seda nuga käest ära ei pane.”

“Ma ei saa, see on kätte kinni kuivand.”

“Ega sa, nuga pihus, kuhugi minna ei saa. Mis sul plaanis on, hull peast?”

“Ma ei saa seda praegu käest võtta. Jumal ei luba. Pärast võtan.”

“Millal pärast? Pärast mida?”

“Tule siia ja aita mul püksid jalast.”

“Ei tule.”

“Kurat,” tõusin poolpüsti, “ma tulen praegu ise sinu juurde ja siis saab sitem. Sul ongi see nina veel liiga pikk.”

Ema astus sammu tagasi. “Hull. Silmad põlevad peas. Ma hakkan karjuma,” ta vahtis mind üksisilmi ja mina teda. “Ma hakkan karjuma,” kordas ta.

“Eks sa karju, mis see mulle korda läheb,” istusin maha. “Unusta ära. Ma saan ise hakkama. Ma ei tee sulle midagi. Ära halise. Ära sabista. Too püksid ja kõik.”

“Ülikonnapükse ma ei too.”

“Too ükskõik millised.”

“Hulluarst tuleks sulle kutsuda.”

“Sulle ma oleks pidand juba kakskümmend aastat tagasi hulluarsti kutsuma.” Tegin vasaku käega püksinööbi lahti. Liigutasin vastikustundega verekorpas kõhtu. Ja mõnuga. Tegin püksiluku lahti.

“Ei tea, miks mulle. Miks sa siis ei kutsund?”

SAUTER 37

JAAN ELKEN. Velvet Underground III. Õli, akrüül, *ready-made* / lõuend. 2003. 160x200 cm

JAAAN ELKEN. Video Kills a Radio- Star. Õli, akrüül, ready-made / lõuend. 2005. 195x300 cm

“Ma ei osand, kui ma laps olin. Sa ei ela ju selles maailmas. Sa elad jumalariigis. Pooleldi. Tahad, aitan su päriselt sinna?”

“Tule jumal appi!”

“Tuleb ta sul jah.” Tõstsin T-särki ja vaatasin verekorpas kõhtu. See oli läinud verekorpade vahel vikerkaarevärviliseks. Päris ilus.

“Sul kõht ju puha katki,” piilus ema, ise ennast kaugele hoides. “Kah kriipisid joostes puude vasta ära?”

Ma ei tahtnud aega raisata.

“Too püksid, muti.”

Tõmbasin kõhu sisse ja pressisin, ettevaatlikult konkskäpa käega aidates, püksiräbalaid maha.

“Ja too üks kilekott.”

Tõmbasin ühe alumise kapi lahti. Õige. Seal oli suur kilekotivaru.

“Mis sa passid, too püksid, või ma lähen ja võtan isa kõige paremad ülikonnapüksid.”

“Need on koidest söödud.”

Toppisin oma verised püksid kilekotti.

“Mis sa nendega teed? Võtad kaasa? Võta jah kaasa.”

Hoidsin noaga kätt laua kohal: “Kui sa kohe pükse ei too, löikan sulle siia lauale saatana märgi.”

“Sõge.” Ema hingas raskelt. “Ei tea, missugune see saadana märk on?”

“Tahad teada? Kohe näed,” surusin katkise noaotsa lauda

“Ära tee. Kohe toon.” Ema läks kribinal.

Hoidsin parema kämblaga sidemepakki kinni ja käristasin vasakuga paberi lahti. Viskasin ümbrispaberi põrandale kaltsude vahele. See side võis olla mitukümmend aastat vana. Ja ega mul tõesti polnudki vaja jalga siduda, verd immitses õige pisut.

Puhusin sidemeotsa lahti. Hoidsin noaotsaga sidet verelaga peal paigal ja üritasin, vasaku kämblaga sidet lahti rullides, sidemega ümber jala käia.

Kurat, ei saanud sidet paigal hoitud. Ja kuidas ma pärast sõlme teen?

Kiskusin noakäe nimetissõrme ja põidla ettevaatlikult verekorbast välja. Nii. Nüüd saab siduda küll. Mähkisin sidet ümbe reie. Veri imbus sest kohe läbi. Kurat. Seon või mitte. Veri tuleb läbi pükste. Ma olen nii ehk naa üleni verine.

“Kuule, mutt,” hüüdsin. Vaikus. Ta ei kuulnud. Valis mulle pükse. Lappasin kogu sideme ümber jala. Käsi valutas, jalg valutas, kõht valutas. Hea. Oli veel vaid paar kohta, kus polnud valu.

Side sai otsa. Hoidsin vasaku käe kahe sõrmega sidemeotsa ja tõmbasin noaga siuh! otsa pikkupidi kaheks.

Tegin sõlme, keerasin kaks sidemeotsa veel kord ümber reie ja sidusin umbsõlme. Nii, väga hea. Peaks kuidagi ennast nii riidesse saama, et väga tähelepanu ei tõmbaks.

Kus see ema on? Ajasin ennast püsti.

Liipasin koridori. Välisuks oli kinni. Snepris. Jalga polnud ta lasknud. Ei raatsinud mind üksi oma varanduse juurde jätta.

Otsin veel kõik arstikarbid üles ja kriibin korteri saatanamärke täis.

Toauks oli kinni. Tõmbasin ust. See ei liikunud. Võtsin tugevama käega lingist kinni ja sikutasin kogu kehaga.

Ei liikunud millimeetritki. Kurat, kuidas ta ust kinni hoidis? Virutasin terve rusikaga vastu ust: “Mis teed seal? Tee lahti.”

Telefonikõll. Ta pani toru hargile. Ta oli kuhugi helistanud.

Oi, ema, seda sa veel kahetsed.

“Kurat, sa vana raisk, kus sa helistasid. Tee lahti!”

Sees oli vaikus. Kuulatasin. Kuulsin mingit pobinat.

“Palvetad või. Tee lahti, vanamoor. Vanajumalale helistasid või. Tee lahti, muidu saab sitem.”

Kuulatasin. Mitte midagi. Mingi krigin.

“Tee lahti.”

“Kao minema.”

“Kuhu ma niimoodi lähen. Anna mulle püksid ja ma kohe lähen. Tee lahti!” põrutasin rusikaga vastu ust.

“Ma teen akna lahti ja karjun tänavale.”

“Eks sa karju. Mis ma sulle teind olen? Mitte midagi. Sind pannakse hullumajja. Karju, karju.”

Seest kostis vaevalist kriginat.

“Mutt, kuule, sa ei raatsi ju oma mitut kihti aknakleepimispaperit lahti kiskuda. Sa ei jaksagi kiskuda.”

“Ma helistan politseisse.”

“Ei helista.”

“Ma juba helistasin.”

JAAN ELKEN. Meeste osakond II. Õli, akrüül, *ready-made* / lõuend. 2005. 160x200 cm

JAAN ELKEN. Meeste osakond II. Õli, akrüül, ready-made / lõuend. 2005. 160x200 cm

“Valetad. Ei helistanud. Nad ei tule ju kohale.”

Vaatasin koridoris ringi. Taganesin kapiukse juurde.

“Helistasid tõesti või? Siis sa saad. Enne kui nad tulevad. Vasta! Vasta mulle, raisk, helistasid või?”

Vaikus. Võtsin nii hea hoo, kui sain, ja jooksin terve käe õlaga vastu toast. Mitte midagi. Uks ei liigatanud natukestki. Ta oli ennast tõsiselt blokeerinud.

“Türa, kurat,” tagusin jalaga ust. “Nii, siit ukse pealt tuli nüüd värv maha, said mis tahtsid.”

“Selle tagusid sa juba eelmine kord sealt maha,” kähvas ema korruga vastu.

Istusin kingakapile.

“Eelmine kord?”

“Jah. Ma juba teadsin, et sa jälle tuled. Ma lasin siia tugeva riivi panna. Väga tugeva.”

“Sa vana raisk. Kuradi kavalpea põrsas. Misasja sul on vaja munni mängida, mis? Anna mulle ühed vanad püksid ja ma kaon.”

“Ma ei salli, kui sa ropendad.”

“Kutsusid politsei? Kutsusid tõesti või?...”

Tõmbasin vasaku käega puudel rippuvaid riideid põrandale. Robinal. Veel ja veel. Seal oli igavene suur kollektsioon kodukitleid. Muud ma ei näinudki.

“Mis sa teed seal nüüd.”

“Ma ei tea, mulle ka aitab. Sa oled kangekaelne nagu vana kits.”

“Mis sa teed seal?”

“Panen selle kuradi peldiku põlema. Siis ei tule see politsei sul ilmaasjata.”

“Ei pane.”

“A miks mitte.”

“Pane muidugi. See on siis su suur kunstiteos. Suur kunstnik.”

“Misasja sa räägid. Ma siiani ei mõelnudki, et ma päriselt põlema panen, aga nüüd küll panen. Ise sa tahad.” Mul hakkas vastik. “Sa ajad ikka tõesti lolli juttu, ema. See on nii nõme jutt.”

“Ja sina ei ole nõme. Tark hea poeg.”

“Olen, kes olen.” Sikutasin ühe kobedama kitli üles ja üritasin endale ümber kiskuda. Verine käsi noaga ei mahtunud läbi varruka. Surusin ru-

sika noa ümber nii kokku, kui sain, ja pressisin. Läks.

“Ema?... kuuled? Ema, kas sa kunagi peksid mind, kui ma väike olin.”

“Ma ei puutund sind näpuotsaga. Ma ei teinud midagi.”

“See oli viga. Sa ei teinudki midagi. Sa isegi ei rääkinud minuga päevade kaupa. Ei öelnud head ega halba, musta ega valget.”

“See on vale.”

“Sa olid päevade kaupa vait. Ja siis mulisesid päevade kaupa. Aga sul polnud minuga kunagi mingit asja. Niisama mulisesid.”

“See oli isaga. Isaga ma ei rääkinud, kui ta jõi.”

“Sa olid lihtsalt päevade kaupa vait jega rääkinud mitte kellegagi mitte sõnagi. Meid ei olnud sinu jaoks olemas. Mäletad?”

“Mis ma pidin siis tegema...”

“Ma ei tea. Sa olid kange. Ja kiuslik. Sellepärast ta jõigi. Sa mäletad valesti. Sa olid siis ka pikalt vait, kui ta ei joonud. Mõne eelmise joomise pärast. Ajasid kiusu ja maksid kätte. Ja siis ta just hakkaski jälle jooma. Sa just ise otsisid, et oleks halb ja siis saaks kiusu ajada.”

“Pole õige.”

“Mis see õige siis on.”

“Meil oli väga palju väga ilusat aega, kuni sa...”

“Mis kuni ma...”

“Ma ei tea, mis su sisse puged. Tõesti nagu paha vaim tuli sisse.”

“Jah, sulle meeldiks, kui ma oleks vaikne nohik nagu isa, olekski kogu elu vaikne nohik. Isa sa nullisid ära. Nullisid, kuni ta ennast üles riputas. Mind oleksid ka nullinud, aga ei suutnud. Sa ei kutsunud mind isegi päevade kaupa nimepidi, kust ma üldse pidin teadma, et ma olemas olin või kes ma olin, ja miks ma olin või kellele mind vaja oli. Mul oli lihtsalt pikalt halb ja ängistav ja ma ei saanud aru, miks. Aga sulle ei läinud see vähimalgi määral korda.”

“Kus tuli alles identiteedikriis välja?”

Mis? Tõstsin pea. “Misasja? Mis sa nüüd ütlesid? Mis sõna see oli?”

“Paned jälle maja põlema, jah?”

“Ptüi, kurat. Jää sinna, kus sa oled.” Kittel oli mul seljas. Võtsin jõu kokku ja lükkasin rasket kingakappi jalaga. Nügisin jalaga ja sikutasin käega. Nii, kingakapp ukse ees. Seda annab tal alles lahti pressida. Las teeb trenni.

“Mis sa teed seal. Politsei kohe tuleb.”

JAAN ELKEN. Odim raz nje v sgot. Óli, akrúüil, ready-made / lõuend. 2001. 160x200 cm

JAAN ELKEN. Puhkus Aegnal. Õli, akrüül, ready-made / lõund. 2005. 160x200 cm

Vaatasin ringi. Kuidas ma enne selle peale ei tulnud. Rabasin telefoni-juhtme seinalt. See tuli alla, aga pooleks ei läinud. Sikutasin jõuga. Venis peenemaks. Panin juhtme hammaste vahel, närisin ja sikutasin. Mulle tundus, et ema polnud siamaani veel politseid kutsunud. Ta polnud seda kunagi varem teinud. Ainult rääkis. Helistas mõnele teisele mutile. Närisin ja sikutasin, nii et pooleks läks. Katsusin vasaku käega suud. Veri. Igemetest. Väga hea.

“Las ta siis tuleb, see sinu politsei.”

Kingakapp oli diagonaalselt üle koridori. Kapi ja seinavahele jäi väike vahe. Sinna mahub parasjagu taburet. Tõin köögist tabureti, möödaminnes krabasin gaasipliidiservalt tikud ja läksin ja surusin tabureti vahele. Nii, läks.

“Mis sa teed seal?”

“Ahah, nüüd huvitab sind, mis mina teen. Ükskord ometi huvitab. Ma panin su sinna ukse taha kinni ema.”

“Hull. Tõesti panid?”

“Jah, ja ma lähen nüüd minema. Nüüd võid tõesti akna lahti koukida, kui sa jaksad ja kui sa raatsid oma kahekümne aastaga aknaprao ette kleebitud pabereid maha kiskuda ja vatti akna vahelt. Mõttele, kas sa ikka raatsid. Või sured suurest ihnsusest sinna juurde maha. Ära muretse, ma jätan su paariks päevaks sinna järele mõtlema, siis tulen ja lasen välja, ära muretse, ma tulen. Sa oled ju minu ema. Täpselt sama vastik ja hull nagu mina. Ma ei lase sul sinna ära surra. Teen näitusepildi ära ja lasen su välja. Kui mulle meelde tuleb. Mis?”

Ootasin, mis ta vastab. Ta oli vait.

“Mis sa ütled selle peale?”

Ta oli vait.

“Oled vait. Otsustasid oma kuulsat vaikimist alustada. Väga hea. Paastumine on sulle kah juba vanast ajast selge. Lase käia. Võta asja mõnuga. Said, mis tahtsid.”

Mul oli vastik. Mul oli vastik meie mõlema pärast. Me olime tõesti nõmedad. Aga seda ma vist olingi tahtnud. Midagi taolist. Et ängistaks. Tegelikult. Ja mitte mängult. Mitte niisama tühja-tähja pärast.

Ma arvan, ta ei kaabi akent lahti ega hakka karjuma. Ta ei ole kunagi võõraid meie asjadesse seganud. Ennem sureb ta sinna lihtsalt maha. Aga ma ei lase tal sinna kannatustesse surra, sest see pakuks talle alles tõelist mõnu.

Ei, ma kisun ta enne surma sealt välja ja viin haiglasse ja lasen talle eluvaimu sisse pumbata. Ja tema ei ütle kellelegi mitte midagi. Küll ma teda juba tunnen. Või kui lõpuks tõesti ütleb, siis ütleb, lasku käia. Las ütleb. Näis, kaua ta mind talub. Kui pikalt ta kristlik masohhism ja kangekaelus kestavad. Kaua ta võib vait olla.

Kuulatasin. Ema oli vait.

“Ema, kas nina ei tee valu?”

Ema oli vait.

Vaatasin oma jalgu kitli all. Need olid verekirmelised.

Oleks mul ainult mingid püksid.

“Sa nii kenasti vaikid, et. Et ma teen ikka siia väikese lõkketule.”

Tõmbasin tikku ja hoidsin leeki nagis rippuva riidekuhja serva all. Riidepundar võttis vaikselt tuld. Puhusin pisut. Örnalt. Läks. Tossas. Ajasin käega tossu laiali. Millalgi ta peab sees suitsuhaisu tundma.

Ja ta tundis. See oli artikuleerimata loomalik kräunumine, mis sealt seest nüüd tuli. “Äääää, äää, ääääh. Äääääääää!”

Naeratasin.

Tõstsin kitliserva ja aluspüksiserva ja kusin leekidesse.

Välja minnes vaatasin. Ta ei olnud akent lahti koukind. Istus sees kinni. Kas või sisse põleb, aga aastaid tagasi kleebitud aknaid lahti ei tee.

Täiesti võimatu oli liibata mööda tänavat, ema vana kittel seljas, jalg verine ja sidemes, paremas verekorpas käes murdunud stänlinuga. Eks ma oleksin pidanud noa käest lahti kangutama, aga ma ei raatsinud, ma ei saanud, nuga oli lubadus, et ma teen oma pildi ära. Ma olin teel oma süü ja identiteedi poole, mille peale ma vilistades kusin, aga milleta ma ometi hakkama ei saanud.

Vist oli mul kunagi tekkinud luul, et mina tekib, kui kiidetakse või karistatakse. Enne seda pole tal põhjust iseenda peale mõelda, võib niisama elada ja vaadelda.

Kui seda mina ei teki, hakkab ühel hetkel sees sügelema. Inimesel on millegipärast seda isennast vaja pisutki teada või tunda.

Mind lihtsalt nulliti. Minust vaadati mööda. Need asjad olid mul sees sasipuntras – siiani sasipuntras. Muidugi tegelesin ma oma olematu minaga liiga palju. Ja samas üritasin talle vilistada. Nagu ikka egotsentrikud. Kunstnikud on ikka egotsentrikud.

SAUTER 49

Ah, see kõik oli tobedus. Millegipärast ma vajan mingit süüd, et pilti teha. Jah, üldiselt ma olen juba etteantult paljudes asjades süüdi. Aga mul on pohhui süüdi olla, et olen valgenahaline mees, kah mul süü, aga kui ma siis selle süü pikalt ja pidevalt perse saadan, jään kuivale ja hakkan mingit uut süüd otsima. Perse.

Ma teadsin seda kõike. Ma oskasin ennast analüüsida. Aga see ei aidanud vähemalgi määral.

Ma tahtsin tegu. Ma tahtsin pilti teha. Ausat pilti. Seda ma polnud juba ammu enam suutnud. Ausa pildi tegemiseks oli vaja kuskilt saada jõudu, vaja olla keegi. Aga ma olin kelgunöör. Ja siga. Ja ei tahtnud olla. Ja ma tundsin, et jõuan viseldes surma veerele. Kui ma pilti ei tee, kaotab elu oma faking mõtte ja siis kaob see elu isegi. Aga hoolimata sellest, et mul polnud mingit elu, ei tahtnud ma surra. Sellepärast ma olingi selline siga. Tahtsin elada. Nui neljaks. Tunda elu maitset. Saagu või sitem. Tulgu või surm. Pärast. At least I've tried.

Liipasin piki uulitsat ega saanud päris aru, kas see on nüüd mingi film või kirjandus. Kunst vaevalt. Piilusin ette ja taha, et kas ja kuidas mind vaadatakse, ja see kiskus ikka filmi poole.

Ma teadsin, et mul on vaja auto metsast ära tuua, aga enne ma pean tege-ma pildi. Ja kui ma praegu istuksin sellesse autosse ja sõidaksin, siis ma ei pruugiks kaugele jõuda.

Itsitasin vaikselt iseenda üle. Ja kartsin. Keegi võis ju kutsuda politsei, et hull kinni võetaks.

Ja kui ma taksose istuksin, saaksin taksojuhilt lihtsalt peksta.

Ega mul siin niimoodi kaua vist liibata ei lasta.

Ei tea, kas õnnestub? Või ei.

Mul on vaja saada Koplisse. Atekasse.

Vaatasin ette, vaatasin taha, nagu hull ikka. Ei ühtki inimest.

Keerasin majade vahele sisehoovi.

Nii, autod. See vana sinine mosse. Kõige lihtsam käima panna.

Murisin mosse ukسلukku, raisk, käed värisesid.

Teadsin, et paistan selle kitliga kaugelt silma. Vaja ruttu autosse sisse saada.

Surusin klaasi alla. Ei läind, raisk.

Lõikasin noaga tihendeid maha, kuni sain noa klaasiserva alla. Surusin. Sutsu läks. Veel. Läks veel. Näpp akna vahele. Raisk, rippusin akna küljes. Ja

aeglaselt, aga läks alla. Klaas. Käsi sisse, uks lahti.

Nii, nuga süütelukku. Türa. Ei anna keerata.

Ruttu. Mis süüteluku alt paistab. Siin on neid juhtmeid juba lapatud.

Rops, juhtmed pooleks. Pehkind pask. Kas tal aku üldse on peal? Kas tal tilk pentsu on üldse sees?

Nii, kas see ja see kokku? Või see ja see? Ei, ikka see ja see.

Nii, suts? Ja starter läks. Vaevaliselt, aga läks.

Käiasin. Käiasin. Turtsatas. Ei midagi. Seda pole Oktoobrirevolutsioonist saati käima pandud. Aga ma panen ta käima. Kui pentsu on. Tahtejõuga.

Kindalaegas. Tühi. Istme alt? Kalts.

Hiilisin ümber auto. Tegin korra mõttetult pentsupaagi lahti ja nuusutasin. Midagi lõhna ei tundnud.

Kapott lahti. Pentsupump, siin. Raisk, siit ei tule küll midagi üles.

Kust see pentsuvoolik kapoti alla tuleb? Siit. Klamber maha. Niriseb raisk. Lapp pentsu all märjaks. Ots tagasi. Sitta sest klambrist.

Karpa kaas maha. Või ei tule. Türa. Nuga! Noaga saab. Kruvid maha.

Pigistasin lapist karpasse pentsu. Nii. Kaas lohvkalt peale. Küll ta peab.

“Keegi röögatab, panen kaabet,” mõtlesin valjusti. “Peaasi, et selja tagant tellisega pähe ei saa.”

A mis mul karta. Panevad hullarisse. Ennegi oldud.

Nüüd starter. Võttis taha! Turtsatas, raisk. Aga ma surusin gaasi liialt põhja, sähmas korraks ja kustus. Nii, McGyver, what next?

Garaažid. Kaldtee garaažide juurde.

Olin seda juba enne silmanurgast vaadand. Sundkäivituseks hea kalle, aga kaldtee oli lühike. Kakskend meetrit. Aga mis mul kaotada on. Kui vedu ei võta, ei võta. Siis vaatab, what next.

Mosu oli raske nagu ront. Uks oli lahti, surusin õla vastu ukseraami, noakäsi hoidis rooli, jalad libisesid, türa. Piilusin ringi. Ei kedagi. Jumalast unustatud kant. Veel nats. Veel, raisk. Kaldtee. Veel pisut.

Veereb. Masinasse! Teine käik, nüüd! Turtsatas. Võtab mootori taha! Gaasi! Sidur. Pidur. Ei pidurda, raisk, raisk. Käsikas. Jumal!

Auto raksatas garaažustesse. Pidurid olid tühjad, nagu pidurivoolik oleks läbi lõigatud. Käsikas sutt võttis. Auto seisis, nina garaažustes, aga mootor käis.

Hoidsin pöörded. Õhuklapp, kurat, kus see on? Et ma kohe ei tai-
banud. Nii, see on õhuklapp. Tõmbasin õrnalt, pöörded tõusid. Moo-

tor huugas. Nii, nüüd on kiire. Nüüd nad kohe tulevad. Nii, pentsu-
näidik nullis. Mis siis. Midagi ta ikka sõidab. Tuled ees ilmselt purud,
kaugele ma sellega ei lähe.

Kas võtab kallakust üles? Pumpasin tühikäigul gaasi. Jõudu, jõudu
taha. Käristasin, lõristasin, hoidsin pilku tahavaatepeeglis.

Mosu ronis tagurpidi üles. Aeglaselt. Aeglaselt.

Sissesõidetud garaažiuks löödi ees lahti. Valguses silmi kissitav ärajoo-
nud molu, kirves püsti käes, püksid nõõriga üles seotud.

Molu viibutas jõuetult kirvest, tõstis kirve vaevaliselt pea kohale, võt-
tis hoogu – aga enne kui ta jõudis sellega mulle virutada, pudenes kirves
tal selja taha käest.

Tagurdasin auto vasakule. Viipasin läbi akna maast kirvest kobavale
molule – sõbralikult. Ja andsin mossele tuld.

Ma ei teadnud, kuidas auto nüüd eest välja näeb. Püüdsin tahavaate-
peeglist vaadata, kas radikavett ja muid mahlu niriseb maha. Kas ma
sõitsin vastu garaažiust radika segi? Midagi ei näind.

Pidur! Raisk. Kuradi vanamoor. Enesetapja. Ronid teele.

Moor vaatas mulle järele, vangutas pead.

Uhh, käiguga saab pidurdada. Käsikaga saab pisut pidurdada. Küll
saab. Võta nüüd rahulikult. Aga sõida kiiresti. Mööda tagatänavaid.
Koplisse.

Sinna pole palju maad.

Andsin ketsi. Mosu liikus raskelt ja väsinult. Võtsin talt viimast.

Temperatuurinäidik ei näidand midagi. See kas ei tööta. Või ei läindki
radikas katki. Tugev vanaraud.

Ümber nurga. Otse.

Veel ümber nurga. Nii. Tõmbab kummi isegi vinguma. Isegi. Vägev
pann.

Kõndijad vahtisid. Paar käru tuli vastu. Juhid vahtisid.

Vahtige, vahtige. Kuni te siin vahite, olen ma juba kaugel.

Pentsu küll. Näidikud on ilmselt kõik katki.

Kui ateljee lähedale ma julgen auto jätta? Mitte väga. Kaugele ka mit-
te.

Raisk, keerutaks sellest välja. Välja sellest sitast! Tagusin parema, noa-
käega armatuurlauda auke. Välja, raisk, sellest sitast, kuradi Rambo.
Võtsin sõitu tiba lödvemalt. Hunnikusse pole vaja panna.

Pisitasa sigines tunne. Tunne, et kuskilt, mitte väga kaugelt, on pollarid juba mu poole teel. Võivad olla küll.

Park! Õigus. Jala läbi pargi ja ongi atekas.

Ei. Kui ma mosu pargi äärde jätan, on nad enne mind teisel pool parki.

Mis siis? Väravad. Enne kui mõelda jõudsin, väänasin rooli vasakule ja lendasin kummide vingudes sissepääsuteed pidi kinniste pargivärvate poole. Pidurdada polnud mõtetki. Nagunii poleks jõudnud. Oleks võinud proovida vaikselt läbi väravate suruda. Aga ei, kui nii läks, siis läks. Vajutasin gaasi põhja. Kui kõva see raud siis on. Turvapatja pole. Mis siis.

Enne väravat panin lõuale tõmmatud käed enda ja rooli vahele, sest ma pidin vastu rooli lendama ja roolivarras võis halvemal juhul sõita mulle otse...

Sitta.

See läks nagu nuga läbi sitavõi.

Mosse mürtsatas korra. Ja väravapooled lendasid lahti. Mosse tõmbas korraks külje ette. Ja ei surnudki välja selle matsu peale.

Andsin piki pargiteed ketsi.

“Ma ei taha,” pomisesin, “ma ei taha siia mingeid punamütsikesi. Ma ei taha siia mingeid põrsakesi.”

Tee oli tühi.

Aga ei, sealt tulid ühed lapsevankriga.

Keerasin kiirust maha võtmata murule ja panin pimesi põõsaste vahelt läbi ja seal oli kallak ja ma lendasin sealt alla. Ja tegin vea. Korraga teadsin, et ees on tiik. Ma ei tea, miks ma seda tiiki kartsin. Filmides uputakse, kui vette sõidetakse. Ah, see on ju lollus. Suutmata pidurdada, rebisin rooli paremale ja veeresin üle katuse ja mõnest hetkest ei saand ma enam midagi aru, mis oli. Ja ma olin vees ja vesi mulises mu ümber. Ja ma tundsin, et ma olen elus. Ja ma tundsin, et mul pole luumurdu. Ja ma ahmisin õhku. Ja ma olin ikka alles autos sees. Ja ma tõmbasin enast läbi mudase vee edasi ja sain aru, et esiklaasi enam pole, ja ma sain välja.

Sumpasin kaldale. Tilkusin. Tõmbasin käega üle näo. Muda.

Nii. Niisiis. Nüüd tundsin, et vasak käsi valutab. Õigus, tänan väga, see valutaski siiani liiga vähe. Liigutasin kätt. Liikus. Sitta siis kah. Luud terved.

Auto katus paistis veel tiigist.

Oleksin tahtnud vaatama jääda, kas läheb õnneks ja auto kaob üleni tiiki.

Ei. Polnd aega.

“Ma pean pilti tegema,” pomisesin.

Hüplesin pooljoostes läbi pargi. Jooksin, nagu plahvatuseni oleks jäänud mõned sekundid. Aga need mõned sekundid ju teinekord venivad, muigasid. Ja siis tuleb teine seeria.

Mu seest kerkis naer. Hingeldasin naerda ja liipasin läbi põõsaste.

Mutid pingil vaatasid korraks ja siis vaatasid kohe mujale, nagu poleks midagi huvitavat näinud. Aga kangestusid.

Ateljees.

Juuu. Kust juua saada. Pausi ei tohi pidada. Muidu vajub ära. Ja tulla võivad.

Juuu.

Kondasin mööda ateljeed. Tõstsin nurgas ja seinäärtes kaltse ja värvipütte. Olen ma kuhugi jooki peitnud. Kuhugi tööde taha. Kuradi vanad pildid. Kõrini neist. Ees igal pool. Andsin jalaga. Veel. Veel. Vajus, raisk, pikali. Virutasin eemale. Piltide kuhi sein ääres. Võtsin hoogu ja virutasin. Jalg läks läbi lõuendi. Ainult läbi ühe lõuendi. Türa. Mul on nuga.

Sööstsin piltidele kallale. Säuh-säuh noaga lõuendisse. Jalgadega raamidele raginal otsa. Nii. Nii. Nii.

Hingeldasin. Lükkasin jalaga pildilaga põrandal. Kuradi seapesa.

Verd tilgub. Jälle olen ennast kuskilt katki tõmmanud. Tilgub. Ei saagi aru, kust. Kuskilt lekib. Et seda verd ka jätkub. Kui kauaks.

Sitasti kokku kopsitud raamid. Jalga korra virutad... ja... virutasin... raginal ribad taga. Kurat, teravad puuorgid püsti, siia võib otsa kukkuda.

Klaar. Alt saan viina.

Raha? Raha pole. Kui nad aint julgevad mulle anda. Kardavad, et saba juba taga. Küll annavad, kui kõvasti küsida. Ilusti kõvasti, neli-viis korda järjesti.

Panen midagi endale peale või. Ei, ei pane. Las see muda olla. Lõpuks ometi olen ma muda, nagu ma alati olen tahtnud olla.

Mul ei ole palju aega. Ma pean oma asja ära tegema. Enne kui nad tulevad. Nad on juba teel. Aga ma pean oma saama ära tehtud, muidu...

jah, mis muidu. Muidu pole midagi. Tühjus.

Luukasin trepist alla. Komistasin. Ah, trepp vildak, pime. Ongi hea. Nad ei näe mind. Et ainult maoli ei lenda ja nuga endale sisse. Hoia kätt seina vastu. Tõmbasin alla luugates noaga seinale kriipsu. Signatuuri. Lollid olid need, kes mõtlesid piltide tegemise välja ja vangistasid sellega hulga inimesi. Milleks, ah? A kui juba nii on, pole pääsu. Kes konksu alla neelas, ei süлита seda välja. Vere maitse oli suus. Millest. Tatistasin vastu seina. Aga ma ei seletanud pimedas, kas see oli punane. Ja pilk udune. Tõmbasin käega üle silmade, kas peast tilgub verd? Mis kuradi veri. See on muda. Muda. Või on muda koos verega. Vana hea teetanu-senaeratus teesklemisi näol, tagusin Kalju ust.

“Kalju, raisk! Tee lahti, vana peetrusemunnn.”

Vaikus. No ei avata. No ei avata. Tagusin veel. Sees oli mingi hääl. Lükkasin ust. Kääks. Telekas tilulilutas. Kahtlane vaikus muidu. Hais.

Astusin edasi.

Tuppa paistis päike. Telekas, mustvalge, mängis – kolme sõpra Prostokvašinost.

“Palun kutsuge kass Matroskin,” küsis kass Matroskin endalt ja vastas: “Ei saa, kass Matroskinil on tegemist, ta pikutab ahju peal.”

Kalju norises vaikselt, Finlandia käes viltu vajund, viinaoja püksi jooksnud, vedeles ta diivanil lääbakil, suumulk karvases lõuas lahti.

Rabasin Finlandia plastiklapiku ja kulistasin põhjani. Seal oli ainult tilk.

Kus sa oma head-paremat hoiad, mees. Riidekapis?

Riidekapi kõrval seinal oli vana ja kulunud postkaart ristilöödust. Nööpnõelaga räämas tapeeti surutud. Ammu juba. Mäletasin seda.

Astusin lähemale. Põrand krigises. Vaatasin Kaljut. Ah, mis, ärkab, siis ärkab. Parem ongi.

Sirutasin käe, et postkaart võtta. Aga ei võtnud. Tõmbasin ta aint nõela otsas seina peale kiikuma. Pildi all oli pleekinud tapeedil tumedam laik. Jah, see oli Kaljul seinal juba aastaid.

Keerasin plastikpudelile korgi aeglaselt peale ja virutasin pudeli läbi lahtise ukse kööki. Keegi ägises.

Piilusin kööki. Paks moor, suured rinnad paljad, aga kleit allpool seljas, magas köögilaua taga käsipõsakil ja ila tilkus lauale. Keegi oli hakanud teda lahti riietama, aga polnud lõpuni jõudnud.

SAUTER 55

Hetkeks oli sadistlik mõte, talle noaotsaga väike märk peale teha. Aga ei, mul pole aega. Ja sest ei saaks ma mingit õiget süüd. Läheks niisama sahmimiseks.

Roostes ja haisva plekist kraanikausi kõrval laual oli poolik Finlandia ja avatud ploomikonserv. Kanäe, ilus isetehtud kolmeliitrine ploomikompost. Kus ikka leiavad kokteilimaterjali.

Rüüpasin ploomivedelikku ja neelasin ploomi, närisin ja sülitasin kivi moori pea kõrvale köögilauale.

Võtsin Finlandia. Nuusutasin. Ääh, räige. Mis siis.

“Sa ei pane ju pahaks, okseroosike,” vaatasin moori ja kummutasin punnsuutäie ja puristasin tahtmatult. Aga suutsin hoida osa viinast suus ja neelasin alla. Ma olin puristanud moori peale. Läbi une matsutas moor paar korda suud.

“Mis kuradi solki te joote. Tehnilist või.”

Olin molutama jäänud. Kallasin kompotipurgist endale ka kokteiliks Finlandia-pudelisse sortsu.

“Oh ütle okasroosike, kus on mu okaskroonike,” deklameerisin välja jalutades. Ma juba teadsin oma tööd. See magus mõte ujus mu peas nii- ja naapidi. Mul oli sees vastikut energiat, musta ja mudast verd, hoidsin seda.

Rüüpasin pimedas koridoris veel ja komberdasin üles: “Või raisk, sina võtsid kõik minu patud enda peale. Ilma minult küsimata. Aga mina. Mulle sa ei jätnud midagi. Ja ma pean tänulik olema. Ja sinu sita pärast surmani põdema või. Ja kannatama eluotsa, et sina minu pärast lõputult kannatasid. Ptüi. Tänan-tänan. Anna mu patt mulle tagasi. Nahui mul vaja etteantult süüdi olla. See on teil sitt skeem...”

Kukkusin valusalt. Lõin käed näo ette kokku. Nuga paremas käes sähmas plastpudelisse vasakus käes. Türa. Puhtalt pudelisse. Noa kõrvalt immitses pudelist punakat vett. Ma ei täind nuga pudelist välja tõmmata. Kummutasin noakäega. “Joome, sest see on sinu veri, kusi, higi ja pisarad.” Kummutasin noakäega pudeli noa otsas suule. Prr. Nüüd jääb juba paremini sisse. Jõin pudeli tühjaks. Äh, läks. Neelatasin. Ja jäi. Ja vi-rutasin pudeli noa otsast alla mademele tagasi. See kukkus klõbinal.

Lükkasin oma ukse paokile. Kuulasin. Ei mingeid hääli. Hästi kaugelt – telekast – ilus muusika. Uksest paistvas poolvalguses kraapisin parema käega uksele tähti. Vaatasin korraks – *imitatio christi*.

Tõmbasin ukse enda järel kinni. Ja jälgisin irvitades, kuidas ma ei pannud ust haaki.

Hoidsin oma mõtlemist kinni. Pidurdasin. Et enam mitte midagi mõelda. Et enam mitte viivitada.

Stopp, sõnad.

Lasin ukse kõrval kükakile.

Surusin vasaku käe põlvele, ranne ülespidi, vasaku käe rusikasse, surusin noa käsivarrele, hambad ja huuled kokku, vajutasin ja tõmbasin. Valus. Pisut. Sa raisk, see oli tõeliselt valus. Aga verd tuli. Korralikult. Kallutasin randme tahapoole, lai lihahaav, sooneotsad, veresooned.

Kükitasin ja vaatasin, kuidas veri välja tuksus ja möla hakkas jälle jooksuma: “Selle eest te annate mulle esimese preemia ja hauakivi Veneetsia biennaalile ja emamedali. Ja ärge unustage paavstil mind lasta püha-kuks kuulutada.”

Minu ilus veri. Ma ei saand ega saand küll selle vahtimisest.

Aga midagi oli veel vaja teha. Enne kui ma liiga lahjaks jään.

Ajasin ennast jalule ja vedasin enda keset tuba. Ei saand aru, kas olin salaviinast purjus ja mürgitatud nagu need kaks seal all, või käis pea verekaotusest ringi. Tuikusin. Hoidsin ennast kukkumast.

Alkohol teeb jeesukese vere vedelaks, aga kas nii vedelaks...

Sihtisin seinale.

Nii vedelaks, et saan seinale kirjutatud.

Käsi tuksus, valutab pisut, veri nirises põrandale. Kuulsin sirinat. See mulle meeldis. Lükkasin purukstaotud maale jalaga kõrvale.

Astusin vereloiku ja oleksin äärepealt selili lennanud. Puksusin naerda. Naer kasvas. Virutasin jalaga pilte eemale ja tuikusin seinani.

Nii – puhas lõuend – toetusin tahtmatult korraks seinale ja vajutasin verise käejälje. Oot, jäta ruumi. Võtsin parema käe vasemalt randmelt verd ja möksisin kirjutada. FU... Ei miskit uut tarkust siin, ei miskit uut. Võtsin noaga vasakult käelt poolhüübend verd ja tõmbasin nagu spaatliga: ...CK.

Veri kippus randmel hüübima. Olin suured tähed teinud. Kas veri saab juba otsa? Oleksin võinult põrandalt verd võtta. Ah, tühja, kirjutasin otse vasaku randmega: JEE... Eh, käsi aint määris. Jebedijee, veri ei taha ülespidisest käest välja tulla. Oh, sa külmavereline. Külm, aga mitte leige. Pumpasin vere rusikaga uuesti käima: ...SUS.

SAUTER 57

Olin lootnud ooperlikult seina äärde põrandale vajuda, aga kurat, pea käis ringi, aga jõudu oli veel küll, ja sa vana raisk, veri ei voolanud randmest enam nii lõbusalt.

Mis nüüd. Oli tunne, et süda läheb pahaks. Ma ei tahtnud enam seekord ennast lõikuda. Ei tahtnud minestada. Tahtsin, et teadvus kustuks teisiti, vaikselt vajuks must välja.

Ei, peab vere käimas hoidma. Kuidas. Kuidas, kuidas. Tegutseda on vaja. Tegu maksab. Tegudega maksan memme vaeva.

Nüüd võib neile märku anda, et nad võivad tulla. Nüüd. Mina olen oma näitusepildi teinud. Nende asi, kuidas nad selle näitusele viivad. Ah, tegelt muidugi ei vii. Aga see on ükskõik. Mina olen pildi teinud. Ma ei andnud alla.

Rebisin põrandalt pooleldi lõhutud pilte, sülega, virutasin vastu akent. Pildid plartsatasid põrandale. Sa raisk. Jõudu enam pole või? Klaas ei läindki katki. Kuidas see klaas nii tugev on. Või on pildid liiga kerged. Kaalutud, leitud kerge olevat ja aknast õue visatud. Ja sinna lendad sa ise ka. Kui tiivad kannavad.

Virutasin käega aknasse. Klirises. Ja teise käega. Klirises. Ennäe, vana hea veri. Täitsa pidu.

Toppisin poolkatkisest aknast segipekstud raamiga pilti välja. Ei tahtnud mahtuda. Kangutasin ja tagusin, kuni suurem osa klaasist kukkus õue ja põrandale. Ja virutasin pildi aknast alla.

Tassisin pilte, suuri, väikesi. Aknast välja. Nii. Veel. Veel. Et neid nii palju on. On ikka soperdatud. Aastate jooksul. Pea käis ringi. Nonii. Toss hakkab välja minema. Aga pilte on veel. Tassi, poja, jõua, poja, jookse, poja. Liipasin pooleldi jooksupalu akna ja seinäärte vahet.

Korra toppasin. Sireen undas kuskil. Undas. Tuli lähemale. Ja vajus jälle kaugemale.

Noh, noh, lõpusirge, enam pole palju jäänud. Rändaja tõtta ja vii Lakedaimoni rahvale teade, pildid perse on läinud ja perse läheme me.

Hingeldasin. Kurat. Jumal, anna jõudu. Isa, isa, miks sa mu maha jätsid. Poosid ennast üles ja ja jätsid mu maha. Anna minna, anna minna, mis jõudu, milleks. Võib ka ilma jõuta. Toetusin seinale, pea käis ringi. Varsti on kõik. Vaatasin ringi. Ah, las need viimased pildiräbalad jäävad. On nad sees või väljas, ükskõik. Sees või väljas, mis seal vahet. Üks prügimägi on kogu see maailm.

Surusin käed aknalauale. Ei, ma ei jaksanud enam ennast vinnata. Krabasin aknaraamist, tundsin kauget ja nõrka valu, kui raamist välja kukkumata klaasiservad pihku surusin. Aga valu oli kuidagi kaugeks jäänud. Kogu valu. Ei läinud korda. Õige, enam pole valu vajagi. Aga ma pean üles saama. Seda veel. Oma jõuga. Puhkasin. Võtsin raamist kõrgemalt kinni. Vinnasin. Aeglaselt. Punnitasin. Sain põlve aknalauale. Nii. Nii. Nüüd võib korra hinge tõmmata. Pea käib ringi. Ja ringi.

Aga nüüd edasi. Edasi. Ajasin ennast aeglaselt püsti. Seisin. Uhkelt. Astusin ühe jalaga aknaraamist läbi. Väljapoole. Hoidsin aknaraami ristisest kohast kinni ja vaatasin alla. Seal nad vedelevad. Ilus, ma armastan neid kuradi pilte. Ja enam ma neid ei tee. Nendega on nüüd kõik. Sest ma ei oska enam. Võibolla. Jumal tänatud. Kurat, ei ühtki hingelist eikuskil. Kas kogu Kopli on salaviinast surnuks joodetud. Ja mina ka. Ja pea käib ringi. Huvitav, ikka ei saa aru, miks inimesed ennast tapavad. Alati olen mõelnud. Ja siin ma olen. Ja ikka ei tea. Kas nii ongi alati, et lõpuni ei teata, miks, ega olda endas kindlad. Tahetakse korruga surra ja edasi elada. Tahetakse ära, tahetakse lõpetada, aga päris kaduda, nullistuda ei taheta, hirm on ja... ja pea käis ringi. Käis ringi. Ja ringi. Ja ringi.

Mitmendal päeval ma üles tõusin, ei tea. Ei, ärkasin. Üles ei tõusnud. Vaatasin, mingi tilguti. Mingid sidemed. Kipsi justkui polnud kuskil. Proovisin ennast liigutada, sain küll. Hea oli olla. Pisut unine. Aga üsna selge. Tuletasin meelde. Ahah. Plika, mis tast sai? Ema, mis tast sai? Ei tea. Eks paista. Kripeldas pisut.

Mis haigla see on. Hullumaja või miskit muud? Oleks see hea, kui see oleks hullumaja? Saaks diagnoosi, valetaks mingit hullust veidi juurde, pääseks kohtust. Mis ma siis valetaksin. Et arvasin või arvan, et olen lunastaja või. Türa, seda ei usuta, väga valetada ei saa. Kui just natuke.

Huvitav, kas keegi viis mu *imitatio christi* näitusele? Neil oli ju pilte vaja. Sest keegi ei viitsi enam teha. Kas näitus on juba lahti? Aga ükskõik vist. Ei, mitte päris. Kokkuvõttes tegin ma teda ikka näitusele. Mis ma ikka valetan.

Vaatasin aknast puulatvu. Vaatasin, et tilgutikott oli pooltühi, ja jäin magama.

Äng tuli hämaruses. Magasin jupikaupa.

Nägin igasugust solki. Millalgi nägin vist plikat. Kas ta oli ühe käega

ja rase ja väga näoga nagu mingi kuradi pühak. Ei mäleta enam. Näitus oli avatud. Ja seal ei olnud minu pilti. Otsisin ja otsisin, polnud. Olid mingid kujud, kes avasid näitust, mind polnud. Otsisin, polnud. Ja mil-lalgi tuli ema. Ma lamasin palatis, uks läks hääletult ja väga aeglaselt lah-ti. Ema tuli tasapisi, justkui ujudes. Ta oli põletushaavadega. Ja põlemis-arm oli ta suud kahjustanud, suu püsis poikvel, justkui imelikult naera-tades. Kui ma natukese aja pärast uuesti ärkasin ja meenutasin, sain aru, et see, kuidas ema oli mustaks põlenud ja kuidas ta riided olid poolpõ-lenud, jah, see oli lihtsalt mu peas. Ja mis praegu on? Kus ma olen? Kas ma olen oma peas või palatis. Kuradi painajad.

Panin silmad kinni ja käed kokku: “Palun, palun tagasi päris maailma. Palun, et vanamutt oleks elus. Palun, et plikaga oleks okei.” Tundsin, kui naeruväärne see oli. Mis siis. “Kuradile. Jah, ma palun.”

Uks. Mingi tüüp tuli. Valges kitlis mees. Lasin käed tekile. Vahtisin te-da kahtlustavalt. On see jälle mingi..., kus ma nüüd omadega olen. Tüüp istus voodi äärde. Kui ta küsib, kuidas ma ennast tunnen, siis ma olen ärkvel. Nii.

Tüüp istus, vaatas mind sõnatult. Olin kahtlev. Tüüp pani käed nagu palvetades kokku ja justkui muigas pisut ja trummeldas näppe vastamisi. Kurat. Kuradi Porfiri Petrovitš. Nahui mul sind nada. Kao.

Ta tõusis ja läks. Ei hajund. Läks uksest välja.

Magasin vist veel ega näind enam midagi. Või ei mäletand.

Pea oli selge. Tõusin istuli.

Vaatasin aknast välja. Kuulasin. Kuskil liiguti. Kõlistati nõudega.

Lükkasin jalad põrandale. Pea käis pisut ringi.

Ma pean minema ja vaatama. Kaua ma vaatan maailma oma peas. Aitab.

Sikutasin tilgutinõela randmest välja. Peegel on seinal. Nii. Püsti saab küll. Järsku vaatab sealt keegi teine vastu. Aga kes?

Liipasin peegli juurde. Vaatasin. Nojaa, jaajaa, ma tean seda meest, ehkki ei tunne. Ma olen teda varemgi näinud. Tüütu mees, aga kurat temaga.

Voodi all olid tuttavad kingad. Hm, huvitav. Riideid? Palatis ei olnud riideid. Aga õigus, mul ju polnudki õieti riideid seljas. Ainult katkised verised nartsud.

Kingad jalga. Korras. Seisin akna juures ja püüdsin aru saada, kus see

haigla võib asuda. Kus linnaosas. Kus linnas. Aga aknast nägi mingeid võõraid maju ja puid ja neist ei saanud sotti.

Paotasin palatiust. Tühjus. Läksin. Seal istusid akna all mingid halattides tüübid. Laualambi taga klõbistas valges kitlis õde arvutit ega vaadanud üles.

Trepist alla. Võiks mingeid riideid olla. Otsiks garderoobi või mingit arstide riidekappi. Aga ei, saavad veel jaole.

Mis haigla see on, kas välisuks on lukus? Koridoriuksed on lahti. Välisuks? Lahti. Hea õhk. Hea.

Läksin läbi pargi. Keegi tuli kaugelt vastu. Võta rahulikult, sa lihtsalt jalutad. Ära paanitse, mine otse edasi. Lihtsalt jalutad. Ei. See oli ema. Suur kilekott käes. Tuli vaikselt liibates. Suur kilekott käes. Ja lillepaber teises käes.

Jäime kohakuti seisma. Vaatasime. Ema nagu ema ikka. Sain aru, et kõik on meie vahel nagu ikka. Ei mingit muutust. Ja rääkida polnud meil midagi.

Läksin edasi.

“Kus...” kohmas ema mulle järele.

Ma rehmasin ümber pööramata käega.

Hiljem vaatasin tagasi. Ema oli pingile istunud ja otsis midagi oma kilekotist. Päris hea siiski, et ta elus on.

Tänav. Nii, ma tean, kus ma olen.

Kuhu? Ma teadsin nüüd juba, kuhu. Ja see polnud kaugel.

Oleksin tahtnud joosta. Jälle kitlis, kuigi teistsuguses, jälle tänaval. Kaua kõik peab korduma. Kõik, mis ma teen, kordub, kõik on mingid variatsioonid ja miski tegelikult eriti ei muutu. Kas mulle antakse kogu aeg mingeid uusi võimalusi. Elusid. Sittagi, ära hakka jälle peale. Ja ära jookse. Kitliga tänaval. Ja sa ei jaksagi joosta.

Metsa vahele jõudes jooksin siiski pisut. Kas ta on veel seal, mõtlesin. Tahtsin näha. Kuidas ma ta sinna võisin jätta. Oleks ta ometi alles.

Ja hingeldasin ja istusin natuke maas ja läksin löntsides edasi.

Alles! Ta oli seal, täpselt seal, nägin kaugelt. Jumal tänatud. Alles. Süda löi, astusin lähemale. Ja jäin seisma. Sa türa! Türademaa.

Klaasid olid sisse pekstud. Miks?

Läksin ligi. Miks, miks?

Juhiistmel oli hunnik sitta.

Seisin, seisin. Pisarad hakkasid jooksuma. Toetasin pea autole. Pisarad tilkusid pärlmutterkatusele. Miks te raisad... mis see auto teile... miks, miks? Oleksite siis tahtnud sõita. Lihtsalt lõhkuda. Miks, kurat. Aaaaaaaaah! Miks? Ooooooh! Saite, kurat mulle tagasi teha, jah.

Tagusin jalaga rehvi.

Ainus asi, mis mulle korda läheb, mis puudutab mu hinge, ja muidugi on teil vaja...

See kestis mul tükk aega. Ja jäi lõpuks järele. Hingeldasin, ohkasin. Pühkisin kitlivarrukaga liimerdavast nägu. Paras sulle.

Nii. Olin rahulik. Tõstsin sita puuokstega ettevaatlikult välja, pühkisin lehtedega istet. Pühkisin kuuseokstega klaasikilde. Viskasin kuuseoksi istmele.

Käima? Käima saab kapoti alt. Tuhlasin pardatšokis – kus nuga on, millega juhtmeid katkuda. Siin peab olema soome puss. Tuhkagi. Muidugi. Puss on viluks tõmmatud. See vehib ja veristab nüüd kuskil mujal. Kahju, ilus nuga oli. Iludus. Ainult mingi paberipahn on siin. Ah, küll saab ilmagi.

Sõitsin. Mõtlesin, et elust oli saanud film. Ma võisin kõike teha ja mind ei võetud iialgi vahele. On see ikka veel elu? Või kus ma olen. Võin kõike, aga ma ei taha enam midagi teha.

Ei viitsi enam.

Okei. Kõik on võlts. Ja ehe. Piir nende vahel on segane. Kõik on film. Filmi vaadates olen rohkem elus kui elus. Ma nutan, ma naeran, ma tunnen kaasa. Elus nii ei teind. Mis elus juhtus? Mitte midagi. Elus ei olnud elu. Filmis on, kuigi see on vale elu, võlts ja teeseldud.

Sõitsin lahtiste väravate vahelt sisse, jäin aias seisma.

Nad olid tagaaias.

Plika jooksis: “Issi, issi tuli.”

Käsi sidemes. Hüppas mulle kaela.

“Plika,” võtsin ma ta ümbert kinni.

Film jätkus.

Kallistasin plikat.

Ja millal tuleb kiri – the end? Ja mis siis saab? Siis tuleb saalist välja minna. Kuhu välja? Mis seal väljas on? On seal üldse midagi?

“Näita,” võtsin ma ta käe. “Polegi kipsis.”
“Ei, luu ei olnud katki.”
“Valutab?”
“Natuke. Sul on ka sidemed. Palju kohe.”
“Jaa. Minust on saanud arstide kunstiteos.”
Sa seisid kõrval. Nägu tühi. Käed rippu.
“Kas kõik on hästi?”
“Hästi? Ma ei tea. Nagu ikka. Kus sa olid?”
“Sa ei tea?”
“Ei.”
“Tahad teada?”
“Vist mitte. Mul on suppi. Võin soojaks teha.”
“Tee.”

IAN McEWAN

ESIMENE ARMASTUS, VIIMASED RIITUSED

Inglise keelest tõlkinud Ene-Reet Soovik

Suve algusest peale, seni kuni see hakkas mõttetuna tunduma, tõstisime õhukese madrasi raskele tammepuust lauale ja armastasime suure avatud akna all. Kogu aeg puhus meile tupp tuuleõhk ja neli korrust madalamalt tuli kaipealse lõhnu. Mind veeti fantaasiasse vastu tahtmist, fantaasiasse sellest elukast ja hiljem, kui me selili tohutul laual pikutasime, nois sügavates vaikustes, kuulsin teda tasakesi jooksmas ja kraapimas. See oli minu jaoks uus, kõik see, ja ma olin murelik, proovisin Sisseliga sellest rääkida, et kindlust saada. Tal ei olnud midagi öelda, ta ei tegelnud abstraktsioonidega ega arutanud olukordi, ta elas nende sees. Me jälgisime, kuidas kajakad meie taevaruudus tiirutavad, ja mõtlesime, kas nad on meid sealt ülevalt vaadanud, me rääkisime sedasorti asjadest, käesoleva hetke veidi meelelahutuslikest hüpoteesidest. Sissel tegi asju nii, nagu need talle pähe tulid, segas kohvi, armastas, kuulas oma plaate, vaatas aknast välja. Ta ei öelnud selliseid asju, nagu ma olen õnnelik või segaduses või ma tahan armastada või ei taha või ma olen väsinud sellest, et mu perekond tülitseb, tal ei olnud keelt, mis teda kaheks lõhestaks, ja nii ma kannatasin üksi selle käes, mis tundus kuri-tegudena mu peas, kui me keppisime, ja hiljem kuulsin üksi, kuidas see vaikuses krõbistab. Siis ärkas Sissel ühel õhtupoolikul tukastusest, kergitas pead madratsilt ja ütles: “Mis kraapiv hääl see seina taga on?”

Mu sõbrad olid kaugel eemal Londonis, nad saatsid mulle piinatud ja mõtisklevaid kirju, mis nad nüüd peale hakkavad? Kes nad on ja mis mõte sel kõigel on? Nad olid minuvaned, seitseteist ja kaheksateist, aga ma teesklesin, et ei saa neist aru. Saatsin neile vastu postkaarte, otsige endale suur laud ja avatud aken, ütlesin ma neile. Olin õnnelik ja see näis lihtne, ma tegin angerjamõrdasid, nii lihtne oli eesmärki omada. Suvi edenes ja rohkem ma neist ei kuulnud. Ainult Adrian käis meid vaatamas, ta oli Sisseli kümne-

Ian McEwan. *First Love, Last Rites*. Rmt-s: *First Love, Last Rites*. Jonathan Cape. London, 1975, lk 115-129.

64 McEWAN

aastane vend ja tuli, et pääseda oma koostlaguneva kodu viletsusest, ema kiiretest tujumuutustest, õdede lõputust võistu klaverimängimisest, isa harvadest kibedatest külaskäikudest. Adriani ja Sisseli vanemad vihkasid teineteist pärast kahtkümmend seitset abieluaastat ja kuut last hapu resigneerumise, nad ei kannatanud enam samas majas elada. Isa kolis välja paari tänava kaugusele odavasse öömajja, et laste lähedal olla. Ta oli ärimees, kel polnud tööd ja kes nägi välja nagu Gregory Peck, ta oli optimist ja tal oli sada plaani, kuidas huvitavalt raha teha. Tavaliselt kohtasin ma teda pubis. Ta ei tahtnud rääkida oma töötusest ega abielust, tal polnud midagi selle vastu, et ma kaipeales toas tema tütreaga koos elan. Selle asemel rääkis ta mulle ajast, mil ta oli Korea sõjas ja mil ta tegeles rahvusvahelise müügitöoga, ja oma nüüdseks tippu jõudnud ja rüütliks löödud sõprade seaduslikest petutegudest ja siis, ühel heal päeval, angerjatest Ouse'i jões, sellest, kuidas jõepõhi kubiseb angerjatest, kuidas nende püüdmise ja elusalt Londonisse toimetamisega saab raha teha. Rääkisin talle, et mul on pangas kaheksakümmend naela, ja järgmisel hommikult ostime võrku, nõöri, traatrõngaid ja vana tsisternpaagi, milles angerjaid hoida. Järgmised kaks kuud veetsin ma angerjamõrdsid tehes.

Ühel heal päeval viisin oma võrgu, rõngad ja nõöri õue ja töötasin kail, pollari otsas istudes. Angerjamõrd on silindrikujuline, ühest otsast kinni ja teises on pikk kitsenev lehterjas sissepääs. Mõrd istub jõepõhjas, angerjad ujuvad sööda peale sisse ja, pimedad nagu nad on, ei leia enam väljapääsu. Kalurid olid sõbralikud ja lõbustatud. Seal all on angerjaid küll, ütlesid nad, ja küll sa mõned kinni ka püüad, aga ära sellest ei ela. Tõusuvesi viib su võrgud minema kiiremini, kui sa neid teha jõuad. Me kasutame rauast raskusi, ütlesin neile, ja nad kehtasid heatahtlikult õlgu ja näitasid mulle paremat moodust, kuidas võrku rõngaste külge sorida, nad uskusid, et mul on õigus ise järele proovida. Kui kalurid olid paatidega väljas ja mul polnud tuju tööd teha, istusin niisama ja vaatasin, kuidas tõusuvesi üle muda libiseb, ma ei tundnud, et angerjamõrdadega kiiret oleks, aga olin kindel, et saame rikkaks.

Püüdsin Sisselis angerjaseikluse vastu huvi äratada, rääkisin talle sõudepaadist, mille keegi meile suveks laenab, aga tal polnud midagi öelda. Nii et selle asemel tõstisime madratsi lauale ja heitsime pikali, riided seljas. Siis hakkas ta rääkima. Me surusime peopesad vastastikku, ta uuris põhjalikult meie käte suurust ja kuju ja kommenteeris seda jooksvalt. Täpselt sama suur, si-

McEWAN 65

nu sõrmed on jämedamad, sul on siin rohkem kui minul. Ta mõõtis pöidlaga mu ripsmeid ja soovis, et tema omad oleksid ka nii pikad, ta rääkis mulle koerast, kes neil oli, kui ta väike oli, sellel olid pikad valged ripsmed. Ta vaatas mu päikesest põlenud nina ja rääkis sellest, millised tema õdedestvendadest lähevad päikese käes punaseks, kes lähevad pruuniks, mida ta kõige noorem õde ükskord ütles. Riietusime aeglaselt lahti. Ta lennutas oma riidest kingad jalast ja rääkis oma jalaseenest. Kuulasin, silmad kinni, tundsin läbi avatud akna muda ja adru ja tolmu lõhna. Seda kutsus ta targutamiseks, sedasorti vestlust. Kui ma kord tema sees olin, kandusin teisale, olin oma fantaasias, seal ei saanud ma enam eristuda oma kiiresti kasvavatest aistingustest, mis tekkisid teadmisesest, et me võime Sisseli kõhus eluka kasvama panna. Mul ei olnud soovi isaks saada, see ei tulnud üldse mängu. Olid hoopis munarakud, sperma, kromosoomid, suled, lõpused, küünised, mu riista otsast mõne tolli kaugusel tumepunasest limast välja kasvava eluka peatumatu keemia, oma fantaasias olin selle protsessi vanuse ja jõu ees abitu ja ainuüksi see mõte võis panna mind lõpule jõudma enne, kui tahtsin. Kui ma Sisselile rääkisin, hakkas ta naerma. Oh jummal, ütles ta. Minu jaoks oli Sissel otse selle protsessi sees, ta oligi see protsess ja selle kõitev vägi üha kasvas. Ta oleks pidanud pille võtma ja iga kuu unustas ta vähemalt kaks-kolm korda ära. Asja arutamata jõudsime kokkuleppele, et lõpetan temast väljas, aga see läks harva korda. Kui me orgasmide pikkadest langustest alla tuhisime, neil viimastel meeleheitlikel sekunditel püüdsin rabeldes väljapääsuteed leida, aga nagu angerjas jäin ma kinni oma fantaasiasse pimeduses ootavast näljasest elukast ja toitsin teda suurte valgete klompidega. Noil hooletutel sekundimurdosadel jätsin oma elu, et toita seda elukat, mis see siis iganes oli, üsas või mitte, et keppida üksnes Sisselit, et toita rohkem elukaid, andsin selleks hetkelises nõrkuses kogu oma elu. Ootasin Sisseli päevi, kõik naistesse puutuv oli minu jaoks uus ja ma ei saanud midagi iseenesestmõistetavaks pidada. Armastasime Sisseli vererohkete hõlpsate päevade ajal, olime mõnusad ja kleepuvad ja verest pruunid ja ma mõtlesin, et nüüd oleme meie elukad limas, meie oleme sees ja meid toidavad pilveklombid, mis tulevad aknast, gaasid, mida päike mudalagendikelt välja meelitab. Mu retsesin oma fantaasiate pärast, teadsin, et ilma nendeta ma lõpule ei jõua. Küsisin Sisselilt, millest ta mõtleb, ja ta itsitas. Igatahes mitte sulgedest ja lõpustest. Millest sa siis mõtled? Ei millestki eriti, tegelt ei millestki. Käisin oma küsimusega peale ja ta tõmbus vaikusse.

Teadsin, et see on mu enda elukas, keda ma krabistamas kuulen, ja kui Sissel seda ühel öhtupoolikul kuulis ja muretsema hakkas, sain aru, et ka tema fantaasiad on kaasatud, et see on hääl, mis tekib meie armastamisest. Kuulsime seda, kui olime lõpetanud ja lebasime täiesti tasa selili, kui olime tühjad ja selged, absoluutselt vaiksed. See jättis mulje väikestest küünistest, mis pimedalt vastu seina kraabivad, nii kauge heli, et selle kuulmiseks läks vaja kahte inimest. Arvasime, et see tuleb ühest kindlast seina osast. Kui ma põlvili laskusin ja kõrva vastu põrandaliistu panin, jäi see järele, tunnetasin seda teisel pool seina, tegevuses tardununa, pimeduses ootamas. Nädalate möödudes kuulsime seda teistelgi päevaegadel ja aeg-ajalt öösiti. Tahtsin Adrianilt küsida, mis see tema arvates on. Kuula, hakkab jälle, Adrian, jää hetkeks vait, mis hääl see sinu arust on, Adrian? Ta pingutas kärsitult, et kuulda, mida meie kuulsime, kuid ei suutnud piisavalt kaua tasa olla. Seal ei ole midagi, karjus ta. Midagi, midagi, midagi. Ta erutus väga, hüppas õele selga, huilgas ja joodeldas. Ta ei tahtnud, et seda, mis see siis ka oli, kuulda oleks, ta ei tahtnud, et tema välja jäetaks. Sikutasin ta Sisseli seljast ära ja me veerlesime voodis. Kuula uuesti, ütlesin ma teda pikali naelutades, jälle oli. Ta rabeles lahti ja jooksis oma kahetoonilist politseiauto sireeni huilates toast välja. Kuulasime, kuidas hääl trepist alla hajub, ja kui ma teda enam ei kuulnud, ütlesin, võib-olla Adrian tegelikult kardab hiiri. Rotte, ütles ta öde ja pani käed mulle jalge vahele.

Juuli keskpaigaks ei olnud me oma toas enam kuigi õnnelikud, segadus ja ebamugavus kasvas ja tundus, et seda pole võimalik Sisseliga arutada. Adrian käis nüüd iga päev meie juures, sest oli suvevaheaeg ja ta ei kannatanud kodus olemist välja. Kuulsime teda neli korrust allpool, teel üles meie juurde hõikumas ja trepil trampimas. Ta tuli lärmakalt sisse, tegi tiritamme ja esines meie ees. Sageli hüppas ta Sisselile turjale, et mulle muljet avaldada, ta oli ärevil, ta kartis, et äkki me arvame, et ta ei ole hea seltskond, ja saadame ta ära, saadame ta tagasi koju. Ta muretses ka sellepärast, et ei saanud oma õest enam aru. Kunagi oli too olnud alati valmis kaklema ja oli hea kakleja, kuulsin, kuidas Adrian sellega oma sõprade ees kelkis, ta oli õe üle uhke. Nüüd olid õde tabanud muutused, ta lükkas Adriani tusaselt eemale, ta tahtis, et ta rahule jäetaks, nii et ta saaks eimidagi teha, ta tahtis plaate kuulata. Ta sai pahaseks, kui Adriani kingad tema seeliku peale sattusid, ja tal olid nüüd rinnad nagu Adriani emal, ta rääkis Adrianiga nagu ema. Tule sealt alla, Adrian. Palun, Adrian, palun, mitte praegu, hiljem. Adrian ei suut-

McEWAN 67

nud seda ikkagi täiesti uskuda, see oli tema õel mingi tuju, faas, ja ta õrritas ja ründas öde lootusrikkalt, ta tahtis nii väga, et asjad jääksid, nagu nad olid siis, kui isa kodust ära kolis. Kui ta käsivarred ümber Sisseli kaela lukustas ja teda tagurpidi voodile tõmbas, olid ta silmad minul, et julgustust saada, ta arvas, et tegelik side on meie vahel, kaks meest tüdruku vastu. Ta ei näinud, et julgustust ei tule, ta tahtis seda nii väga. Sissel ei saanud Adriani iialgi minema, ta sai aru, mispärast vend meil on, aga see oli tema jaoks raske. Ühel pikal piinamist täis pärastlõunal läks ta toast välja ja peaaegu nuttis kurnatusest. Adrian pöördus minu poole ja kergitas teeseldud õuduses kulmusid. Püüdsin temaga siis rääkida, aga juba ta tegi oma joodeldavat häält ja võttis sisse poksijapooši, et minuga võidelda. Ka ei olnud Sisselil mulle venna kohta midagi öelda, ta ei teinud iialgi inimeste kohta üldistavaid märkusi, sest ta ei teinud iialgi üldistavaid märkusi. Mõnikord, kui kuulsime, et Adrian on teel trepist üles, vaatas ta üle toa minu poole ja näis, et ta reedab end, mossitades pisut oma ilusaid huuli.

Oli vaid üks võimalus veenda Adriani meid rahule jätma. Ta ei võinud vaadata, kuidas me teineteist puudutame, see tegi talle haiget, see oli talle siiralt vastik. Kui ta nägi, et üks meist läheb üle toa teise juurde, anus ta meid vaikselt, ta jooksis mängulusti teeseldes meie vahet, tahtis meid järgmisesse mängu ahvatleda. Ta matkis meid pööraselt meeleheitlikus viimases katses näidata, kui totrad me välja paistame. Siis ei talunud ta seda enam, jooksis toast välja ja täristas automaadiga trepil Saksa sõdureid ja noori armastajaid.

Aga meie Sisseliga puudutasime teineteist nüüd üha vähem, oma tasasel moel ei suutnud me end sundida seda tegema. Mitte et oleksime jahtunud või et me teineteisele rõõmu poleks pakkunud, aga meie võimalused olid tuhmunud. Asi oli toas eneses. See ei olnud enam viiendal korrusel ja eraldatud, aknast ei tulnud enam tuuleõhku, vaid üksnes puderjas palavus, mis kerkis kaipealselt ja surnud millimallikatest, ja kärbseparved, tigidad sõgela-sed, kes leidsid üles meie kaenlaalused ja hammustasid raevukalt, toakärbsed, kes rippusid pilvedena meie toidu kohal. Meie juuksed olid liiga pikad ja niisked ja ripendasid silma. Toit, mida ostsime, sulas ja maitses jõe järele. Me ei tõstnud enam madratsit lauale, kõige jahedam koht oli nüüd põrand ja põrandat kattis õline liiv, millest ei saanud lahti. Sissel tüdines oma plaatidest ära ja ta jalaseen levis ühelt jalalt teisele ja andis lõhnale lisa. Meie tuba haises. Me ei rääkinud äraminekust, sest me ei rääkinud millestki. Igal öösel

äratas meid nüüd kraapimine seina taga, nüüd oli see valjem ja tungivam. Kui me armastasime, kuulas ta meid seina tagant. Me armastasime vähem ja meie praht kogunes meie ümber, piimapudelid, mida me lihtsalt ei suutnud ära viia, hall higistav juust, võipaberid, jogurtipakid, üleküps salaami. Ja keset kõike seda Adrian, kes tegi hundirattaid, joodeldas, täristas automaati ja kippus Sisselile kallale. Üritasin oma fantaasiatest, sellest elukast luuletusi kirjutada, aga ma ei leidnud hakatust ega kirjutanud midagi üles, isegi mitte esimesi ridu. Selle asemel käisin pikkadel jalutuskäikudel mööda kuivenduskraavi äärt Norfolkis igavate peedipõldude, telegraafipostide, üksluse halli taevaga sisemaale. Mul oli teha veel kaks angerjamõrda, sundisin end iga päev nende taha maha istuma. Aga sisimas oli mul neist kõrini, ma ei suutnud tegelikult uskuda, et angerjad sinna kunagi sisse lähevad, ega teadnud, kas ma seda tahangi, kas ei oleks parem, kui angerjad jääksid häirimatult jõepõhja jahedasse mutta. Aga ma ei jätnud seda katki, sest Sisseli isa oli valmis alustama, sest mul tuli tasa teenida kogu raha ja aeg, mida ma siiani kulutanud olin, sest ideel oli nüüd omaenda väsinud, habras hoog ja ma ei suutnud seda peatada rohkem kui piimapudeleid toast välja viia.

Siis leidis Sissel töö ja see pani mind mõistma, et me ei erine kellestki, neil kõigil on toad, majad, tööd, karjäärid, just seda nad kõik teevad, neil on puhtamad toad, paremad tööd, meie oleme üdini tavaline edasipüüdlev paar. Töö oli ühes neist akendeta tehastest teisel pool jõge, kus tehti köögi- ja puuviljakonserve. Ta pidi kümme tundi päevas istuma keset masinate müra liikuva konveierilindi ääres, ei tohtinud kellegagi rääkida ja pidi mädad porgandid välja korjama, enne kui need purki pannakse. Esimese päeva lõpul tuli Sissel koju roosas ja valges nailonist vihmamantlis ja roosas mütsis. Ma küsisin, miks sa seda ära ei võta? Sissel kehtas õlgu. Talle oli see ükskõik, istuda toas, istuda vabrikus, kus terasest kandetalade külge rivistatud valjuhäälditest kanti üle Raadio Ühte, kus nelisada naist pooleldi kuulas, pooleldi uneles, samal ajal kui nende käed sebisid edasi-tagasi nagu elektrisüstikud. Sisseli teisel päeval sõitsin praamiga üle jõe ja ootasin teda tehaseväravate ees. Paar naist astusid läbi väikese plekkukse suures akendeta seinas ja üle kogu tehasekompleksi kõlas ulguv sireen. Avanesid teised väikesed ukse ja nad voolasid välja, kogunesid väravate juurde, tosinat viisi naisi roosades ja valgetes nailonmantlites ja roosades mütsides. Ma mõtlesin, et kui ma ei suuda teda sellest kahisevast roosa nailoni voost välja valida, on ta kadunud, me oleme mõlemad kadunud ja meie aeg polnud midagi väärt.

McEWAN 69

Tehaseväravatele lähenedes liikus põhimass kiiresti. Mõned poolenisti jooksid sel lootusetul varbad väljapoole moel, nagu naisi on õpetatud jooksuma, teised kõndisid nii kiiresti, kui suutsid. Hiljem sain teada, et nad kiirustasid koju oma peredele õhtusööki tegema, koduste toimetustega varakult alustama. Järgmise vahetuse hilinejad üritasid end vastassuunas läbi pressida. Ma ei näinud Sisselit ja tundsin, et olen paanika äärel, hüüdsin ta nime ja mu sõnad trambiti jalge alla. Kaks vanemat naist, kes seina ääres peatusid, et sigarette süüdata, saatsid minu poole naeratusirve. Mine ise sisse. Läksin koju pikka teed mööda, üle silla, ja otsustasin Sisselile mitte öelda, et olin teda seal oodanud, sest mul oleks tulnud oma paanikat seletada ja ma ei osanud. Ta istus voodil, kui ma tuppä tulin, tal oli nailonmantel ikka veel seljas. Müts oli põrandal. Miks sa seda asjandust ära ei võta? ütlesin ma. Ta ütles, Kas see olid sina seal tehase ees? Ma noogutasin. Miks sa mulle midagi ei öelnud, kui sa nägid, et ma seal seisan? Sissel pööras ringi ja lamas voodil, nagu allapoole. Ta mantel oli plekiline ja lõhnas masinaõli ja mulla järele. Mai tea, ütles ta padja sisse, ma ei mõelnud. Ma ei mõelnud pärast oma vahetust mitte millestki. Ta sõnad olid tapvalt lõplikud, ma vaatasin toas ringi ja jäin vait.

Kaks päeva hiljem, laupäeva õhtupoolikul, ostsin ma mitu naela kummitaolisi verest ligedaid lehmakopsusid (nende kohta öeldi kerged) söödaks. Selsamal pärastlõunal panime süüda mõrdadesse ja sõudsimme mõõna ajal keset kanalit, et neid jõepõhja lasta. Kõiki seitset mõrda tähistasid poid. Kell neli pühapäeva hommikul tuli Sisseli isa mulle järele ja me asusime tema furgoonis teele sinna, kus me laenatud paati hoidsime. Me sõudsimme nüüd välja, et tähistavad poid üles otsida ja mõrrad välja tõmmata, see oli katsetamisaeg, kas võrkudes on angerjaid, kas oleks kasulik võrke juurde teha, püüda rohkem angerjaid ja nendega kord nädalas Billingsgate'i turule sõita, kas me saame rikkaks? Oli tuhm tuuline hommik. Ma ei tundnud mingit ootusärevust, ainult väsimust ja pidevat erektsiooni. Olin furgoonikütte soojusest pooleldi tukkuma jäänud. Öösel olin palju tunde veetnud ärkvel, kuulatades kraapivaid helisid seina taga. Korra olin voodist välja tulnud ja lusikaga vastu põrandaliistu tagunud. Tekkis paus, siis kaevamine jätkus. Nüüd tundus olevat kindel, et ta kaevab ennast tuppä. Kui Sisseli isa sõudis, otsisin mina üle paadikülje tähiseid. Nende leidmine ei olnud nii kerge, kui olin arvanud, nad ei paistnud vee taustal valgelt, vaid tumedate madalate siluettidena. Kulus kakskümmend minutit, enne kui esimese üles leidsime.

Kui selle välja tõmbasime, üllatas mind, kui kiiresti kaupmehelt ostetud puhas valge nõör oli muutunud samasuguseks kui kõik teised nõörid jõe läheduses, pruuniks ja roheliste veetaimede peenikeste kiududega kaetuks. Ka võrk nägi välja vana ja võõras, ma ei suutnud uskuda, et üks meist on selle valmistanud. Sees oli kaks krabi ja suur angerjas. Sisseli isa sidus mõrra suletud otsa lahti, laskis kahel krabil vette kukkuda ja pani angerja plastämbrisse, mille olime kaasa võtnud. Aetasime värsked kerged mõrda ja lasime sel üle parda langeda. Järgmise mõrra leidmiseks kulus veel viisteist minutit ja selle sees ei olnud midagi. Pärast seda sõudsime pool tundi mööda kanalit edasi-tagasi, ilma et oleksime järgmist mõrda leidnud, ja selle aja peale tuli tõusuvesi ja kattis tähised. Siis võtsin ma aerud ja suundusin kalda poole.

Läksime tagasi majutuskohta, kus Sisseli isa peatus, ja ta tegi hommikusööki. Me ei tahtnud kadunud mõrdu arutada, teesklesime iseenese ja teineteise ees, et me leiame need üles, kui järgmise mõõna ajal välja sõuame. Aga me teadsime, et need on kaotsis, võimsad hoovused on need üles- või allavoolu uhtunud, ja ma teadsin, et ei suudaks enam elu sees veel ühte angerjamõrda valmistada. Ma teadsin ka, et mu partner viib Adriani endaga lühikesele lõbureisile, nad pidid sel pärastlõunal teele asuma. Nad kavatsesid külastada sõjalennuväljasid ja lootsid lõpetada Kuninglikus Sõjamuuseumis. Sõime mune, peekonit ja šampinjone ja jõime kohvi. Sisseli isa rääkis mulle ideest, mis tal oli tekkinud, lihtsast, aga tulutöotavast ideest. Krevetid maksavad siinsel kaipealsel väga vähe ja Brüsselis on need väga kallid. Me võiksime iga nädal kahe furgoonitäiega sinna sõita, ta oli optimistlik oma pingeval sõbralikul moel ja hetkeks olin ma kindel, et tema plaanist saab asja. Jõin oma kohvi lõpuni. Nojah, ütlesin ma, ma oletan, et selle üle tuleb veel pisut mõelda. Võtsin angerja ämbriga kaasa, me Sisseliga võisime selle ära süüa. Kui me kätt andsime, ütles mu partner mulle, et kõige kindlam viis angerjat tappa on ta soolaga katta. Soovisin talle head puhkust ja me läksime lahku, ikka loobumata vaiksest teesklusest, et üks meist sõuab järgmise mõõna ajal mõrdasid otsima.

Ma ei arvanud, et Sissel pärast nädalat aega tehases ärkvel on, kui ma koju jõuan, aga ta istus kahvatuna voodil ja hoidis põlvede ümbert kinni. Ta vahtis ühte toanurka. Ta on toas, ütles ta. Ta on nonde raamatute taga, mis põrandal on. Ma istusin voodile ja võtsin märjad kingad ja sokid jalast. Hiir? Tähendab, sa kuulsid hiirt? Sissel kõneles vaikselt. See on rott. Ma nägin, kuidas ta üle toa jooksis, ja see on rott. Ma läksin raamatute juurde ja

McEWAN 71

virutasin neile jalaga ja otsekohe oli ta väljas, ma kuulsin tema küüniseid põrandalaudadel ja siis nägin teda piki seina jooksmas, ta tundus mulle siis väikese koera suurune, tüüakas, võimas hall rott, kes oma kõhtu piki põrandat lohistas. Ta jooksis kogu seinapikkuse ja hiilis kummuti taha. Me peame ta siit välja saama, halises Sissel häälel, mis oli mulle tundmatu. Ma noogutasin, kuid ei suutnud hetkeks liigutada ega kõnelda, ta oli nii suur, see rott, ja ta oli olnud koos meiega kogu suve, krabistades seina taga meie keppimisjärgsetes sügavates selgetes vaikustes ja meie unes, ta oli meie majaline. Ma tundsin jubedust, kartsin rohkem kui Sissel, olin kindel, et rott tunneb meid niisama hästi kui meie teda, ta on teadlik meist selles toas just samamoodi, nagu meie oleme teadlikud temast kummuti taga. Sissel oli just midagi ütlemas, kui kuulsime trepilt lärmi, tuttavat trampimist, automaaditärinat. Tundsin seda kuuldes kergendust. Adrian tuli sisse nagu tavaliselt, lõi ukse jalaga lahti ja hüppas sisse, küürutas madalale, automaat puusal valmis. Ta pihustas meist üle kurgupõhjast tulevaid karedaid helisid, me surusime sõrme suule ja püüdsime teda vakka sundida. Te olete mõlemad surnud, ütles ta ja seadis end üle toa hundiratast viskama. Sissel susises jälle tema peale, ta püüdis Adriani voodi poole viibata. Miks tssss? Mis teil viga on? Me osutasime kummuti poole. Seal on rott, ütlesime me talle. Ta oli kohe põlvili maas ja piilumas. Rott? ahhetas ta. Fantastiline, on alles suur, vaadake teda. Fantastiline. Mis te nüüd teete? Püüame ta kinni. Ma läksin kiiresti üle toa ja korjasin kaminast üles ahjuroobi, ma suutsin oma hirmu Adriani põnevusse kaotada, ette kujutada, et tegu on lihtsalt paksu rotiga meie toas, selle kinnipüüdmise on seiklus. Voodilt hakkas Sissel jälle halisema. Mis sa sellega teha kavatsed? Hetkeks tundsin, et mu haare ahjuroobi ümber lõdveneb, see ei olnud lihtsalt rott, see ei olnud seiklus, me mõlemad teadsime seda. Vahepeal lõi Adrian kepsu nagu ikka. Jah, see, võta see. Adrian aitas mul raamatud üle toa tassida, me ehtasime otse ümber kummuti valli, mille keskel oli ainult üks ava, millest rott võis läbi pääseda. Sissel muudkui küsis, Mis te teete? Mis te kavatsete sellega teha? aga ta ei julgenud voodist maha tulla. Me olime valli ehitamise lõpetanud ja ma ulatasin parajasti Adrianile riidepuud, et ta roti sellega välja ajaks, kui Sissel üle toa hüppas ja katsus mul ahjuroopi käest kahmata. Anna siia, hüüdis ta ja rippus mu ülestõstetud käsivarre küljes. Sel hetkel jooksis rott raamatutevahelisest avast välja, ta jooksis otse meie suunas ja mulle tundus, et näen tema hambaid, mis on irevil ja valmis. Pudenesime laiali, Adrian hüppas lauale, meie Sisseliga olime

72 McEWAN

tagasi voodi peal. Nüüd oli meil kõigil aega, et rotti näha, kui see toa keskel seisma jäi ja siis jälle edasi jooksis, meil oli aega näha, kui võimas ja paks ja väle ta on, kuidas kogu ta keha vappub, kuidas ta saba tema taga liugleb nagu temaga kaasnev parasiit. Ta tunneb meid, mõtlesin ma, ta tahab meid. Ma ei suutnud Sisseli poole vaadata. Kui ma voodis püsti tõusin, ahjuroobi tõstsin ja rotti sihtisin, hakkas ta karjuma. Ma viskasin roobiga nii tugevasti, kui suutsin, see tabas ots ees põrandat mitme tolli kaugusel roti kitsast peast. Rott pööras otsekohe ringi ja jooksis läbi raamatutevahelise ava tagasi. Kuulsime tema küünte kraapimist põrandal, kui ta end kummuti taha ootama sättis.

Painutasin traadist riidepuu lahti, tõmbasin sirgu ja keerasin kahekorra ja andsin Adrianile. Ta oli nüüd vaiksem, pisut kartlikum. Tema õde istus voodil, põlved jälle üles tõmmatud. Seisin raamatutevahelisest avast mitme jala kaugusel ja hoidsin ahjuroopi tugevasti mõlema käega. Vaatasin alla ja nägin oma kahvatuid paljaid jalgu ja nägin kummitusroti paljaid hambaid küünt liha küljest rebimas. Ma hõikasin, Oota, ma tahan kingi jalga panna. Aga oli liiga hilja, Adrian suskas traadiga kummuti taha ja nüüd ei julgenud ma liigutada. Kүүrutasin pisut madalamale roobi kohale nagu kriketimängija. Adrian ronis kummuti otsa ja torkas traadi otse nurka. Ta hõikas mulle parajasti midagi, ma ei kuulnud, mis see on. Meeletu rott jooksis läbi ava, ta jooksis minu jalgade suunas, et kätte maksta. Nagu kummitusrotil olid ka tema hambad paljad. Mõlema käega viibutasin ma roobi allapoole, sain sellega puhtalt ja ilusasti roti kõhu alla laksatada ja rott kerkis maast lahti, liugles üle toa, teda kandis Sisseli vali karje läbi suhu surutud käe, ta paiskus vastu seina ja hetke pärast mõtlesin, Nüüd murdis ta küll selgroo. Ta kukkus maha, jalad õhus, otsast otsani lõhenenud nagu küps vili. Sissel ei võtnud kätt suust, Adrian ei liikunud kummutilt, mina ei nihutanud oma raskust sealt, kust ma olin löönud, ja keegi ei hinganud välja. Nõrk lõhn hiilis üle toa, läpatanud ja intiimne, nagu Sisseli kuuvere lõhn. Siis Adrian peeretas ja itsitas oma tagasihoitud hirmust, tema inimlõhn segunes pärani lahtise roti lõhnaga. Seisin roti kohale ja tonksasin teda õrnalt ahjuroobiga. Ta veeres küljele ja võimsast haavast, mis ulatus üle kogu ta kõhupikkuse, tükkis esile ja libises alakehast osaliselt vallale läbipaistev lillakas kott ja selles viis kahvatut kükitavat kuju, põlved üles lõua alla tõmmatud. Kui kott põrandat puudutas, nägin liikumist, ühe sündimata roti jalg värises nagu lootuses, kuid ema oli lootusetult surnud ja parata polnud enam midagi.

McEWAN 73

Sissel põlvitas roti kõrvale, meie Adrianiga seisime tema taga nagu vahtkond, näis, nagu oleks temal mingi eriline õigus, kui ta seal põlvitas, pikk punane seelik tema ümber maha voolamas. Ta tegi rotiema haava nimetis-sõrme ja põidlaga lahti, lükkas koti tagasi sisse ja sulges verest ogalise karva selle kohal. Ta jäi veidikeseks ajaks põlvitama ja me seisime ikka tema taga. Siis koristas ta kraanikausist mõned nõud, et käsi pesta. Me kõik tahtsime nüüd välja minna, nii et Sissel mähkis roti ajalehe sisse ja me viisime ta trepist alla. Sissel tõstis prügikasti kaane üles ja asetaski ta ettevaatlikult sinna sisse. Siis tuli mulle midagi meelde, ütlesin, et teised kaks mind ootaksid, ja jooksin tagasi trepist üles. Tulin tagasi angerja järele, see lebas täiesti liikumatult oma paaris tollis vees ja hetkeks mõtlesin, et ka tema on surnud, kuni nägin, et ta hakkab liigutama, kui ma ämbri üles tõstsin. Tuul oli nüüdseks vaibunud ja pilved hõrenemas, me kõndisime kaini vaheldumisi valguses ja varjus. Tõusuvesi tuli kiiresti randa. Kõndisime kiviastmeid mööda alla vee äärde ja seal kallutasin ma angerja tagasi jõkke ja me vaatasime, kuidas ta silmist vilksatab, valge alakülje välgatus pruunis vees. Adrian ütles meile head aega ja mulle tundus, et ta tahab oma õde kallistada. Ta kõhkles ja jooksis siis minema, hüüdis midagi üle õla. Me hüüdsime talle järele, et olgu tal hea puhkus. Tagasiteel tegime Sisseliga peatuse ja vaatasime tehaseid teisel pool jõge. Ta ütles mulle, et ta ütleb seal töö üles.

Me tõstisime madrasi lauale ja heitsime avatud akna alla pikali, näod vastamisi, nii nagu me suve alguses tegime. Meile puhus tuppa kerge tuul, sügise kauge suitsune lõhn ja ma tundsin end rahulikult, väga selgelt. Sissel ütles, Koristame pärast lõunat toa ära ja lähme siis kaugele jalutama, mööda kraaviäärt jalutama. Ma surusin oma peopesa vastu tema sooja kõhtu ja ütlesin, Jah.

21. sajandi alguseks on Ian McEwanist (1948) saanud briti proosa elav klassik, autor, kelle uued teosed kuulutatakse sündmuseks juba ette. Kui käesoleva aasta jaanuari lõpus ilmus tema üheksas romaan “Laupäev” (*Saturday*), saatis seda ingliskeelses maailmas arvustuste, intervjuude ja autorituvustuste laviin, milles ei hoitud kokku ülivõrdeid, nii et veebruari keskel hakkas üks arvustaja juba lausa muret tundma, millal ometi keegi romaani kohta ka midagi halba võtab öelda. Tõepoolest, kui piirduda vaid olulisemate inglise kvaliteetpäevalehtedega, avaneb selline pilt: “Ian McEwan võib olla praegu Suurbritannia parim romaanikirjanik – ning tegutseb kahtlemata oma aukartustäratavate võimete kõrgusel,” leiab *The Times*; “Pole kahtlust, et tänapäeva inglise proosa rahvusvaheline hääl kuulub McEwanile,” kirjutab *The Guardian*. Ning eelmisele romaanile “Lepitus” (*Atonement*) viidates leiab *The Independent*, et nüüdseks on McEwani koht kinnistunud pigem inglise proosaklassika südames kui selle põnevatel, ent ohtlikel tühermaadel nagu varem.

Just sellistel tühermaadel leidis aset McEwani 30 aastat tagasi ilmunud esikteose niminovelli “Esimene armastus, viimsed riitused” tegevus. See kogumik rabas arvustajaid toonastes briti oludes šokeerivalt mõjuva teemavaliku, kõlbeliste hinnangute vältimise ning minimalistliku ja parataktilise stiiliga, võitis alla 35-aastastele kirjanikele mõeldud Somerset Maughami auhinna ning juhatas sisse raamatute rea, mis andis kirjanikule hüüdnimeks Ian Macabre – Ian Öudne. Noorusreputatsioonist on McEwanil olnud raske vabaneda, kuigi 1980ndate aastate lõpust alates on tema loomelaad tunduvalt teisenenud ning ta on hakanud kirjutama äratuntavale sotsiaalsele taustale paigutuvaid psühholoogilisi romaane, milles on tähtsal kohal ootamatud traumaatilised sündmused.

Alates Bookeri preemia pälvinud “Amsterdamist” täheldavad kirjandusteadlased ka varasemat romaanitraditsiooni teadvustava, kirjanduslike mudelitega mängiva mõõtme tugevnemist McEwani loomingus. Nii on “Laupäev” 24 tunni romaan (kõne all olev laupäev on 15. veebruar 2003, mil toimus Iraagi sõja vastane rahumars) nagu Woolfi “Proua Dalloway” ja Joyce’i “Ulysses”. Ja kuigi sinne lühijutt erineb etableerunud autori uudisteoselt ilmselt märgatavalt, on kirjanik möönnud, et ka selles on tehtud vormiline kummardus samale kuulsale eelkäijale – ta tahtis kirjutada lugu, mida, nagu ka Molly Bloomi sisemonoloogi, lõpetaks elujaatav “jah”.

McEwani teostest on eesti keeles ilmunud Anne Lange tõlgitud “Amsterdam” (1998/2001) ja “Lepitus” (2001/2003) ning “Tsementaed” (1978/2001) Mart Kalveti tõlkes.

E.-R.S.

TÕNU KAALEP

KIRJUTAV RAADIO. JAAN ELKENI PIDURDAMATU RÜNNAK

Kiri

Grafitilik, käsitsi kirjutatud, osaliselt loetamatu tekst on juba aastaid Elkeni maalide oluline detail. Kas see ilmus piltidele samal ajal, kui Elken alustas kunstist kirjutamist? Kas maalile kirjutav kunstnik on ikka sama inimene kui pädevaid näitusearvustusi ja kunstireisikirju kirjutav kunstnik? Kas kiri on ikka veel seotud käelise tegevusega? Kas arvutisse kirjutamine pole midagi erinevat? Või hoiab miski kirjutamise kui protsessi erinevaid ilminguid veel koos? Kas sinul, armas lugeja, on veel käekiri säilinud?

Maalide tekstid oma ülekristseldamiste ja kihistustega on korruga alateadvus, kõne- ja laulukatked. Ornament ja dekoor, rääskamine ja pajatus.

Efektne font, miks ei võiks mõni disainiüliõpilane selle digitaliseerida. Elken Small Caps või Elken Script Semibold, miks mitte? Ka nürimal ja grafitilikumal kujul on see vägagi dünaamiline ja elus kiri.

Võibolla oleks keskendumine sellele kirjale võimalus ühe uue koomiksikunstniku tekkeks?

Nõuka

Mis on nõuka? Nõuka on spetsiifiline ollus, teatud ajastu essents. Tunne, kõla, maitse, lõhn, aga ka ideoloogia, reeglistik, hirm.

Oli ja uduse mälestusena on ikka veel mitu erinevat nõukat: vimplite, leninite, punase sameti maailm. Postbütsantslik ikoonikultus. Vaimne nõuka, ajastu ahistus, mis algab tegelikult juba kunstniku sünnikoha rõhutamisega seinatekstis. Aga ka selle nõuka kõrval tegutsenud noore ja vabalt mõtleva eesti kunstniku maailm, nüüd nähtav remiksi remiksina.

Minu jaoks oli nõuka üks sümboleid raadio, raudteevaguneis ja avalikes kohtades lõputult mänginud Majak; nõukogude laulud, balalaikamuusika, levitanliku häälega diktoraar. Imaginaarne maailm, mis seob omavahel mingi kujutluse lõputuist avarusist, mingitest heroilistest klišeedest.

Raadio? Kas me võiksime kujutada ette kirjutavat raadiot?

Pidurdamatu kõne

See nähtamatu kõneleja on küllaltki eksalteeritud. Omaette hommikust õhtuni lo-bisev ja laulev raadio võib olla taust, *ambient*-heli. Siinne tekstivoog on kohati

pomin või ümismine, kuid ta on igal juhul kuulda; me ei pruugi räägitavasse süveneda, aga see tekstivool on nagu manamine. Nagu midagi, mis tuleb plekkreprodutorist, mis kinnitatud posti otsa. Jälle üks viide nõukaajale. See hääl on kuidagi autoritaarne, võibolla isegi paranoiline. See on ilmselt meeshääl.

“Helisevat muusikat” mängiv raadio samanimelise maali juures on süütu paralleel, Majaki leebe ja turvaline eakaaslane.

Punamustvalge

Kolm saali määratlevad end maalide põhilise värvi järgi. Valge, “Heliseva muusika” saal on kõige valgem ruum, heledasti valgustatud *camp*-keskkond ja samas kuidagi nekrofiilset õudu täis, piltidel korduvad surnud roosid ja pildinimi “Tragedija žizni” on saavutus omaette; musta saali pildid mõjuvad füüsiliselt ohtlike ja räpaste keskkonnafragmentidena; punane peasaal “Velvet Undergroundide” seeriaga esindab mingit natuke veidrat ja kergelt pahelist erootikat. Aga ma ei suuda neid emotsioone täpsemalt kirjeldada. Või õigemini ei tahagi, kuigi kunstniku suutlikkus luua midagi, mis löikab alateadvusesse, on ilmselge.

Viited ja tsitaadid

Hoidsin näituse seinatekstist praeguse hetkeni eemale ja avastasin, et tegelikult on kunstnik siin andnud seletuse, mida miski tähendab. Tavaliselt kunstnikud ei tee seda, ei taha või ei oska.

Kuivõrd pean ma neid viiteid ja tsitaate tabama ja taipama, et kunstnikust aru saa-

da? Mida see arusaamine üldse võiks tähendada? Kuivõrd meil võiks detektiivitööst kasu olla, kui kunstnik näib seda soovivat, rõhutades, et jah, need maalid ja allkirjad meie eest on osa suurest puslest, mis ütleb peaaegu kõike?

Jah ja ei, arvan ma. Olulisem kui teadasaamine, mis ikkagi juhtus või oli Kalinini rajoonis, märgades ruumides või Vabarna 10, on kujundi tajumine; koht, kus personaalne läheb üle millekski üldisemaks, väikesed ideed ja vihjed sulavad kokku uueks tulemuseks. Tsitaate ja konkreetset, tekkivate teoste käivituspõhjusi eitamata.

Slaidimaal?

Tavapärase, ikka veel meelest kustumata hierarhia järgi viimane, vähetahtsaim näitusesaal esitab ebatüüpilise paigutusvõttena Elkeni absoluutset klassikat, vanu hüperrealistlikke pilte. Aga kas see on selline klassika, nagu me teda vanast ajast mäletame? Linna- ja kirjateema on siin muidugi algusest peale sees. Aga see ei ole minu meelest päris-hüperrealism, pigem siiski kerge stilisatsioon, milles oma osa ka kunstniku maalimisosavuse tollaegsel tasemel. Osa värvipindu meenutavad hoopis Kaarel Kurismaa abstraktseid pilte. Ma arvan, et pigem on slaidimaali teema kriitikute enesestmõistetav lahterdus, aga ma ei hakka seda hetkel kunstnikult üle küsima. Mis olnud, see olnud...

Agressiivsed suurvormid

Jaan Elkeni maalide formaat kasvab pidevalt. Kirjutava raadio helitugevus kasvab

KAALEP 77

pidevalt. Kas lõuendi mõõtmed ei muutu ühel hetkel lõplikult väikeseks? Kas saali seinad ei tule ette? Kas aknad ei lähe katki?

Kas Elken ei tahaks täis maalida ja kirjutada maju? Näiteks palatsosid Veneetsia kanalite ääres? Angaare Peterburi tee ääres? Üheksakorruselisi kortermaju Läänamäel? Ohtlik ja utoopiline ettepanek, aga loogiline.

Postscriptum grafitist

Tõeline grafitikunstnik on nagu poste märgistav koer. Ta märgistab oma tegevus-

ala piire, vallutab ööpimeduse katte all uusi objekte, seinu ja plankusid, et tõestada: jah, minagi olin siin, see on nüüdsest minu (mis sest, et tolmuse ja porise) Arkaadia osa. Minu sõnum on siia jõudnud.

Jaan Elken ründab samasuguse maadevallutajaliku hooga iseennast. Ei, siiski oma loomingut ja minevikku, mis näib olevat piisavalt ja turvaliselt kaugel. Mitte minevikku ümber tehes, aga kommenteerides, andes märku endast kui aktiivsest, kõneosavast ja toimuvat kontrollivast jõust. Tema ruum on täis jälgi, iseenda jälgi. See ei ole muuseum.

KRYSZTOF POMIAN

KIRJASÕNA VABARIIK: UTOOPIA JA TEGELIKKUS

Otsingumootor Altavista pakub “kirjasõna vabariigile” [*la république des lettres*] üle 61 000 vastuse, Yahoo ligi 167 000 ja Google umbes 277 000; nende andmete põhjal otsustades on see teema kahtlemata moes. Mõistagi tuleb neisse muljetavaldavatesse arvudesse kriitiliselt suhtuda. On ju teada, et üldmuljet moonutavad kogu selles hulgas sisalduvad kordused ja üsna tähtsusetud tsitaadid. Mõõngem kummatigi, et sõnaühendit “kirjasõna vabariik” kasutatakse suhteliselt sageli, muuhulgas ka 20. sajandist rääkivate raamatute pealkirjades; taas ilmub Pierre Bayle’i kuulsa *Nouvelles de la République des Lettres*’i [Kirjasõna Vabariigi uudised] järgi nime saanud teaduslik ajakiri ja kõigele lisaks käsitletakse selle sõnaühendi esile kutsunud ajaloolist nähtust paljudes viimastel kümnenditel avaldatud uurimustes, millest siinkohal mainigem näiteks Paul Diboni, Françoise Waquet’, Denna Goodmanni ja Anne Goldgari töid ning Marc Fumaroli loenguid *Collège de France*’is. Eelöeldu väärrib rõhutamist seda enam, et alles hiljuti tehti kirjasõna vabariigist väga harva juttu, vaevalt kord kümnendi jooksul. Niisiis on toimunud muutus, mis väärrib tõsisemat järelemõtlemist. Et seda õigesti

hinnata, peame kõigepealt tutvuma kirjasõna vabariigi eellooga – niisugusena, nagu see värskete uurimuste valguses paistab.

■

Si res velis percipere, voces ipsas primum scire debes [kui tahad asju tajuda, pead kõigepealt teadma nende nimesid]. Sellist nõu annab oma sõnaraamatu *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* sissejuhatuses Du Cange, üks kirjasõna vabariigi väljapaistvamaid tegelasi. Järgigem siis tema soovitus ja alustagem sõnade tähendusest.

Sõnaühend *respublica litteraria* võeti kasutusele Itaalias 15. sajandi algul; esimene teadaolev ülestähendus pärineb aastast 1420. Tegemist on tuletisega väljendist *respublica christiana*, mida kiriklikus kõnepruugis tunti juba Gregorius Suure (u 540–604) ajast saadik ning mis tähistas (koos oma hilisema sünonüümiga *christianitas*) kõiki kristlasi ehk kristlaskonda. Ilmselt pidi *respublica litteraria* eristama kõigist teistest kristlastest üht kitsamat rühma: neid, kes tundsid kirjasõna (*litterae*). Õigupoolest oli seal tegemist eranditult *bonae litterae*’ga, mis vastas antiik-

République des lettres: idée utopique et réalité vécue. *Le Débat* 2004, nr 130, lk 154–170.
© Le Débat

POMIAN 79

ajast pärit eeskujudele (alates Cicerost ja Titus Liviusest ning lõpetades paljude hilisemate ladina ja kreeka keeles kirjutatud autoritega). Ehkki esialgu figureeris näidisautorite seas ka Püha Augustinus, olid peaaegu kõik ülejäänud elanud antiikajal ning neid kui paganaid ei sobinud tagantjärele seostada niisuguste nimetustega nagu *respublica christiana* või *christianitas*.

Just selle vastuolu lahendamiseks võeti kasutusele kaks uut mõistet: *respublica litteraria* ja antiikajast pärit *Europa*. Viimane omandas nüüd uue mõtte, hakates tähistama kogu seda osa tuntud maailmast, mis kuulus ladina kristlaskonda. Need kaks terminit viitasid – ehkki kumbki omal moel – ettekujutusele mõttelisest kogukonnast, mis pidi hõlmama ühtviisi nii paganlikku antiikaega kui ka kristlikku kaasaega. Tõsi, mõisteid *Europa* ja *respublica litteraria* ootas ees väga erinev saatus. Ainult 18. sajandi algul said need mõneks ajaks kokku, ent lahkesid uuesti paarsada aastat hiljem: *respublica litteraria* killunes kohalikke keeli kasutatavateks rühmadeks ja kadus mõneks ajaks vaateväljalt, *Europa*'t aga ootas ees üsna ebamäärane ja muutlik käekäik, enne kui sellest meie päevil sai üks poliitilises ja kultuurilises keeles kõige sagedamini kasutatavatest sõnadest.

Need, kes näidisautoreid uurisid ja jäljendasid ning *bonae litterae*'ga tegelesid, eristusid teistest, kes vanad eeskujud unarusse jätsid või neist sootuks lahti ütlesid. Viimased jäeti *respublica litteraria*'st välja: selle liikmeid ühendas eriline side, mis põhines kiindumusel samasse keelde (barbarismidest puhastatud ladina keelde), teatud kirjanduslikesse vormidesse ja isegi

kirjatähtedesse, mis olid inspireeritud karolingide minusklitest ja vanadest raidkirjadest. Samuti tundsid nad kõik huvi igasuguste vanade asjade vastu, olgu need siis tekstid, mündid, ürikud, raidkirjad, skulptuurid või muud taolised esemed, mille uurimist nimetati *studia humanitatis* või ka *studia humaniora*. Just siit ongi pärit nimetus *humanistae*, millega 15. sajandi lõpust peale hakati kutsuma neid *respublica litteraria* liikmeid, kes eelmainitud erialasid professionaalselt õpetasid.

Niisiis ei piirdunud *respublica litteraria* liikmeskond kaugeltki ainult vaimulikega, kes olid eelnenud sajandeil nii kirjutamisest kui ka ladina keelest peaaegu oma monopoli teinud. Kõik vaimulikud ei kuulunudki sellesse vabariiki. Kuuluvuse kriteeriumiks ei peetud usutunnistust ega ordinatsiooni, vaid teatavat suhtumist paganlikku antiikaega ning sellega eeldatavasti kaasnevaid teadmisi. *Respublica litteraria* ilmumine annab tunnistust sellest, et ühe rühma liikmed hakkasid teadvustama enda erinevust teistest. Sellesse rühma, mille kujunemine algas hiljemalt 12. sajandil, kuulus seadusetundjaid (näiteks Petrarca ja Boccaccio), aga ka arste ja vaimulikke, keda ühendas seos antiikpärandi juurde naasmisest tingitud uuendustega kirjanduses, kunstis, teaduses ja vaimulikus valdkonnas. Nende eneseteadvus sündis ainult mõnikümme aastat enne seda, kui üks *respublica litteraria* välja-paistvatest liikmetest, nimelt Enea Silvio Piccolomini, katoliku kiriku kõrgeimasse juhtkonda pääses ning Pius II nime all paavstiks valiti.

Itaalias sündinud *respublica litteraria* levis peagi teisele poole Alpe ja üle mere

Pierre Bayle

– esiteks liikmete pereheitmise tõttu, mis enamikus ladina-kristlikes maades 15. sajandi teisel poolel valla pääses, ja teiseks põhjusel, et igal maal koondusid rühmadesse kohalikud humanistid, kellest enamus oli saanud hariduse Itaalias või vähemalt itaallastest õpetajate käe all. Samal ajal tekitas trükikunsti leiutamine ja selle väga kiire levik üle ladina kristlaskonna *respublica litteraria*'s tõsise vapustuse, mille mõned tagajärjed andsid tunda kohe, mõned aga alles palju hiljem. Intellektuaalse tegevuse tingimused uuenesid, kasvas kirjutiste mõju ühiskonnas; humanistidele, kes oskasid trükikunsti oma kasuks rakendada, avanesid uued võimalused. 15. sajandi lõpul öeldi juba selgelt välja, et *respublica litteraria* ületab rahvuste ja riikide piire. Ka selle keskus nihkus põhja poole – Baselize, Rotterdami Erasmuselupaika. Viimane, keda peeti lausa *respublica litteraria* kehastuseks, oli just tänu trükikunstile kogu ladina-kristluse kultuuriruumis tuntuks saanud. Teised liikmed pidasid teda eeskujuks ja autoriteediks nii filoloogias kui ka elukunstis või üldisemalt öeldes hoiaku poolest, millega nende arvates sobis kiiresti muutuvasse maailma suhtuda.

Aiasse viiva meretee ja Ameerika avastamise tagajärjed seadsid kahtluse alla kristliku ühiskonna moraalse üleoleku ja kiriku käsutuses seisvate teadmiste väärtuse. See põhjustas *respublica litteraria*'s tõsise tunnetusliku ebakõla. Varsti järgnenud reformatsioon ja peaaegu kakssada

aastat kestnud ususõjad ohustasid tõsiselt *respublica litteraria* püsijäämist, mis suudeti lõppkokkuvõttes siiski tagada. Ometi põhjustas ladina kristlaskonna ühtsuse kadumine *respublica*'s sügavaid sisemisi struktuurimuutusi, mida nõudis vajadus üle saada halastamatute tagakiusamiste ja relvastatud võitluseni viinud konfessionaalsest konfliktist. Vastureformatsioon halvas intellektuaalse elu neis maades, kus sel õnnestus võidule pääseda – kiiremini ja ulatuslikumalt Pürenee poolsaarel, hiljem ja ainult osaliselt Itaalias, kus selle tagajärjed ilmnesisid täiel määral alles 17. sajandi teisel poolel. Kuid juba 1620. aastatest alates hakkas *respublica litteraria*'ga võistlema uus väljend: “kirjasõna vabariik”, mis alustas oma edukäiku küll õige vargsi. Teadaolevalt mainitakse seda esimest korda “kristliku vabariigi” kõrval kirjas, mille Mersenne'ile¹ saatis üks vähetuntud provintsierudiit. Järelikult pidi too väljend siis juba üsna laialt tuntud olema.

“Kirjasõna vabariik” ei ole *respublica litteraria* otsetõlge. Seda tõendab asjaolu, et aeg-ajalt (ehkki märksa harvemini) räägiti ka “kirjanduse vabariigist” [*la république littéraire*]. Viimane pidi Richelet² järgi tähendama “kõiki kirjamehi [*les gens de lettres*] ehk üldisemalt kirjameeste kogumit”; kuid Furetière³ järgi hõlmas see pigem “õpetatud mehi” [*les gens d'étude*]. Kui kõnealustel 1680. aastatel oli meid huvitav väljend jõudnud juba sõnaraamatutesse, siis 17. sajandi algul võis seda ko-

¹ Mersenne (abbe Marin) (1588–1648) – prantsuse filosoof ja õpetlane. *Toim.*

² César Pierre Richelet (1631–1698) – prantsuse leksikograaf. *Toim.*

³ Antoine Furetière (1619–1688) – prantsuse kirjanik ja grammatik. *Toim.*

hata vaid erakirjades. Trükitud teostesse ilmus see alles 1640. aastatel, kui Jean Louis Guez de Balzac kasutas oma raamatut lisaks “kirjasõna vabariigile” ka väljendit “ilukirjanduse vabariik” [*la république des belles-lettres*], eristades viimast omakorda “õpetlaste maailmast” [*le monde sçavant*]. 1684. aastast alates andis Bayle koos kaastöötajatega välja ajakirja, mis kandis nime *Nouvelles de la République des Lettres*.

Tol ajajärgul murti sageli pead väljendi “kirjasõna vabariik” mahu üle: kas peaks see hõlmama ainult ilukirjanduse viljelejaid või ka erudiite ja õpetlasi? Prantsusmaal peeti selles küsimuses ägedaid diskussioone. Kindlalt võib tõdeda vaid seda, et arengusuund viis selgesti õpetlaste kaasamise poole, nagu peale kõige muu tõendavad ka kirjasõna vabariigi tõlkevasted teistes keeltes: inglise keeles – *Republic of Learning* ja *Learned Republic* kõrvuti *Republic of Letters*’iga; saksa keeles – *Gelehrtenrepublik*. Itaalia keeles jäädi *repubblica delle lettere* või *repubblica dei letterati* juurde. Kõik need väljendid ilmusid (või ehk lihtsalt muutusid sagedamini ja silmatorkavamalt kasutatavaks) 18. sajandi alguses. Samal sajandil võis prantsuse keeles kohata veel väljendeid Teaduste Vabariik, Kunstide Vabariik, isegi Kirjasõna, Teaduste ja Kunstide Vabariik; 19. sajandi algul ilmus vene keelde saksa keele eeskujul *Utsjonaja respublika*.

Alates 1680. aastatest hakati “kirjasõna vabariiki” kasutama märksa rohkem kui

eelnenud viiekümnel aastal. Leidus neid, kes tahtsid selle keelendi abil distantseeruda rühmast, mida see tähistas; teised jälle, vastupidi, soovisid kaitsta ja illustreerida väärtusi ja norme, mis seal väidetavalt pidid kehtima. Distantseerujatest nimetagem siin Rancé’d⁴, kes teravas toonis rõhutas, et kirjasõna vabariigil polevat asja paikadesse, kus, nagu selle liikmed hästi teadvat, leidub nende vaenlasi, kes püüavad tahtlikult unustada seda, mida kirjamehed on tühipalja uudishimu ajel välja uurinud. Ja teiseks näiteks võiksime tuua Saint-Simoni, kes ütles Baluze’ist⁵ rääkides, et too olevat elanud kirjasõna vabariigis õpetlaste seas. Mis puutub kirjasõna vabariigis kehtivate väärtuste ja normide kaitsjatesse, siis üks olulisemaid oli Bayle, kes kuulutas selle ainult tõe ja mõistuse võimule alluvaks vabadusemaaks, ning paljud autorid jagasid tema seisukohta. Me pöördume veidi hiljem nende juurde tagasi.

II

Leksikograafia, millele äsja põgusa pilgu heitsime, väärriks süvendatud käsitlust, kuid siin pole meil võimalik sellel pikemalt peatuda. Isegi säärasel lihtsustatud kujul pakub sõnade ajalugu palju põnevaid õppetunde. Esimene neist seisneb selles, et sõnaühendi *repubblica litteraria* süünd annab märku intellektuaalse ja kunstilise tegevuse ilmalikustumisest. See avaldub ühelt poolt haritlaste ja kunstnike staatuses (nende seas leidub üha enam ilmalikke

⁴ Armand Jean Le Bouthillier de Rancé (1625–1700) – prantsuse vaimulik ja õpetlane. *Toim.*

⁵ Etienne Baluze (1630–1718) – prantsuse kirikuloolane ja kanoonik. *Tlk.*

inimesi), teisalt ka nende huvide iseloomus (keskendutakse ilmalikele, isegi paganlikele teemadele). Muidugi ei maksa unustada, et ilmalik areng oli tollal alles päris algusjärgus, sest *respublica litteraria* kuulus *respublica christiana* koosseisu ega saanud sealt väljuda enne, kui *respublica christiana* oli reformatsiooni löökide all kokku varisenud ning – mis võttis veel rohkem aega – reformatsiooni tulemusel tekkinud protestantlikud ja katoliiklikud kirikud olid ilmalike võimude surve all sedavõrd nõrgenenud, et kaotasid vahendid, millega intellektuaalset ja kultuurilist tegevust tõhusalt kontrolli all hoida. See kõik sai aga Lääne- ja Kesk-Euroopas teoks alles 18. sajandil, pealegi igal maal isemoodi. Kokkuvõtteks võib siiski öelda, et reformatsiooni ja vastureformatsiooni tekitatud lõhedega silmitsi seisev *respublica litteraria* hakkas ennast 16. sajandist saadik pidama usutunnistuste-üleseks; selle liikmeid ühendasid väärtused, millel võisid küll olla omavahel võistlevate kristluse vooludega ühised lähtekohad, kuid mis nüüd kristlusest üha enam kaugenesid.

Teiselt poolt peame arvesse võtma, et nii 15. sajandil kui ka pikka aega pärast seda moodustasid vaimulikud kirjasõna vabariigi liikmeskonnast väga olulise osa. Lisaks elasid paljud neist kirjasõna vabariigi liikmetest, kes otseselt vaimulikkonda ei kuulunud, ikkagi kiriklike elumudelite järgi ning olid kas katoliiklased või protestandid. Osa neist sai oma sissetuleku kiriklikest, osa ilmalikest annetustest, ning nad elasid tsölibaadis. Kas õpetlane saab abielluda, ilma et ta seeläbi oma intellektuaalseid võimeid ohtu seaks? Tõsiasi, et selle küsimuse kallal tõsiselt pead murti,

näitab ilmekalt vaimuliku elumudeli mõju jõu säilimist 17. sajandini, kohati veel hiljemgi. Seepärast võib öelda, et kirjasõna vabariik eraldus kirikust ning muutus ilmalikuks alles valgustusajal, vahetus seoses riikide haldusaparatuuride, õppeasutuste ja kultuurikaupade turu arenguga.

Teine ilmalikustumise tendents, mille meie leksikograafiline ekskursioon päeva-valgele tõi, seisnes üleminekus ladina keelelt rahvuskeeltele. Vaheastme moodustas seejuures prantsuse keel, mis oli muidugi rahvuskeel, kuid võttis ajutiselt üle ladina keele rolli rahvusvahelises suhtlemises. Üleminek kulges aeglaselt, sest ladina keel kaitses end visalt ega kadunud teaduskeelena eri maades ja teadusharudes kaugeltki üheaegselt. Saksamaal kasutati ladina keelt kauem kui Prantsusmaal, Venemaal omakorda kauem kui Saksamaal. Veel 19. sajandi alguses avaldas Sankt-Peterburgi Teaduste Akadeemia oma artikleid ja ettekandeid ladina keeles. Just ladina keeles avaldas oma tööd Carl Friedrich Gauss, suur matemaatik Göttingenist, ning nõnda kestis see 1820. aastateni. Niisiis võime järeldada, et suhtlemiskeele muutumine (taanduva ladina keele asendas prantsuse keel ja selle omakorda erinevad rahvuskeeled) kirjasõna vabariigi sisepiires viitas sama keelt kõnelevatest vestluskaaslastest (kes reeglina olid ka samast rahvusest) koosneva publiku tähtsuse kasvule. Nõnda algas kirjasõna vabariigi natsionaliseerumine, mis hiljem lõppes tolle ennast rahvustest ja riikidest kõrgemaks kuulutanud kogukonna täieliku kadumisega.

Kolmas pikaajaline tendents, mis sõnu uurides ilmsiks tuli, seisnes selles, et kir-

jasõna vabariigi keskus nihkus lõunast põhja poole. Alguses, nagu nägime, oli *respublica litteraria* eranditult Itaalia nähtus; Itaalia jäigi seal – tänu oma autoritele (olgu need poeedid nagu Tasso ja Ariosto, mõtlejad nagu Machiavelli või õpetlased nagu Galilei), aga ka muusikutele ja kunstnikele – pikaks ajaks domineerima. Vastureformatsiooni tagajärjel eraldus kirjasõna vabariigist Pürenee poolsaar, lakates sinna kuulumast. Itaalia omakorda marginaliseerus sedavõrd, et (nagu Françoise Waquet on ilmekalt näidanud) prantslased hakkasid seda pidama maaks, kus käiakse mälestusmärke vaatamas, mitte enam töötavate õpetlastega kohtumas.

Kirjasõna vabariigi moodustasid literaadid ja õpetlased [*gens de lettres et d'études*]. Nad pidid saama avaldada oma töid, isegi kui need seniste üldtunnustatud arvamustega kokku ei sobinud. Järelikult poleks kirjasõna vabariik kuidagi saanud eksisteerida ilma teatava trükivabaduseta. Seda ei olnud mitte mingil moel võimalik ühitada keelatud raamatute nimestike ega tsensuuriga. Nõnda siis pole üllatav, et 17. sajandil, kui vabariigi pealinn paiknes Pariisis, tekkis pärast Kaheteistkümnendaastase vaherahu sõlmimist⁶ teine keskus veel Madalmaades. Kokkuvõtteks võime öelda, et kirjasõna vabariik õitses eelkõige protestantlikes riikides, kus tunnustati ususallevust, ja katoliiklikes riikides, mis ei kuulunud vastureformatsiooni leeri. Kui Louis XIV vastureformatsiooni raames Nantes'i edikti tühistas ja hugenotte pagendama hakkas, kandus kirjasõna

vabariigi keskus Prantsusmaalt Madalmaadesse ja Inglismaale. Muidugi, Prantsusmaa jäi tänu oma teadusasutustele isegi Louis XIV valitsusaja viimasel kolmel aastakümnel üheks kirjasõna vabariigi oluliseks kantsiks; hiljem, pärast 1715. aastat, lõi sealne vaimuelu taas särama tänu kirjanikele ja mõtlejatele, kes trükkisid oma töid, nagu ka hiljem “Entsüklopeediat” Hollandis. Seega võib väita, et pärast 1685. aastat leidis kirjasõna vabariik varjupaiga eelkõige protestantlikul maal.

Koos eelkirjeldatud arengutega muutus ka intellektuaalse tegevuse loomus: just see töö tunnustati nüüd ideaaliks ning peamiseks kirjasõna vabariigi liikme staatuse kriteeriumiks. Alguses hõivasis selle koha need, kes tegelesid ilukirjandusega [*les belles-lettres*] ja pidid seetõttu sageli pöörduma antiikautorite poole, uurides nende teoseid ja üldse kõike, mida nende tõeliseks mõistmiseks tarvis läheb. Kuid alates 15. sajandist ilmus *respublica litteraria*'s ilukirjanduse viljelejate kõrvale uut tüüpi kirjamees: antikvaar [*antiquaire*], kelle jaoks uurimine oli tähtsam kui kirjutamine ja stiil teisejärguline võrreldes täpsusega. Antikvaari osakaal kasvas selle tagajärjel, et lõkkele löid usuteemalised diskussioonid, kus erudiidid värvati erinevate, paljudes tähtsates kirikuloo küsimustes vaidlevate konfessioonide teenistusse. Ja 16. sajandi keskpaiku kerkis esile õpetlase tüüp selle eri avaldusvormides: loodusuurija, astronoom, matemaatik, füüsik. 17. sajandil ümber kujunenud kirjasõna vabariigis omandasid õpetlased juba tähtsa

⁶ 1609. aastal sõlmitud vaherahu Hispaania ja Madalmaade vahel. *Toim.*

koha ning ajapikku nende osakaal üksnes kasvas.

Kirjanike kooselu erudiitide ja antikvaaridega valmistas raskusi mitmel pool. Eriti teravaid vaidlusi peeti nende vahel Prantsusmaal, kus vastasleeride piir langes üldjoontes kokku õukonna ehk aadlike ja linna ehk kodanlaste eraldusjoonega, sest kummalgi neist olid oma huvialad ja maitse-eelistused. Teisiti läks teadlastega, kes 1680. aastatest peale saavutasid kirjasõna vabariigis juhtiva positsiooni ning pälvisid avalikkuse toetuse. Piisab sellest, kui tuleme meelde, milline oli Descartes'i positsioon 17. ja 18. sajandi vahetuse paiku Prantsusmaal ning Newtoni positsioon esmalt Inglismaal, seejärel kogu Euroopas; või meenutagem, milline edu saatis Boyle'i loenguid Inglismaal, Fontenelle'i ja Réaumuri⁷ Prantsusmaal – ja kõigi puhul järgnes sellele tähelelend kogu Euroopas. Nõnda siis nihkus kirjasõna vabariigi raskuse kirjanikest teadusesse ja seejärel filosoofiasse (selles tähenduses, mida filosoofia mõistele 18. sajandil omistati). Ühtlasi kujunes ümber vabariigi sisemine korraldus: matemaatika ja selle kannul loodusteadused liikusid keskme poole, tõrjudes sealt perifeeriasse antikvaarsed ja erudiitlikud uurimused.

Paralleelselt matemaatika ja loodusteaduste võimuletulekuga võime näha, kuidas kirjasõna vabariiki sisenes ka kujutav kunst, eriti arhitektuur, maal ja skulptuur. Alates *quattrocento*'st püüti ikka ja jälle tõestada, et need kunstid ei piirdu kaugel-

ki käteosavusega, vaid seisnevad eelkõige intellektuaalsetes toimingutes. Kunstnike ja asjatundjate kirjutised, väljapaistvate kunstnike staatus õukondades, samuti see, et kunstiteoseid hakati eksponeerima galeriides ja kabinetides – kõik need märgid annavad tunnistust sellest, et arhitektuuri, maali ja skulptuuri püüti ühendada intellektuaalse tegevuse auastmestikku, kus need tegevusalad osutuksid võrreldavaks kirjutamise ja teadustööga. See pidi järsult parandama kunstnike sotsiaalset staatust. 17. sajandi teisel poolel tunnistasigi Prantsusmaal, et osa kunstnikest ei tööta korporatiivsete reeglitega piiratud ametis, vaid nad tegutsevad vabalt, mistõttu neil on nagu kirjanikelgi õigus asutada oma akadeemia. Niisugune arusaam kunstnikust levis ka teistesse Euroopa maadesse ning 18. sajandi keskpaiku andsid filosoofid sellele oma õnnistuse, pannes aluse kahele uuele distsipliinile – esteetikale ja kunstiajaloole. Sellest ajast saadik ei ole kunstnikud mitte lihtsalt kirjasõna vabariigi liikmed, vaid kuuluvad koos filosoofide ja teadlastega selle eliiti.

III

Matemaatika ja loodusteaduste võidukäiguga oli lahutamatu seotud nende radikaalne sisemine muutus, mis avaldus selles, et objekti palja silmaga tunnetamine ei mänginud looduse uurimises enam endist rolli, vaid oluliseks muutus vaatlusinstrumentide osatähtsus; selle tulemusel

⁷ Bernard Le Bovier de Fontenelle (1657–1757) – prantsuse filosoof ja luuletaja; René Antoine Ferchault de Réaumur (1683–1757) – prantsuse füüsik ja loodusteadlane. *Toim.*

asendused ka meelelisele tajule tuginevad kvalitatiivsed hinnangud järkjärgult rangete mõõtmistega. Juba selle muutuse varajases staadiumis 17. sajandi esimestel kümnenditel hakkasid välja kujunema uut tüüpi mehaanika ja astronoomia, samuti ka uued eluslooduse uurimise viisid, mis löid laiku nende teadusharude tuhandeaastasest traditsioonist; teadlase kujugi omandas uued jooned. Säärane areng viis ägedate vaidlusteni tunnetuse piiride üle ning selles küsimuses, kellel on õigus lasta ennast kirjasõna vabariigi instantsidel teadlaseks kuulutada. Kas see, kes harrastab maagiat, võib olla teadlane? Või need, kes tegelevad astroloogia, alkeemia ja teiste salateadustega? Kas tohib teadlaseks pidada seda, kes Ptolemaiosele truuks jäädes keeldub tunnistamast Koperniku, Galilei ja Kepleri ideid? Või kes kaitseb Aristotelese füüsikat, eitades samal ajal Galilei ja Newtoni õpetusi? Või kes eelistab skolastikuid Descartes'ile, Gassendile ja teistele uue aja filosoofidele? Need ja teised taolised küsimused kompasid tegelikult kirjasõna vabariigi piire, mis ilmselt pandi paika just selle järgi, kuidas keegi uude teadusesse suhtus.

Peale selle peeti oluliseks suhtumist uude ajalookäsitluse, sest samaaegselt muutustega matemaatikas ja loodusteadustes kujunes ümber ka ajalookirjutus, mida antiikajast kuni 17. sajandi *artes historicae*'ni oli peetud kirjandusžanriks; nüüd sai ajaloost distsipliin, mis tugineb mineviku tundmisele allikate põhjal, ning nõnda nihkus ajaloolase töö raskuskese kirjutuselt uurimisele. Ja see ajas lõpuks omavahel tülli kahte liiki tegelased, kes mõlemad nõudlesid ajaloolase tiitlit: kirjanikud ja

erudiidid. Kirjanikud nägid ajaloos üht ilukirjanduse haru, erudiidid aga teadust. Kirjanikud heitsid erudiitidele ette seda, et need ei austavat sündsuse reegleid ega püüdvatki publikule huvi pakkuda. Erudiidid aga süüdistasid kirjanikke selles, et need põimivat oma teostesse väljamõeldisi ega mõtlegi erapooletuks jääda. Me ei saa sel konfliktil siinkohal pikemalt peatuda. Tähtis on ainult tõsiasi, et uus ajalugu esitas senistest erinevaid nõudmisi, just nagu seda tegi ka uus teadus, mis põhines looduslike faktide tunnetamisel mõõte- ja vaatlusriistade vahendusel, piirdumata meelelise vaatlusega, millele oli apelleeritud varem.

Uus loodusteadus vajab botaanikaäedu, observatooriume, laboratooriume, ekspeditsioone eksootilistesse paikadesse. Uus ajalooteadus vajab arhiive, raamatukogusid, kollektioone ja samuti reise, mis lubaksid võõraste maade dokumente ja mälestisi tundma õppida. Lisaks vajasisid mõlemad spetsiaalseid asutusi ning regulaarset rahastamist. 17. sajandi teisel poolel hakkasid juba tegutsevate mitteformaalsete ringide kõrvale tekkima formaalsed ja stabiilsed ühingud: esimestena rajati Kuninglik Selts Inglismaal ja Teaduste Akadeemia Prantsusmaal, neile järgnes terve rida teisi sarnaseid asutusi. 1660. aastatel nägid trükivalgust ka esimesed teaduslikud ajakirjad – *Philosophical Transactions*, *Journal des Sçavans* –, millele õige pea järgnesid paljud teised. Muidugi ei tõrjunud ajakirjad veel kaugeltki kõrvale kirjavahetust, küll aga täiendasid seda ning lubasid uusi avastusi märksa laiemalt tutvustada.

Nõnda algas ka kirjasõna vabariigis üleminekuajag: mitteformaalsed suhted

asendused enam või vähem ritualiseeritud suhtlemisega, spontaansus institutsionaliseerumisega. See ümberkujunemine kestis kaua. Ometi andsid tulemused juba enne Prantsuse revolutsiooni selgesti tunda.

Püüdes nüüd võrrelda 15. sajandi alguse *respublica litteraria*'t 18. sajandi lõpu kirjasõna vabariigiga, tuleb tõdeda, et esialgne ühtsus oli selleks ajaks asendunud äärmiselt keerulise olukorraga. Et kogu seda keerukat tervikut ühte vormelisse haarata, võeti kasutusele väljend Kirjasõna, Teaduste ja Kunstide Vabariik [*République des Lettres, des Sciences et des Arts*], kuid see oli vaid poolik lahendus. Ehkki uus keelend väljendab selgelt kirjanduse ja teaduste teineteisest lahutamist, samuti kunstide sissetungi, ei kajasta see mingil moel ulatuslikku territoriaalset laienemist ega ka samavõrd tuntavat demograafilist kasvu. Omal ajal Itaalias sündinud rühm oli muutunud üle-euroopaliseks ja sellele lisandusid juba meretagused sillapead nii Põhja- kui ka Lõuna-Ameerikas; kui 15. sajandi algul moodustasid kirjasõna vabariigi mõnikümmend, kõige rohkem sadakond humanisti, siis 18. sajandi lõpul kuulus sinna juba tuhandeid kirjanikke, teadlasi ja kunstnikke. Peale selle ei ütle kõnealune väljend, kus täpselt kulgeb piir kirjasõna vabariigi liikmete ja ülejäänute vahel, kellele keelduti seda au omistamast. Kuna meil puuduvad usaldusväärsed statistilised andmed, peaksime jääma ettevaatlikuks selles küsimuses, kui palju kirjasõna vabariigil tollal liikmeid oli. Siiski näib, et võiksime püstitada hüpoteesi, et liikmete arv kasvas geometrilises progressioonis.

Lisaks ei väljenda see uus kolmeosaline

väljend kirjasõna vabariigi sisemistes suhetes aset leidnud muutusi. *Respublica litteraria*'s kindlustasid sotsiaalse sideme isikute kohtumised, kes olid juba väga varakult harjunud väikestes rühmades kokku saama. Samuti aitasid sidemete sõlmimisele kaasa reisid, mida mõningatel liikmetel õnnestus kas tööasjus või oma patroone saates ette võtta. Ja viimaks täitis oma rolli ka kirjade ja raamatute vahetamine. Ent *respublica litteraria* sündis käsikirja ajastul, kui teosed ringlesid aeglasemalt ja piiratumalt võrreldes hilisema ajaga (mil trükikunst pärast esimesi täiususi täisvõimsusel toimima hakkas), ning kui kirjad ja raamatud liikusid enam-vähem samu kanaleid mööda. Trükikunsti võidukäik eraldas kirjad ja trükised üksteisest ning esimest korda hakati vahet tegema avalikel (trükkis ilmunud) ja teistel dokumentidel, näiteks kirjadel, mis olid eraotstarbelised või vähemalt piiratud levikuga seni, kuni neid polnud omakorda trükkis avaldatud. *Respublica litteraria* viimases faasis võib leida esimesi märke liikmetevaheliste suhete institutsionaliseerumisest kohalikul tasandil: näiteks hakati Itaalias asutama akadeemiaid, mis kujunesid ühiskondliku suhtlemise ja uudiste vahetamise kohaks, kus aeg-ajalt peeti ka teaduslikke diskussioone.

Kirjasõna vabariigis jäid püsima kõik varasemad tavad, kuid neid arendati ka edasi. Näiteks asendused mitteformaalsed ringid akadeemiate või teaduslike seltsidega, mida kuningavõim kõigi reeglite kohaselt tunnustas ja nende rajamist isegi soosis. Need uued asutused pidid vastama vajadustele, mis olid tekkinud keskkonnas, kus tuli otsida võimalusi teenida

raha ja hankida vahendeid uurimistööde teostamiseks ning tulemuste avaldamiseks, samuti publikatsioonidele, leiutistele ja avastustele juriidilise kaitse kindlustamiseks. Absoluutsete monarhiate vaatepunktist kujutasid need asutused endast instrumenti, mille abil teostada järelevalvet sotsiaalses miljöös, millel polnud kohta traditsioonilises hierarhias, ning vahendit, mille abil juhtida nende tegevust riigile kasulikuks peetavas suunas. Teisiti kulges areng Inglismaal pärast 1688. aastat. Sellest hoolimata võib öelda, et pealinnades sündivate akadeemiade tõttu ei kaotanud veel sugugi tähtsust mitteametlikud ringid ja provintsiakadeemiad – säärased, mille tegevusest 18. sajandi Prantsusmaal on andnud ülevaate Daniel Roche ning mille analooge leidis Itaalias, samuti Inglismaal ja saksakeelsetes maades.

Niisamuti lihtsustas ja kiirendas üha uute teadusajakirjade ilmumine alates 1660. ja eriti 1680. aastatest uudiste liikumist kirjasõna vabariigis ning võimaldas paremat informeeritust värsketest publikatsioonidest ja viimastest avastustest. Ometi ei tõrjunud ajakirjad veel kõrvale kirjavahetust, mis jäi peamiseks suhtlemisviisiks. Ja lisaks kõigele muutus ka teaduslike reiside ilme: esiteks sagesid reisid teistele mandritele, mis nõudsid suuri kulutusi ja sõjalaevastiku või kaubanduskompaniide kaasabi; teiseks reisisi nüüd käsikirju otsides ja kollektsioone uurides rohkem ka Euroopa piires ning neid reise rahastasid varasemast enam just avalikud institutsioonid. Siiski, arvestades kirjasõna vabariigi liikmete piiratud arvu ja reisikulude katteks kuluva toetuse suhet, meenutas institutsioonide roll perekondlikku kasva-

tust: just nagu perekond saadab oma poja laia ilma, nii võisid paljud noored teadlased külastada maid, kuhu nad muidu iial poleks jõudnud.

IV

Vaadelnud eelnevas kirjasõna vabariigi ajalugu väljastpoolt, pöördugem tagasi ülalmainitud deklaratsioonide juurde, mis kajastavad (vähemalt mõningate) asjaosaliste arusaama oma vabariigist. Aastatel 1668–1683 kirjutatud traktaadi “Tõe otsing” (*Recherche de la vérité*) IV raamatus pühendas Malebranche ühe peatüki “eba-teadlastele”, kes pooldavad pelka eruditsiooni, seega kartesiaanide poolt juba kummutatud teadusemudelit. Sealsamas leidub ka kirjasõna vabariigist kõnelev pikem lõik, mida siin tsiteerin:

“Autoreid peetakse tavaliselt erandlikeks ja ebaharilikeks, teistest palju kõrgemalseisvateks inimesteks; seetõttu suhtutakse neisse harda austusega, selle asemel et neid põlata ja karistada. Niisiis ei paista küll, et kunagi võidakс luua tribunal, mille ülesandeks oleks kontrollida ja hukka mõista raamatuid, mis mõistust ainult rikuvad.

Järelikult ei tasu ka loota, et kirjasõna vabariik oleks teistest riikidest paremini korraldatud, sest koosneb ju seegi ainult inimestest. Et me saaksime oma vigadest vabaneda, on isegi väga vajalik, et kirjasõna vabariigis leiduks vabadust rohkem kui teistes vabariikides, kus kõiki uuendusi peetakse alati väga ohtlikeks. Sest kui me tahaksime võtta haritud inimestelt vabaduse ja mõista mingit vahet tegemata hukka kõik uuendused, siis me ainult kinnis-

POMIAN 89

taksime oma praegusi eksitusi.

Järelikult ei saa keegi mulle vastu vaielda, kui ma kritiseerin kirjasõna vabariigi valitsust ning püüan näidata, et enamik suurmeestest, keda teised nende sügava erudeerituse tõttu imetlevad, on tegelikult samuti üksnes tühised ja upsakad inimesed, kel puudub otsustusvõime ja kes ei tegele ühegi tõelise teadusega. Ma pean seda kõike ütleva, selleks et me ei alluks pimesi nende otsustele ega kordaks nende vigu.”⁸

Malebranche ründab siin ideed, nagu oleks autoritel, keda – tema arvates ekslikult – peetakse teadjateks, omadusi, mis tõstavad nad kõigist tavalistest surelikest kõrgemale, ja et sel põhjusel võiks teadlastest koosnev kirjasõna vabariik olla “paremini korraldatud”, see tähendab, toetuda arukamatele normidele kui “teised vabariigid”, mille all ta peab silmas neid ühiskondi ja riike, kuhu inimesed kuuluvad sünnipäraselt. Selline idee oli tollal ilmselt üsna mõjukas, sest muidu poleks Malebranche seda kõne alla võtnud ega filosoofilistel ning religioossetel alustel kummutama hakanud. Ainult et tema kriitikal polnud kuigi kaugeleulatuvaid tagajärgi. Kuulakem kas või Bayle’i: “See [kirjasõna] vabariik on erakordselt vaba riik. Seal valitseb ainult tõe ja mõistuse võim ning nende kahe egiidi all sõditakse ilmsüütult ükskõik kelle vastu. Sõbrad peavad seal alati suhtuma valvsalt oma sõpradesse, isad lastesse, äiad väimeestesse

(...). Igaüks on seal korraga nii suverään kui ka teiste kohtualune. Ühiskonnaseadused ei kaitse seal loomuliku seisundi nimel eksimusi ja rumalust: igaühel on nende vastu mõõgaõigus ja kõik võivad seda valitsejatele luba küsimata rakendada (...). Me ei kahjusta mitte mingil moel riigi ülimuslikkust, kui teavitame publikut sellest, milliseid vigu ühes või teises raamatust leidub. Tõsi, mõnikord võib see rikkuda autori head mainet või vähendada rahalist kasu, mida ta oma raamatust võiks loota, aga kui me teeme oma tööd ausalt, mõistusele toetudes ja ainuüksi tõe silmas pidades, siis ei tohi keegi sellele vastu vaielda. Meil ei ole midagi ühist tühiste laimupaskvillide sepitsejatega, me ei väida kunagi midagi ilma tõenditeta; me oleme kord tunnistajad, kord süüdistajad, kes alluvad ka ise samaga tasumise seadusele; meid ennast ähvardab seesama, millega me teisi ähvardame; ainult et paskvillide autor varjab end, vältimaks kohustust tõestada väiteid, mida ta on trükkis avaldanud, ning et teha halba, kandmata ise vähimatki vastutust. Niisiis on loomuliku õiglusega kooskõlas, et vabariigi iga liige säilitab sõltumatuse, kui küsimus on teiste autorite väidete ümberlukkamises, ega lase end segada mingil suhtel isaga, kasuisaga, abikaasaga, vennaga jne, mis võiks tema sõltumatust kahjustada (...).”⁹

Bayle räägib siin kirjasõna vabariigi liikmete vabadusest üksteise töid kritiseerida; selles punktis on ta igati nõus Male-

⁸ M a l e b r a n c h e, Recherche de la vérité, IV, viij, ii. Rmt-s: M a l e b r a n c h e, Oeuvres, I kd. Pariis, Gallimard, 1979, lk 431–432.

⁹ B a y l e, Dictionnaire historique et critique, kd II, art “Cadius”, (D), 102.

branche'iga, kes samuti pidas seda vabadust vigade vastu võitlemisel hädavajalikuks. Kuid Bayle läheb palju kaugemale, põhjendades kritiseerimisvabadust väitega, et kirjasõna vabariigi liikmed tunnistavad üksnes "tõe ja mõistuse võimu", mida ta omakorda õigustab sõltumatusega sõprus- ja sugulussuhetest või muudest liitudest, mis iganes võivad inimesi ühendada. Seega võime järeldada, et Bayle'i arvates ei pea kirjasõna vabariigi liikmed kriitiku ülesannet täites austama perekondlikust (ega ka, nagu peagi näeme, konfessionaalsest või rahvuslikust) kuuluvusest tulenevaid kohustusi. Lühidalt: kohustused, mis tulenevad sidemetest, mis on tingitud sünnipärasest kuuluvusest ühte või teise reaalsesse kollektiivi, peavad taanduma nende kohustuste ees, mida surub peale kuuluvus kirjasõna vabariiki.

Vabana kõigist maistest sidemetest, kaasa arvatud kuulekusest riigile, mille üliluslikkust ta ei riku, "teavitades publikut vigadest, mis ühes või teises raamatus leiduvad", jääb kirjasõna vabariigi liige kriitikuna puutumata ka kõikvõimalikest ühiskondliku eluga kaasnevatest kirgedest. Teda valitseb mõistus ja kui teda valdab mingi kirk, siis ainult kirk tõe järele. Samuti tohib tema üle otsustada ainult tema positsiooni järgi kirjasõna vabariigis, st panuse järgi, mille ta on andud teadmiste arengusse. Siit lähtub järeldus, mida tasub selgelt esile tuua: kirjasõna vabariigi liiget ei tohi hinnata tema usutunnistuse järgi.

Andkem taas sõna Bayle'ile: "Kõik me oleme *Journal des Sçavants*'ist lugenud ülistavaid järelehüüdeid hiljuti siit ilmast lahkunud suurmeestele; jääb vaid soovida, et sellest meetodist ei loobutaks (...) Me ei hakka ju uurima, millisesse religiooni nad kuulusid, *Tros Rutulusve fuat, nullo discrimine habebo*¹⁰; piisab sellest, et nad olid saanud kuulsaks teadlastena. Kõige teenekamaid munki koheldakse täpselt sama õiglaselt kui teisi teadlasi. Asi pole ju religioonis, vaid teaduses! Seega peame loobuma kõigist piiridest, mis inimesi eri kihtidesse jagavad, ning keskendumise ainult kõigi ühisosale: nimelt väljapaistva inimese positsioonile kirjasõna vabariigis. Selles mõttes peavad kõik teadlased pidama üksteist vendadeks, ühtviisi hea päritoluga inimesteks. Nad peavad ütleva: Me kõik oleme võrdsed, me kõik oleme sugulased – just nagu Apollo lapsed."¹¹

Kui eelnev mõttekäik lõpule viia – ja Bayle lubab meil seda teha –, siis selgub, et kirjasõna vabariigi liige on kriitiku ülesannet täites vabastatud konfessionaalsest ja rahvuslikust kuuluvusest, kõrgest või madalast päritolust, kohast rikkuse hierarhias, samuti perekondlikest ja muudest sidemetest ning selles mõttes isegi kehalisusest, sest just kehalisus teeb temast nähtava olendi ja on kõigi tema omaduste kandja. Teisisõnu, teda peetakse ilmajäetuks kõigest, mis teeb temast tegelikult elus ühtaegu nii lõpliku kui ka kvalitatiivselt teistest erineva olendi ning mis äratav

¹⁰ "Kumbagi neist ma ei toeta, ei ruutuleid aita, ei teukreid". V e r g i l i u s, Aeneis, X, 108 (tlk A. Oras). *Toim.*

¹¹ B a y l e, Préface de *Nouvelles de la République des Lettres*, 1684.

uskumuste, veendumuste ja käitumisega seotud kirgi, mille ajal inimesed eelistavad omaenda piiratud eksistentsi ja konkreetset ühiskonda tolele universaalsele ja piirideta ühiskonnale, mida endast kujutab kirjasõna vabariik.

Bayle'i mõttekäik viib järelikult selleni, et kõiki kirjasõna vabariigi liikmeid kujutatakse kriitiku funktsiooni täites mõistuse lihtsate modaalsuste või lokaalsete avaldustena – tolle mõistusena, mille kaudu inimene saab ületada oma lõplikkuse ja eripärased jooned. Seepärast valitsebki mõistus kirjasõna vabariiki, vabaduse maad. Ja teiseks valitseb seal tõde: intellekti vastavus asjadele enestele; tõeni jõuab inimene ainult siis, kui ta loobub igasugustest alluvussuhetest ning heidab maailmale ja inimestele kõikidest üksikutest osutussüsteemidest lahutatud pilgu, mis sellisena sarnaneb Jumala pilgule. Niisugune hoiak ei avaldu kusagil jõulisemalt kui täiusliku ajaloolase portrees, mille Bayle oma "Ajaloolises ja kriitilises sõnaraamatus" (*Dictionnaire historique et critique*) loob ja mis on üksiti ka kirjasõna vabariigi eeskujuliku kodaniku portree: "Kõik need, kes tunnevad ajaloo seadusi, nõustuvad, et ajaloolasel, kes peab oma ülesandeid truult täitma, tuleb vabaneda nii lõimitamise kui ka laimamise vaimust ning saavutada nii stoiiline hoiak, kui ta vähegi suudab, laskmata end häirida ainsalgi kirel. Ükskõiksena kõige muu vastu peab kogu tema tähelepanu teenima ainult tõe huve; selle nimel ta peab loobuma nii solvumistundest kui ka heategude meelespidamisest ja isegi

isamaa-armastusest. Ta peab unustama, et on pärit teatud maalt, et teda kasvatati teatud kogukonnas, et ta on oma õnne eest kellelegi tänu võlgu ja et tal on nii- või teistsugused vanemad või sõbrad. Ehtne ajaloolane on nagu Melkisedek – isata, emata, sugupuuta. Kui temalt küsitakse, kust ta pärit on, peab ta vastama: "Ma ei ole prantslane, sakslane, inglane, hispaanlane jne; ma olen maailmakodanik, ma ei ole keisri alam ega teeni ka Prantsusmaa kuningat, vaid ainult tõe; tõde on mu ainus kuninganna, ainult temale olen ma truudust vandunud; ma olen tõe ustav rüütel ja kannan oma kaelaetel sedasama kirja, mis oli egiptlaste kõrgeimal kohtumõistjal ja ülempreestril." Täpselt nii palju, kui ta toob ohvriks isamaa-armastusele, teeb ta kahju ajaloo tõe, ja mida paremaks riigialamaks ta saab, seda halvemaks ajaloolaseks ta muutub (...)." ¹²

Meile tundub enesestmõistetav, et üks asi on rääkida kirjasõna vabariigist kui vabaduse maast, kus valitsevad tõde ja mõistus, aga kui kõne alla tuleb kirjasõna vabariik võrgustikuna, mille piires eri konfessioonidest ja maadest pärit õpetlased omavahel suhtlevad, räägitakse tegelikult hoopis millestki muust. Viimasel juhul käib jutt igapäevastest, proosalistest asjadest: õpetlaste tülidest ja riidudest, kellegi õilsast või sõjakast iseloomust, kaotsi läinud kirjadest, hilinemisega kohale jõudnud raamatutest, publitseerimisraskustest, sündmustest, institutsioonidest... Esimesel juhul seevastu joonistuvad välja utopia piirjooned. Just nagu kirik, nii eksisteerib

¹² B a y l e, *Dictionnaire historique et critique*, kd IV, art "Usson", (F), 486.

ka kirjasõna vabariik kahel viisil: nähtavana (luust ja lihast inimestest koosnevana) ja nähtamatuna (ainult puhaste vaimude ühendusena). Kuid erinevalt Thomas More'i utopiast ja selle loendamatumest jälgendajatest hakkasid üsna paljud literaadid ja õpetlased Bayle'i utopiasse (või ka Le Clerci¹³ omasse, sest temagi võttis sel teemal jõuliselt sõna) tõepoolest uskuma; näib, et nonde kahe autori eeskujul ei eristanud nad nähtavat kirjasõna vabariiki piisava selgusega selle nähtamatust teiskust, tuletades nähtava vabariigi jaoks käitumisreegleid väidetest, mis kehtisid ainult nähtamatus vabariigis. Need väited, mida nad ise pidasid konstantideks, olid tegelikult üksnes nende väärtuste projektsioonid, mida nad ise pooldasid ja oleksid soovinud realiseerumas näha.

Erinevalt Thomas More'i utopiast ei paigutatud kirjasõna vabariiki kuskile kaugele maale, vaid seda usuti asuvat siinsamas, meie seas, kõikjal, kus elab inimesi, kes ratsionaalselt mõtlevad ja tegutsevad ning tänu sellele kirjasõna vabariigi liikmestaatust väärivad. Säärane uskumus tulenes teatud varjatud metafüüsikast, mida jagasid kõik tolle ajastu autorid, nii erinevad kui nad kõiges muus ka olla võisid. Sellele lisandus veel üks nende endi meelest absoluutselt silmanähtav aksioom – lausa pimestavalt silmanähtav, mistõttu nad ei suutnudki taibata, et selle tunnistamisest saaks ka loobuda: nimelt, et inimene suudab ületada oma piiratuse ja tõusta objektiivse teadmiseni, see tähendab, õppida tundma asju iseeneses. Alles

Hume'i ja Kanti tööd lükkasid selle aksioomi lõplikult ümber, näidates inimese taandamatust indiviidile. Bayle astus küll samas suunas tähtsa sammu, kuid nagu paistab tema suhtumisest kirjasõna vabariiki, jäi ta kogu oma pürionismist hoolimata ikkagi sellest aksioomist sõltuvaks.

Seega on kirjasõna vabariik – ja seda väidet püüan ma eriti rõhutada – ühtaegu nii utoopiline idee kui ka kogemuslik reaalsus, nii ideaalne kui ka faktiline antus. Need dimensioonid kuuluvad kokku nagu mündi kaks poolt. Utopiline idee – mida tollal küll utoopiana ei tajutud – formuleeriti alles 1680. aastatel, siis, kui Madalmaade poliitilised olud andsid kirjasõna vabariigile enneolematu vabaduse ning eri konfessioonidest, rahvustest ja vaimulikust kuuluvusest õpetlased hakkasid kõigist raskustest hoolimata üsna regulaarselt omavahel suhtlema. Ent juba ammu enne otsest formuleerimist mõjutas utopia kui regulatiivne idee tugevasti kirjasõna vabariiki, koos kõigi kaasnevate eetiliste ja tunnetuslike tagajärgedega.

Seda illustreeris juba *respublica litteraria* aegadel positsioon, mille ladina kristlaskonna rüpes puhkenud konflikti suhtes võttis omaks Rotterdami Erasmus, inspireerides omakorda kõiki neid, kes püüdsid säilitada konfessionaalset rahu või vähemalt proovisid leida pinda võimalikuks üksteisemõistmiseks – selle hinnaga, et panna ühitamatud religioossed uskumused kas või ajutiselt kalevi alla. Seda illustreerisid kirjad, mida üksteisele saatsid eri konfessioonidest, kuid ühtviisi paganlikust

¹³ Jean Le Clerc (1657–1736) – Šveitsi teoloog ja piibliuurija. *Toim.*

antiikajast ja kirikuajaloost huvitatud õpetlased. Seda illustreeris Peiresci¹⁴ tegevus rahukohtunikuna, kui ta püüdis vältida õpetlaste väitluste mandumist vastastikusse sõimuks ja *ad hominem* argumentideks. Kuid kõige ilmekamalt illustreeris seda pikaajaline kollektiivne tegevus, mis seisnes iga konkreetse distsipliini jaoks tõendieetika väljatöötamises, samuti uurimises, millistele tingimustele peab see eetika vastama, et ta vastuvõetavaks tunnistataks.

Sellest vaatepunktist nähtuna on eetika kindlasti epistemoloogiaga seotud, sest igasugune tõendite alusel saavutatav nõusolek toob kaasa muutused küsimuste seades ja protseduurides, selleks et saada kokkulepitud kriteeriumidele vastavaid tulemusi. Sügavamal tasandil on siin tegemist utoopilise ideega mõistuse ja tõe valitsusele alluvast kirjasõna vabariigist, mis lubas sarnastada teadlase puhta tunnetuse subjektiga, keda tajutakse väljaspool kõiki teoloogilisi raame; see teadlane suudaks hankida kui mitte kindlaid, siis vähemalt ülimalt tõenäolisi teadmisi, vajamata selleks Jumala garantiid, sest just nagu Jumal, nii pole ka tema seotud ühegi üksiku viitekontekstiga ning saab seetõttu heita maailmale ja inimestele pilgu, mida miski ei moonuta ega piira.

Niisiis mõjutab utoopiline idee kirjasõna vabariigist teadlaste reaalsel käitumist nii omavahelises suhtlemises kui ka tunnetuslikus töös, mis samuti eeldab suhet teistega, olgugi et see enamasti implitsiitseks, vahel isegi teadvustamata jääb.

See kõik pole aga nähtavas kirjasõna vabariigis takistanud äärmiselt ägedaid vaidlusi leiutamise või avastamise prioriteedi küsimuses. Piisab, kui meenutame Newtonist Leibnizini kestnud sulesõda diferentsiaalarvutuse küsimuses. Oli sellega, kuidas oli, igatahes lubas utoopiline ettekujutus kirjasõna vabariigist leevendada, isegi ületada sünnipärasest ja ennekõike konfessionaalsest kuuluvusest tulenevaid erinevusi.

V

Niisiis elab kirjasõna vabariigi liige pidevalt kahes maailmas korraga. Igapäevases reaalsuses on ta vana või noor, vallaline või pereisa, prantslane või inglane, katoliiklane või protestant, aadlik või mitteaadlik, rikas või vaene, pealinlane või provintslane jne. Igapäevaselt on ta ka autor koos kõigi sellest tulenevate rahaliste ja aineliste muredega. Kuid just autorina – juhul kui ta vastab teatud lisatingimustele – osaleb ta ühtlasi teises reaalsuses, kus tema igapäevased omadused unustatakse, et anda ruumi erialastele määratlustele (näiteks, kas ta on ajaloolane või astronoom) ja hierarhiale, millel pole peaaegu midagi ühist igapäevaste hierarhiatega. Lühidalt, tolles teises reaalsuses kehtivad normid, mis sugugi ei lange ühte nendega, mida ta tavaelus peab järgima, vaid on neile lausa vastandlikud. See tähendab praktikas seda, et kui autorid kas koosolekutel või kirja teel üksteisega suhtlevad, tuleneb asjaosaliste võimalik ebavõrdsus

¹⁴ Nicolas Claude Fabri de Peiresc (1580–1637) – prantsuse õpetlane ja astronoom. *Toim.*

ainult erineva kaaluga panusest, mida keegi on teadusele andnud, kusjuures see ei tohi takistada neid diskuteerimast nõnda, nagu nad oleksid omavahel võrdsed.

Seda, et kirjasõna vabariik oma printsiipide poolest igapäevasest maailmast erineb, ei illustreeri miski paremini kui see, et sinna pääsemiseks tuleb läbi teha siirderiitused, mis mõneti sarnanevad ümbersünniga: sündimisega kirjasõna vabariigi liikmena. Tegelikult on säärase sündimise tähendus otse vastandlik sellele, mida too sõna tavaliselt tähendab, sest siin on tegemist isiku vaba valikuga: ta otsustab pühenduda uurimisele, kirjutamisele ja publitseerimisele, ning eelkõige töötab ta võtta arvesse hinnanguid, mis tema toodangule kirjasõna vabariigis antakse, ja üldisemalt lubab ta hakata matkima eeskujusid, mida vabariik esitab, ja kohaneda normidega, mis seal kehtivad. Kuid seda indiviidi vaba valikut peavad kinnitama ka teiste valikud; kirjasõna vabariigi liikmeks saadakse ainult koopteerimise kaudu, mis nõuab, et kandidaat vastaks juba enne teatud tingimustele ning läbiks ettenähtud eksamid edukalt.

Nõnda siis peab ta näitama, et on oma erialal kompetentne; et ta on uurimisest kirglikult huvitatud; et ta on osanud ära kasutada just selle koha ressursse, kus ta parajasti viibib; et ta oskab osaleda vestluses või debatis, respektides viisakusreegleid. Teisisõnu, ta peab tõestama, et tal on niisuguseid intellektuaalseid ja sotsiaalseid omadusi, mis tagavad talle hea maine esialgu lähemas ümbruskonnas, seejärel nende korrespondentide silmis, kellega sageli ühendust peetakse, ja edasi järk-järgult aina laiemates ringkondades.

Tänu reisile (kui see õnnestub noorpõlves sooritada) võib ta saada isiklikult tuntuks ja sõlmida vahetuid kontakte, mis kannavad vilja elu lõpuni; see on siirderiituse tähtis element. Nõnda kogutakse vähehaaval korrespondente, kes on valmis maksta uustulnuka kirjade saamise eest – kui võrd just kirjade adressaadid tasuvad postikulud, ei tohi neid sugugi unarusse jätta. Nõnda saabki temast lõpuks kirjasõna vabariigi liige, kellena tal tekib kohustus karjääri teha.

Üldlevinud arvamuse järgi peab kirjasõna vabariigi liige töötama ainult inimkonna hüvanguks, laskmata end eksitada au, rikkuse ja muude selliste viirastuste jahtimisest. Arvatakse, et teda huvitab ainult uurimine ja hingestab üksainus kirk: teadmisjanu. See omakorda nõuab, et ta väldiks piiranguid, mida perekonna loomine kaasa toob. Tsölibaat ei ole muidugi kirjasõna vabariigis kohustuslik ja Bayle ei jätnud ironiseerimata tsölibaadi üle, mille Gregorius VII oli paavstimeelsetele preestritele ette kirjutanud. Kui aga perekond siiski olemas on, ei tohi see endast eales märku anda, vaid peab tegema kõik selleks, et õpetlane saaks täielikus rahus ja vaikuses oma tööle pühenduda. Kirjasõna vabariigi ideaalse liikme jaoks asendavad naist ja lapsi käsikirjad, raamatud ja kolleksioonid; tema ainus perekond koosneb neist, kellega koos ta tõde otsib. Nagu näha, on siin elumudeli terminitesse tõlgitud idee, mille järgi kirjasõna vabariigi liige võis hoiduda ja lausa pidi hoiduma kõigist sidemetest, mis teda kui füüsilist ja ühiskondlikku indiviidi maiste kohustustega seoksid. Selle asemel peab ta saama intellektiks, mis hõljub vabalt maiste sat-

POMIAN 95

tumuste kohal ega ole isegi oma eksistent-
sis miski muu kui puhta tunnetuse sub-
jekt.

Ehkki kirjasõna vabariigis on alati lei-
dunud askeete, on nad seal pigem siiski
erandid. 16. sajandist peale sai enamasti
tavaks, et kirjasõna vabariigis tehtud kar-
jääriga – mille juurde kuulusid publikat-
sioonid, osavõtt rohkem või vähem vastu-
kaja tekitavatest diskussioonidest, lisaks
veel reisid ja elu välismaal – kaasnesid
materiaalsed auavaldused ja hüvitised; 17.
sajandi teisest poolest sai selle krooniks
auväärsele akadeemiasse või teadusühin-
gusse valimine, mis eeldas üldise tunnus-
tuse pälvinud teoste avaldamist, aga ka
isiklikke suhteid. Ja see karjäär avaldas
argielule mõju – kas siis rikastumise tõttu,
mille tagasid tulutoovad annetused või
autoriõigused (tühjalt kohalt alustanud
Bayle jättis oma pärijatele väikese varan-
duse), või isegi tänu tähtsale ametikoha-
le pääsemisele (näiteks Newton lõpetas
oma karjääri Inglise rahapaja juhatajana).
Samas kasvas 18. sajandil ka nende kirja-
sõna vabariigi liikmete hulk, kel see kõik
ebaõnnestus ja kes jäid elu hammasrataste
vahele. Selle protsessi tähtsust on rõhuta-
nud Robert Darnton.

Kirjasõna vabariigi kodanik isegi sureb
teisiti kui lihtinimesed. Parimal juhul
võtab ta surma vastu täiesti ükskõikselt.
“Filosoof,” kirjutas Deslandes oma kuulsas
lühiteoses, “tunneb surma üle ainult rõõ-
mu; ta läheb muretult sinna, kuhu nii pal-

jud inimesed enne teda on läinud ja kuhu
veel loendamatud teised talle järgnevad.”
Selle kinnituseks viitas ta Bayle’ile, kes
“põlgas elu nii väga, et ei soovinud teda
juba kaua vaevanud kõrge palaviku leeven-
damiseks midagi ette võtta; palavik ei
takistanud teda jätkamast keerulist ja palju
kriitilisi vaidlusküsimusi käsitlevat tööd,
mida ta oli hakanud kirjutama vastuseks
härä Le Clercile. Ta pingutas teksti lih-
vimise nimel peaaegu kogu öö, ja kui ta
töö lõpetas, tabas teda äkksurm.” “Ma
kahtlen,” kommenteerib Deslandes, “kas
ükski teine kirg suudab meid viia nii kau-
gele kui armastus teaduste vastu; kui me
muidugi peame käsitlema kirena seda,
mis on kannustanud iga sajandi suurimaid
mehi.”¹⁵

Kirjasõna vabariigi eeskujulik liige peab
seega surema, sulg käes, selleks et tema
surm ei paistaks lihtsalt eluliste funktsioo-
nide lakkamise, vaid eelkõige intellektuaal-
se tegevuse katkemisena. Bayle olevat selle
kohta öelnud, et “legendaarne maine ei
valeta üheski muus asjas nii palju, kui
valetatakse kuulsate meeste haiguste ja
surma kohta; seepärast peavad jutlustajad
ja üldse kõik moralistid sellele teemale
mõeldes äärmiselt reserveerituks jääma”.¹⁶
Ideaalne surm, mida Bayle ise ühes töös
kirjeldab, haakub kummatigi väga hästi
Deslandes’i käsitusega: “[Aleandre] kirju-
tas ise endale epitaafi, mis näitab, et ta ei
tõrkunud saatuse vastu. Epitaaf koosnes
kahest kreekaeelsest värsist, milles ta

¹⁵ A.-F. B o u r e a u D e s l a n d e s, *Réflexions sur les grands hommes qui sont morts en
plaisantant*, 1712; kordustr Pariis, Honoré Champion, 1999.

¹⁶ B a y l e, *Dictionnaire historique et critique*, kd I, art “Acidalius” (C), 63.

ütles, et oli surnud kindlameelselt, sest surnuna lakkab ta nägemast paljusid asju, mille nägemine oli märksa talumatum kui surm. (...) Just selline oleks kõigi inimeste hoiak, kui nende mõtlemisvõime, aru ja tavamõistus suudaksid jagu saada noist masinlikest muljetest, mis panevad meid armastama elu.”¹⁷

Kõige muu poolest pole surm kirjasõna vabariigi liikmele nagu kristlaselegi ei midagi enam kui üks eluepisood, sest nende eksistents jätkub inimeste mälus. *Respublica litteraria* algusest saadik on kuulsusejani ja suurmeeste kultus lahutamatu seotud. Petrarca ja hiljem ka Erasmus tegid sellest oma elutöö. Surnuid ei unustata. Nende teosed antakse uuesti välja, nende portreed kaunistavad raamatukogusid ja kabinette, nende kirju kogutakse hardalt, nende säilmed hoitakse alles. Ja nõnda ei toimita ainult kõige kuulsamatega, niisugustega nagu kaks äsjamainitud autorit, vaid ka paljude teistega. Bayle'i "Ajalooline ja kriitiline sõnaraamat" kujutab endast paljuski kirjasõna vabariigi suurmeeste elulugude kogu. Kui institutsioonid esile tõusid, ei jäetud suurmeeste kultust enam lihtsalt kellegi erainitsiatiivi hoolde, ehkki ka see säilitas oma tähtsuse. Nii näiteks koostas Nicéron Vanem¹⁸ 18. sajandi alguses mitmeköitelise koguteose, millele pani ühemõttelise pealkirja: "Lood meestest, kes on saanud kuulsaks kirjasõna vabariigis" (*Histoire des hommes qui se sont rendus illustres dans la République des Lettres*). Ent see suur-

meeste kultus omandas edaspidi rituaalse vormi – mõelgem näiteks akadeemilistele eloogidele, mille Fontenelle kirjandusliku žanri staatusesse tõstis, või monumentidele, alustades Newtoni omast. Seda kultust harrastatakse veel tänapäevalgi.

VI

Pärast Prantsuse revolutsiooni jäi kirjasõna vabariigist alles ainult jälg ja mälestus. Selle koha täitsid rahvusvahelised institutsioonid, mis tunnistasid täpselt seda, millest kirjasõna vabariik oli alati keeldunud: nimelt et igasuguse intellektuaalse ja kultuurilise tegevuse, see tähendab, kõikvõimalikes vormides kirjutamise, kunstide ja teaduste loomulikuks raamiks on rahvus, isegi kui see kehtib pigem maali kui muusika kohta, pigem ajaloo kui diferentsiaalse topoloogia kohta. Ja sellest tulenevalt pidid uued institutsioonid tunnistama ka seda, et ainult kultuuri ja teaduse rahvuslikku iseloomu mõistes on võimalik luua rahvuste-üleseid professionaalseid või distsiplinaarseid organisatsioone, kokku kutsuda kongresse ja luua uurimisrühmi, milles eri rahvuste esindajad suudavad koostööd teha.

Algul püüdsid matemaatika, füüsika ja loodusteadused iga hinna eest jääda rahvustest kõrgemaks ning säilitada institutsioone, mis ühendasid paljudest rahvustest teadlasi ning jätkasid koostööd isegi siis, kui riikide omavaheline läbisaamine oli keerukas või lausa konfliktne. See arengu-

¹⁷ Samas, art. "Aleandre", (H), 153.

¹⁸ Jean-Pierre Nicéron (1685–1738) – prantsuse literaat ja leksikograaf. *Toim.*

järk aga käis 19. sajandil alla ning lõppes täielikult Esimese maailmasõja puhkedes. Mis puutub kunsti ja kirjandusse, siis neid ühendas sel perioodil ainult see, et igal maal püüti rõhutada juuri kohalikus rahvuslikus pinnases, sidet oma rahvale iseloomulike kordumatute traditsioonidega. Kalduvus pidada rahvust inimliku ühiskonna kõrgeimaks vormiks, rahvuslikke eripärasid aga kõikjalesinevateks ning taandamatuteks, süvenes 19. sajandil peatumalt, kuigi sellele avaldasid vastupanu kõigepealt kristlikud kirikud eesotsas Rooma kirikuga, hiljem ka mitmesugused sotsialistlikud liikumised.

Tõsi, 19. sajandi teisel poolel tekkisid organisatsioonid, mis püüdsid end, kui kasutada üht hilisemat väljendit, “melust kõrgemale”¹⁹ seada: need olid näiteks Punane Rist, tööliste Internatsionaalid, mitmesuguste teadusharude kongressid. Ent säärased organisatsioonid (kui Punane Rist erandina kõrvale jätta) pidasid Esimese maailmasõja kohutavatele pingetele vaid hädavaevu vastu. Uued sidemed, mille Rahvaste Liidu vaimse koostöö komitee pärast sõda enam või vähem edukalt kokku sõlmis, katkesid peagi totalitaarsete režiimide surve all. Ainult mõned idealistid võisid veel kirjasõna vabariigist mälestusi heietada; sellest kirjutati pamflette, nagu Julien Benda “Haritlaste reetmine” (*La Trahison des clercs*) aastast 1927, kuid

need ei huvitanud tegelikult enam kedagi peale mõne üksiku, 17. sajandi uurimisele pühendunud teadlase.

Et mõista kirjasõna vabariigi imepärast taastulekut kolmel viimasel aastakümnel, meenutagem käesoleva artikli alguses mainitud seost „kirjasõna vabariigi” ja „Euroopa” mõiste vahel. See mõisteline seos ühendas ka objektid, millele kumbki neist osutas. Voltaire räägib oma kuulsas „Louis XIV ajastus” (*Le siècle de Louis XIV*): “See oli geomeetria kuldajastu. (...) Filosoofid polnud kunagi nii laias ulatuses kirju vahetanud; Leibniz aitas seda tava taaselustada. Me oleme näinud, kuidas kirjanduslik vabariik ennast sõdadest ja erinevatest religioonidest hoolimata kogu Euroopas tasahilju sisse seab. Kõik teadused ja kõik kunstid on saanud nõnda üksteisele abi osutada. Akadeemiad on selle vabariigi rajanud. Literaadid on ühendanud Itaalia ja Venemaa. Inglased, sakslased ja prantslased käisid Leidenis õppimas. (...) Iga eriala tõelised teadlased on tihendanud sidemeid selles kõikjal levinud, kõikjal sõltumatus suures õpetatud vaimude ühiskonnas. Kirjavahetus kestab – see on üks neist asjust, mis pakuvad veel lohutust ajal, mil ambitsioonid ja poliitika kogu maal pahesid levitavad.”²⁰ Umbes nelikümmend aastat hiljem võttis Quatremère de Quincy kui “kogu Euroopale, mitte ühegi rahva eraomandisse kuuluva” “kunstide ja tea-

¹⁹ Viide Romain Rolland'i tuntud esseekogule “Au-dessus de la mêlée” (1915). (*Toim.*)

²⁰ V o l t a i r e, Le Siècle de Louis XIV. Rmt-s: V o l t a i r e, Oeuvres historiques. Pariis, Gallimard, 1957, lk 1027.

²¹ Q u a t r e m è r e d e Q u i n c y, Lettres sur le préjudice qu'occasionneraient aux arts et a la science le déplacement des monuments de l'art de l'Italie. Pariis, 1796, kordustr. Pariis, Macula, 1989, lk 89 ja 88.

duste vabariigi liige” sõna, et peatada kunstimälestiste väljavedu Itaaliast.²¹

See oli tolle pikaajalise utopia luigelaul. Euroopa pidas kirjasõna vabariigist kauem vastu. Omal ajal loodeti, et see suurvõimude tasakaalule rajatud Euroopa suudab luua harmoonilise kontserdi. Tegelikult viis see hoopis kahe verevalamisest

ja genotsiididest täidetud kakofooniani. 1950. aastatel alguse saanud Euroopa integratsiooni renessanss avas uue tee ka kirjasõna vabariigile. Meil jääb vaid soovida sellele pikka iga.

Prantsuse keelest tõlkinud Mirjam Lepikult

KRZYSZTOF POMIAN (s 1934) on silmapaistev Poola päritolu prantsuse ajaloolane ja filosoof. Ta sündis Varssavis ja õppis sealse ülikoolis Leszek Kołakowski ja Bronisław Baczko käe all. 1973. aastal emigreerus ta Prantsusmaale, kus sai teaduri koha Riiklikus Teaduskeskuses (CNRS). Ta on üks Pariisi mõjuka kultuuriajakirja *Le Débat* kolmest asutajaliikmest ja töötab tänini ajakirja konsultandina. Pomian on kirjutanud esseid ja raamatuid väga paljudel teemadel, tema kitsamaks erialaseks huviks on olnud kunstikogude ja -kogujate ajalugu (*Collectionneurs, amateurs et curieux: Paris, Venise XVIe-XVIIIe siècles*, Paris, Gallimard, 1987; *Des saintes reliques à l'art moderne, Venise, Chicago, XIIIe-XXe siècles*, Paris, Gallimard, 2003). Selle kõrval on tema teiseks pikaajalisemaks huviks olnud ajalooteoreetilised ja historiograafilised teemad (*L'Ordre du temps*, Paris, Gallimard, 1984; *Sur l'histoire*, Paris, Gallimard, 1999). Lisaks teadustööle on Pomian osalenud aktiivselt poliitilistes debattides, eriti seoses Poola küsimusega 1980. aastatel (*Pologne: défi à l'impossible*, Paris, Editions Ouvrières, 1982) ja seoses Euroopa Liidu teemadega 1990. aastatel (*L'Europe et ses nations*, Paris, Gallimard, 1990). Pomian jagab ennast praegu Prantsusmaa ja Poola vahel, ta on Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociale'i (Pariis) emeriitprofessor ja Toruńi ülikooli kultuuriajaloo professor. 2001. aastal nimetati ta Brüsselisse rajatava Euroopa Muuseumi teadusdirektoriks, muuseum peaks avama oma ukse 2007. aasta kevadel.

M.T.

POMIAN 99

BERNHARD PETERS

AH, EUROOPA!

Kas me võime täheldada ühtse Euroopa avalikkuse või kultuuriruumi kujunemist? Kas me võtame selle arengust osa? Kas me peaksime seda toetama?

Küsimus võib tunduda veider. Kas ei peaks me siis teistele Euroopa publikutele ja kultuuridele tähelepanu pöörama? Kas ei peaks me siis jätkama vestlust oma naabritega? Muidugi peaksime. Kas meil siis pole juba üleeuroopalise orientatsiooniga ajakirju ja muid väljaandeid? Kas meil pole siis hulganisti konverentse, kohtumisi ja festivale, mis on pühendatud meie ühisele Euroopa kultuurile, nii selle minevikule kui tulevikule? Muidugi on.

Ent kui heita korraks pilk tagasi 1960. aastate lõpule, minu kujunemisaastatele, siis ei veetnud ma neid sugugi Euroopa kultuuriruumis. Ma kasvasin üles hoopis *transatlantilises Lääne* avalikus ja kultuuriruumis. Muidugi tegin ma läbi oma prantsuse faasi, nagu oli 50ndatel ja 60ndatel kombeks paljudel vaimsete ambitsioonidega noortel sakslastel. Oli see ju Sartre'i ja Camus', Jacques Breli ja Juliette Greco ning uue laine filmikunsti aeg. Pisut hiljem tõusis jõuliselt esile Suurbritannia

oma vitaalse noortekultuuriga – popi ja rockiga, mis juba vahendas ja teisendas Ameerika mõjusid. Kuid ilmus ka tähtis vaimukultuuri ajakiri *Der Monat*, mis avaldas kaastöid Ameerika intellektuaalidelt ja kriitikutelt. See oli džassi aeg; Faulkneri, Dos Passose ja biitnikute aeg. Käimas oli kodanikuõiguste liikumine ja Vietnami sõja vastane liikumine. Olid arutluskoosolekud ja kodanikuallumatus, veidi hiljem feminism ja keskkonnakaitse. “Ameerika majades”¹ sai lugeda *New Yorker*'it ja teisi väikesi ajakirju. See oli Ameerika, Uue Maailma aeg.

Vahest oli see kõigest ajutine nähtus, mis hõlmas üksnes sõjajärgset Saksamaad ja vaid üht põlvkonda, kes otsis uut algust ning tahtis põgeneda kohutava mineviku ja lämmatava oleviku eest? Ma poleks selles nii kindel.

Mis on avalik sfäär?

Vaadelgem avalikke ruume või sfääre veidi teoreetilisemalt. Jürgen Habermasi teedrajavast formuleeringust innustatud uurimused avalikkuse sfääri kohta ei käsitle

Ettekanne Euroopa kultuuriajakirjade 17. kohtumisel “Kirjasõna vabariik? Kultuuriajakirjad Euroopa avalikkuse sfääris” Tallinnas 15. mail 2004. aastal. Copyright © 1998– 2004 Eurozine – the netmagazine, www.eurozine.com.

¹ Amerikahäuser – US Information Agency'le alluvad Ameerika kultuuri- ja teabekeskused Saksamaal. Esimene asutati 1946. aastal. *Toim.*

100 PETERS

mis tahes kultuuritoodangut ja -vahetust. Neid ei huvita kirjandusteoste või muude kunsti- või popkultuurivormide vastuvõtt. Neid ei huvita niivõrd ka mitte *informat-siooni* avalik levi. Neid huvitab eeskätt hoopiski avalik *arutlus* ehk *debatt* ja arvamuse kujunemine.

Debatt on seotud argumentide, tõlgenduste, analüüside esitamisega, hinnangute ja kriitika põhjendamisega jne. Kui otsime *avalikke* debatte, siis üks koht, kust neid leida võib, on mitteametlikel kokkusaamistel ja rahvakogunemistel toimuvad mõttevahetused. Massimeedias ujutatakse arutlus sageli kas kõikvõimaliku meelelahutusega üle või siis maetakse lihtsalt informatsiooni või “uudiste” alla. Aga elektroonilises meedias leidub analüüsi, kommentaari ja mõnikord ka eestkõne sugemetega vorme nagu uudistekommentaar, uudistemagasin ning dokumentaalfilmid, samuti mitmesuguseid väitlus- ja vestlussaateid (millest paljud on küll ennekõike meelelahutuseks ja enesenäitamiseks). Trükisõnas leiame suurel hulgal arutlev-analüüsilist sisu nii aimeramatutes kui ka perioodilistes väljaannetes – ajalehekommentaaride, arvamusalugude, analüüside, toetusavalduste või esseede ja süvenevamate arutlusžanride vormis. Saksa maal näiteks on eriti levinud eraldi “*Feuilleton*’i”-rubriik nii päeva- ja nädalalehtedes kui isegi intellektuaalsetes või kultuuriajakirjades. Selline *meedias* toimuv arutlus on kindlasti kõige tähtsam ja mõjukam osa *avalikust diskursusest* üldse.

Avaliku debati all ei mõtle ma muidugi ainult poliitilist debatti sõna kitsamas mõttes. Mitmetes valdkondades toimub tähtsaid debatte, mis ei tegele sugugi ai-

nult esseisvate poliitiliste otsuste või probleemidega, vaid ka üldisemate kultuuriliste arusaamadega, individuaalse ja kollektiivse enesemõtestamisega, ühiskonna- ja kultuurikriitikaga, minevikutõlgenduste ning tulevikupürgimuste ja -muredega, “ajastu diagnoosidega” jne.

Avalikud arutelud leiavad enamasti aset teatud kindlapiirilistes sfäärides – eraldi-seisvais, peamiselt *rahvuslik-üleriigilistes* “avalikes sfäärides” või “avaliku arutelu sfäärides”. Üleriigilised seadused ja määrused ja rahvuskeel löövad oma templi igale avalikule sfäärile. Rahvuslikud poliitika, valitsused, parteid, vaheorganisatsioonid ja ühingud varustavad neid teemade ja materjaliga. Rahvuslik-üleriigiline massimeedia toimib avaliku diskursuse kanali või kandjana. Aga see kirjeldus pole mõistagi kõikehõlmav. Sidususe ja seotuse elemente on rohkem kui need, enamalt jaolt välised tingimused. Leidub sisemise eristumise tähtsaid vorme. Ja mõistagi toimub rahvuslike avalikkuste või avalike sfääride vahel vastastikune vahetus ja üksteise jälgimine.

Kui rääkida eristumisest, siis tuleb rõhutada, et avalik arutelu ei toimu homogeense üldsuse seas. See üldsus on väga mitmeti eristunud. Üldsus, ütleme rahvuslik üldsus, jaguneb *poliitilisteks* või *ideoloogilisteks leerideks, piirkondlikeks* üldsusteks ja/või *teemapõhisteks üldsusteks*, millel on teatud teemavaldkondades oma erihuvid.

Avalikkus on ka tugevasti *kihistunud*. Avalikkuse sfääri struktuurile on omane ebavõrdsus ehk hierarhilisus. See kihistunud struktuur ilmneb nii kõnelejate (või kirjutajate) kui ka auditooriumide puhul.

Avalikel esinejatel on väga erineval määral *mõju*. Mõned auditooriumi osad võivad olla *tähelepanelikumad* ja informeeritumad kui teised. Meediakanaleid võib eristada leviku, aga ka *intellektuaalse prestiiži* järgi. Keerukam on siin rakendada *avaliku mõju* mõistet, mis on intellektuaalse prestiižiga seotud, ent mitte sellega identne, sest siis tuleks meil eristada lühi- ja pikaajalisi mõjusid. Selle juurde naasen ma veel hiljem.

Prestiiži mõistet kasutada on ehk pisut kergem, kuid ikkagi üsna ohtlik. Võtkem sellise prestiiži näiteks, nagu ma silmas pean, üleriigiliste kvaliteetlehtede fenomen. Enamalt jaolt peetakse neid arvamusliidriteks (poliitilise, sotsiaalse või kultuuriliidri ning muu meedia seas), kuigi neil harilikult pole kuigi suurt levikut, võrreldes populaar- või kohaliku ajakirjandusega.

Teist liiki prestiiž piirdub kitsamalt kultuuri- või intellektuaalse sfääriga. Siin tulevad teiste seas mängu väga väikese lugejaskonnaga kultuuriajakirjad, mille mõju igapäevaarvamusele või poliitilistele päevaküsimustele on üsna küsitav, kuid mis on kõrgelt hinnatud haritud klasside seas ning millel võib olla kaugem mõju kultuuri arengule laiemas mõttes, kusjuures seda kaugemat mõju on empiiriliselte väga raske hinnata.

Lihtsustagem siinse arutluse huvides asju ning piirdugem vaid avaliku arutelu ehk debati kihistuste eristamisega – on nimelt olemas *üldine diskursus*, mis on suunatud näiteks üleriigilise kvaliteetpressi keskmisele lugejale (kes on muidugi juba spetsiifiline osa riigi elanikkonnast), ja intellektuaalne ehk *kõrgdiskursus*, mis on

suunatud kultuuri- või intellektuaalsele eliidile, aga mõnel puhul ka tehnilisele, majanduslikule või poliitilisele eliidile. Esitan sellise väga lihtsustatud jaotuse sellepärast, et see on tähtis riigiüleste üle-euroopaliste avalike ruumide tekkimise seisukohalt. Selles mõttes kuuluvad kultuuriajakirjad muidugi *kõrgdiskursuse* sfääri.

Kuidas saab öelda, et sisemiselt niivõrd eristunud või koguni killustunud avalik sfäär on ikkagi tervik? Esiteks, iga piiritletud ja terviklikku avaliku arutelu sfääri (üleriigilist avalikku sfääri) iseloomustab suur kommunikatsioonivoogude tihedus; nagu on osutanud poliitikateadlane Karl Deutsch, on *sisemine* kommunikatsioon selles tihedam kui piirideülene kommunikatsioon. Avalikke sfääre ühendavad ka domineerivad päevaküsimused, probleemide ja teemade ring, mis kerkib üheaegselt esile mitmesugustes massimeediumides ja teistes avaliku diskursuse vormides. Samuti on ühe riigi piires piisavalt *ühist arusaamist* selle kohta, mida vaieldud probleemid endast kujutavad, kuidas eri seisukohti mõista ja tõlgendada, millised on tähtsad ja vaieldavad aspektid ning mida pidada enam-vähem enesestmõistetavaks.

Niisiis, mis mõttes me saame rääkida *avaliku diskursuse muutumisest rahvusüleseks*, täpsemalt: *rahvusüleste avalike sfääride* või avalike ruumide kujunemisest, näiteks *Euroopa* avaliku ruumi tekkest?

Me saame rääkida ühisest diskursiivsest universumist mingi geograafilise ala, näiteks Euroopa piires ainult siis, kui selles ringlevad kommunikatsioonivood, ideede ja argumentide, raamatute, perioodiliste

väljaannete, artiklite, filmide ja teiste kultuurinähtuste vood, mis ületavad riikide piire, läbistades risti-rästi kogu Euroopa sfääri.

Teatud määraneni leiavad seesugused riikidevahelised kultuurilevi ja -vahetuse protsessid aset terves maailmas. *Euroopa* avalikust ruumist kõnelemine nõuab vähemalt kahe lisatingimuse täitmist. Esiteks – selline kommunikatsioonivoog *Euroopa sees*, täpsemalt Euroopa Liidu liikmesriikide ja nende avalikkuste vahel, peaks olema *tunduvalt tihedam* kui kommunikatsioonivoog üle Euroopa Liidu piiride (näiteks tihedam kui kommunikatsioonivahetus Euroopa Liidu liikmesriikide ja Ameerika Ühendriikide vahel). Ilmselt nõuab see liikmesriikide kultuuride mõningast lähenemist, nii et vastastikune mõistmine muutuks hõlpsamaks ja debatid koordineeritumaks.

Ja teiseks on tarvis midagi *ühise avaliku identiteedi* taolist, mis looks neile debatidele tausta. Rahvuslikes debattides mitte üksnes ei suhestuta omaenese rahvuslike poliitiliste üksuste ja institutsioonidega, vaid samastatakse sageli kaudselt või otseselt üldrahvusliku üldsusega, mis püüab moodustada avalikku arvamust. Avalike debattide tõelise euroopastumise võttingimuseks on kujuteldava kollektiivse “meie” laiendamine üle riigipiiride (nt “Euroopale” või “Lääne kogukonnale”) – ja võibolla ka vastava *eristumistunde* tähtsustumine (nt eristumisena “Idast”, “Aasiast”, või kui tuua olulisem näide, siis “Ameerikast”).

Milline tulevik ootab Euroopa avalikku sfääri ?

Kas on praegu kujunemas sellist tõeliselt üleeuroopalist kommunikatiivset ruumi? Ja kui on, siis mil määral ja kui kiiresti? Empiirilist materjali selle üle otsustamiseks on veel vähe. Avaldatud empiirilised uurimistulemused on napid, selgete järeldusteta ja osalt vasturääkivad. Meie enda uurimus (Bremeni ülikoolis) tundub näitavat, et piirideülesed kommunikatsioonivood kasvavad parimal juhul aeglaselt ning et mingit ühist Euroopa “meiet” avalike debattide püsiva tausta või viitealusena tegelikult ei eksisteeri. Ometigi leidub mõningat *segmenteerunud* euroopastumist neis valdkondades, mida ma nimetasin eespool kõrgdiskursuseks. Näiteks ilmub rahvusvaheline finantsajakirjandus, mis oma vaateviisilt ja levikult on üpris transnatsionaalne. Ja elitaarses intellektuaalses ja kultuurimeedias, nagu kultuuriajakirjad, toimub elavam kultuurivahetus ja tõeliselt rahvusvaheline debatt. Ometigi pole kindel, kas säärane kõrgkultuuri sfääris toimuv vahetus on tänapäeval kaugemale edenenu, kui olid rahvuslike üldsuste vahelised kommunikatsioonivood 19. sajandi teisel poolel.

Mida me võime loota tulevikult? Mis on praeguse olukorra põhjused? Ja *kas seda tuleb kahetseda?*

Ma oletan, et lähimas tulevikus, nii umbes kahe järgmise aastakümne jooksul, jääb avaliku diskursuse euroopastumine üsna kitsaks ja piirdub peamiselt vaid teatud eliitidega või *segmenteerunud rahvusülesusega* ega ole mingil juhul võrreldav rahvussiseste arutelude tiheduse ja inten-

PETERS 103

siivsusega. Selle ennustuse taustaks on teatud teoreetilised eeldused nende arengute või arengupeetuste *põhjuse* kohta.

Lubage mul täpsustada. Euroopa avalikust sfäärist räägitakse väga sageli teatud raamistuses, mida võiks nimetada kultuurilise mahajäämuse raamistuseks: eeldatakse, et rahvusülesus või eriti euroopastumine on majanduses ja ametlikus või seadusandlikus poliitikas (n-ö ülalt lähtuvas poliitikas) kaugemale jõudnud kui kultuurivahetuses ja avalikes aruteludes demokraatia üle ehk altpoolt lähtuvas poliitikas. Ja et kõik see sünnitab Euroopa Liidu jaoks *demokraatia defitsiiti* ehk *legitiimsuse defitsiiti*. Ei saa salata, et sellises tõlgenduses on terake tõtt.

Üldiselt võttes aga toetub see pilt siiski üsna küsitavatele eeldustele Euroopa Liidu iseloomu ja väljavaadete kohta. Ma ei hakka sellest liiga pikalt rääkima, ütlen ainult, et Euroopa Liidu sisene poliitiline ühtlustumine või tsentraliseerumine on ikka veel piiratum, kui sageli arvatakse, et rahvusriikide roll on jäänud palju tähtsamaks, kui seda sageli arvatakse, et tundub ebatõenäoline, nagu muutuks see väga ruttu või põhjalikult, ning et on üsna küsitav, kas meil on vaja proovida seda kiiresti või põhjalikult muuta.

Nende väidete kiireks selgituseks mainitagu Harvardi poliitikateaduste professori ja Euroopa Liidu spetsialisti Andrew Moravcsiku hiljutist artiklit, kus väidetakse, et Euroopa Liit on ikka veel põhiliselt majandusliit ehk vabakaubandustsoon vastavate määrustike ja vabadustega. Nagu

ta ütleb: “Sellega jääb paljugi Euroopa Liidu poliitilisest päevakorrast välja – maksustamine ja eelarveprioriteetide korraldamine, sotsiaalhoolekande vahendid, kaitse- ja politseijõud, haridus- ja kultuuripoliitika, mittemajanduslik tsiviilõigus, otsene kultuuri edendamine ja korraldamine, tsiviilinfrastruktuuride finantseerimine ning enamik regulatiivpoliitikast, mis pole seotud piirideülese majandustegevusega... Laias laastus võib öelda, et Euroopa Liit ei maksusta, ei kuluta, ei jõusta ega sunni, ning paljudes valdkondades ei ole tema käes avaliku võimu juriidilist monopolit.”² Mida see legitiimsusele, demokraatiale ning üldsuse või avaliku arutelu rollile tähendab? Kordan, et teema on liiga keeruline, et seda siin tervikuna arutada, ja nii osutan vaid ühele järeldusele, viidates taas Moravcsikule, kes ütleb, et need teemad ja probleemivaldkonnad, millega Euroopa Liit tegeleb, ongi just needsamad, mis riigi tasandil üldsuse tähelepanu eriti ei köida. Nagu ta ütleb: “Lääne-Euroopa demokraatiate viiest kõige tundlikumast valdkonnast – tervishoid, haridus, õigus ja kord, pensionid ja sotsiaalkindlustus ning maksustamine – ei kuulu ükski otseselt Euroopa Liidu pädevusse.” Ma lisaksin, et sellesse ei kuulu ka välis- ja julgeolekupoliitika – st sõja ja rahu küsimused.

Moravcsik järeldab: “Üleeuroopalist poliitilist osalust võib kitsendada pigem huvipuudus kui võimaluste puudus.” Võime seda huvipuudust ju taunida, aga võttes arvesse meie piiratud tähelepanuulatust ning tunnetus- (ja võibolla ka tundmis-)

² A.M. M o r a v c s i k, In Defense of the “Democratic Deficit”: Reassessing Legitimacy in the European Union. *Journal of Common Market Studies* vol. 40, 2002, nr 4, lk 607.

võimeid, tähendaks see kõigest vaga soovi, et pöörataks rohkem tähelepanu neile peamiselt üpris tehnilistele ja tehniliselt keerukatele regulatsioonidele, millega Euroopa Liit tegeleb.

Muidugi me võiksime väita, et Euroopa Liidu pädevust tuleb tunduvalt suurendada, sest see võimaldaks üleeuroopalistel poliitikal atraktiivsemaks muutuda. See avaks aga veel ühe vaidluse: millistel põhjustel tasuks üldse toetada Euroopa Liidu edasist poliitilist integratsiooni? Saamata seda debatti siin isegi alustada, pean siiski märkima, et nende asjade üle arutletakse ja polemiseeritakse avalikkuses kõrgemal intellektuaalsel tasemel tegelikult üllatavalt vähe. Tundub, et nn euroskeptitsismi suhtutakse suuresti nagu intellektuaalsesse paariasse, just nagu oleks selle taga ainult populistide poolt eksitatud valgustamata massid või leedi Thatcheri juhitud kitsarinnalised briti konservatiivid ning samavõrd kitsarinnalised riigikesksed prantsuse vasakpoolsed, kes endiselt otsivad teed sotsialismi ülesehitamiseks ühel eraldiseisval maal.

Paistab, et vasakpoolsed, tsentristlikud ja isegi mõõdukalt parempoolsed intellektuaalsed ringkonnad ei näe siin üldse probleemi. Ent kas pole vähemalt pisut üllatav näha nii paljusid vasakpoolsed ja liberaalseid intellektuaale ja publitsiste pooldavat *üha suuremat poliitilist tsentraliseerimist* tõeliselt suures mõõtkaavas? Vähemalt kunagi oli aeg, mil enamik vasakpoolsed pooldas vägagi detsentralisatsiooni, eriti reaktsioonina riigisotsialismile.

Jätan selle teema aga sinnapaika ning nendin vaid, et adun siin avalike debattide kahtlast sumbumist, jäagitud toetust poliitilisele ja võibolla ka kultuurilisele Euroopa-projektile, mis vajaks kindlasti avatumat ja analüütilisemat tuulutust.

Rahvusliku sfääri visa vastupidavus

Mis seletab rahvuslik-riiklike avalike sfääride püsimise inertsi või visadust? Tüüpilisel Euroopa Liidu poliitikal pole küllaldaselt n-ö seksapiili, et pälvida laialdast avalikku tähelepanu, kuid leidub ka sügavamaid põhjusi ning neid tahaksingi nüüd välja tuua.

Rahvuslikke avalikke sfääre iseloomustavad spetsiifilised kommunikatsiooni infrastruktuurid ja kultuurilised iseärasused, mis avalduvad tõlgendusmallides, relevantsusstruktuurides, kollektiivsetes mälestustes ja teistes kultuuriressurssides. Need erinevused ei eksisteeri aga sõltumata vastavate ühiskondade muudest eripäradest. Paljudel juhtudel on nad seotud sotsiaalsete praktikate ja institutsiooniliste struktuuridega, mis mõjutavad avaliku sfääri iseloomu ja kultuuri taastootmise viisi.

Teisisõnu: avalikel sfääridel on oma sotsiaalne ja kultuuriline baas, mis ulatub tublisti sügavamale meediaturgudest ja -organisatsioonidest. Siin mängivad oma osa veel mitmed tegurid, mis mõjutavad intellektuaalset toodangut ja selle vastuvõtmist, kollektiivseid huve ja probleemimääratlusi. Nende struktuuride hulka kuuluvad haridus- ja teadusasutused, ajakirjandus ja teised kutsealad, kultuurilise ja intellektuaalse omandi tootjate võrgustikud (ja kildkonnad), huvide artikleerimise ja koondamise struktuurid nagu poliitilisele ja võibolla ka kultuurilisele Euroopa-projektile, mis vajaks kindlasti avatumat ja analüütilisemat tuulutust.

PETERS 105

tilised parteid, huvigrupid ja ühiskondlikud organisatsioonid ja sotsiaalsed miljöed. Üks põhjusi, miks isegi intellektuaalne ehk kõrgdiskursus püsib suhteliselt visalt rahvusliku tasandi piires, võib olla seotud töigaga, et selles kõnelejad resideeruvad suurel määral rahvuslikes akadeemilistes või meediainstituutsioonides.

Aga kõiki neid omavahel põimunud infrastruktuurilisi tingimusi ei ole Euroopa tasandil sugugi hõlbus taastoota. Muidugi pole see üldse mingi argument kultuurivahetuse, -dialoogi ja -koostöö vastu. See tähendab vaid seda, et pole tõenäoline, et me Euroopa tasandil niipea jõuaksime võrreldava tihedusega integreerunud avaliku sfäärini.

Euroopa kommunikatsioonivood transatlantiliste vastu

Lõpuks peame arvesse võtma veel üht huvitavat aspekti, mis kaasneb avaliku arutelu muutumisega rahvusüleseks. Kaardistades riigipiire ületavaid kommunikatsioonivooge, eriti avaliku diskursuse või debati valdkonnas (ehkki ka üldisem pilt kommunikatsioonivoogude liikumisest ei tundu olevat palju erinev), märkame teatud kindlat mustrit, mis püsib läbi aja üsna muutumatuna.

Selgub, et piirülestele kommunikatsioon- ja ideevooegade kasv ei seisne niivõrd *üleeuroopaliste*, vaid pigem *transatlantiliste* voogude tihenemises.

See tähendab, et kultuurivahetus, ideede, argumentide, raamatute, ajakirjaartiklite, ajalehelugude ja -reportaažide vood, vastastikused viited artiklites jne on märk-

sa tihedamad Euroopa maade ja Põhja-Ameerika, täpsemalt Ameerika Ühendriikide vahel kui Euroopa-siseselt. Ma viitan siin esialgsele andmekogule, mille oleme koostanud Bremeni ülikoolis. See käsitleb eriti artiklite ja viidete “importi” teiste maade üleriigilistesse kvaliteetlehtedesse. Andmed pole veel eriti täpsed, kuid üldine pilt tundub olevat selge ning paistab ka vastavat meie igapäevakogemusele. Eksisteerib tõepoolest kommunikatsioonivoogude võrgustik, mis hõlmab kogu Läänt ning ühendab endasse Põhja-Ameerika ja Euroopa (alates 1989. aastast ka Kesk-Euroopa postkommunistlikud maad).

Muidugi esineb selles silmatorkavaid asümmeetriaid. Mõnede Euroopa maade avalik sfäär on Ühendriikidega tihedamalt seotud. Selliste tugevate kultuurisidemete näiteks on Saksamaa ja Suurbritannia. Selle üldpildi teiseks tunnusjooneks on asjaolu, et kõnealuse transatlantilise piirkonna sees on kommunikatsioonivood mitme magnituudi võrra tugevamad kui selle ala piire ületavad analoogilised kommunikatsioonivood.

Ühendriikide ja Euroopa vahelises kultuuriühikute vahetuses valitseb samuti teatav asümmeetria – Ühendriikidel tundub olevat just nagu kaubandusülejäak. Ja see ei kehti mitte ainult massikultuuriartiklite puhul, nagu vahel arvatakse, vaid ka tõsiste raamatute, tõsiste poliitiliste ja intellektuaalsete ajakirjade ja muu perioodika, samuti muus vormis tõsise intellektuaalse panuse puhul. Me oleme harjunud taunima Ameerika domineerimist enamikul massikultuurialadest (olgu siis põhjusega või mitte). Ent kui võtame vaatluse alla kõrgkultuuri, eriti akadeemilise ja

teadusliku kultuuri, ning kõrgdiskursuse, siis näeme, et Ühendriigid mängivad siingi olulist, kui ka mitte just sama domineerivat rolli nagu massikultuuris.

Kokkuvõtteks: otsides rahvusüleseid avalikke ruume, avaliku diskursuse ruume eespool kirjeldatud tähenduses, mis koosneksid piiriüledest avaliku kommunikatsiooni või diskursuse voogudest, ei leia me eest mitte üleeuroopalist, vaid pigem *transatlantilise avaliku sfääri*. Nii et mu isiklikud mälestused ei paistagi enam nii ainulaadsed.

Mida me siis sellest järeldada saame? Kas on siit ehk midagi kõrva taha panna? Võime muidugi kaevelda ja arutleda kultuuriimperialismi üle, vajaduse üle teha lõpp Ameerika domineerivale asendile ning moodustada kultuuriühendus, mis tasakaalustaks Ameerika ülemvõimu. Millised ka oleksid selliste kaalutluste voores *reaalpoliitika* või üldise kultuuridiskursuse vallas (massikultuur kaasa arvatud), intellektuaalsete *debattide* ja *ideevahetuse* seisukohalt ei näi neil olevat küll mingit mõtet. Võibolla ei taba ma asja tuuma, kuid ma ei näe mingit mõtet selles, kui hakatakse võistlema intellektuaalse turuosa pärast ning moodustama selleks riiklikke alliansse või mingit rahvusvahelist, võibolla üleeuroopalist kultuuri- ja vaimuleeri.

Intellektuaalne ja kultuurikonkurents, kui üldse on mõtet selles valdkonnas nüüsgust terminit kasutada, ei käi liitude või kaubandusühenduste vmt moodustamise kaudu. Intellektuaalset ja kultuurilist loovust saab suurendada muuhulgas ka kultuurivahetuse abil. Kuid see ei anna mingit erilist eelist just nimelt piirkondlikule

intellektuaalsele koostööle ja vahetusele. Huvi kultuurilise produktiivsuse ja uuenuduslikkuse vastu peaks õhutama avatud *kõigile* võimalikele mõjudele ja intellektuaalsetele sisestustele, mis suudaksid rikastada meie debatte.

Teisalt ei tähenda see tingimata, et me ei peakski kultuurilist lähedust arvesse võtma. N-ö igapäevane kultuurivahetus on palju lihtsam ja keskmiselt palju rikastavam, kui leidub ühist kultuurilist arusaamist ja repertuaari ning ühilduvaid avaliku debati ja kultuurivahetuse sotsiaalseid ja institutsionaalseid infrastruktuure. Nii et me peaksime kindlasti püüdma olla kosmopoliidid, avama end tervele maailmale, kuid me jätkame siiski peamiselt Euroopa ja Põhja-Ameerika kvaliteetlehtede, ajakirjade jms lugemist, ja seda põhjendatult. Tegelikult me juba moodustame mingi kommunikatsiooni- ja arutelukogukonna ning me peaksime seda edasi arendama, ehitades edasi juba olemasolevale alusmüürile. See ei pea olema just tähtsam ülesanne kui kultuurisilla ehitamine maailma muude osadeni, ent see on *teistsugune* ülesanne.

On meil ehk siiski mingeid häid põhjusi eelistada Euroopa kui ühise kultuuriprojekti või avaliku ruumi arendamist juba olemasolevale transatlantilisele avalikule kultuuriruumile? Muidugi võib meil olla vägagi häid *pragmaatilisi* põhjusi, et kaasa aidata spetsiaalselt üleeuroopalisele intellektuaalsele koostööle ja vahetusele. Need pragmaatilised põhjused võivad ulatuda geograafilise läheduse lihtsast tõsiasjast kuni erihuvideni teatud küsimustes, mis on piirkonnale spetsiifilised või erilise tähtsusega – olgu siin üheks näiteks kom-

PETERS 107

munistliku mineviku pärand mõnedes Euroopa osades.

Kuid sellised kaalutlused osutavad vaid avaliku diskursuse teatud aladele, teatud teemadele või teemavaldkondadele. Kuid kas on põhjust mõelda ka üleeuroopalisele diskursiivsele või kultuuriprojektile, mis ulatuks sellest kaugemale?

Üks võimalikke argumente on seotud etteheidetega Ameerika domineerimisele või konkreetsetele Ameerika poliitikatele. Pole ju raske mõista, et leidub tõsiseid põhjusi seista vastu Ameerika praeguse valitsuse jõhkrale poliitikale. Ent sealt edasi muutub asi kahtlasemaks. Jätan kõrvale küsimuse, kas Ameerika majanduslikule ja sõjalisele ülekaalule oleks mõttekas vastu seista mingi üleeuroopalise bloki moodustamisega. Kuid ma ei taipa, kuidas ja miks peaks selline vastuseis valitsuspoliitikale viima intellektuaalse või kultuuribloki moodustamiseni.

Vaadelgem üht üleskutset Euroopa progressiivsetele kultuurijõududele kujundada säärast vastukaalu Ameerika Ühendriikidele, mis ei põhineks üksnes poliitilistel, vaid ka kultuurilistel alustel. Millegi selletaolisega on välja tulnud Jürgen Habermas ja Jacques Derrida. Paistab, et nad kutsuvad üles kaitsma Euroopa ainulaadset poliitilist ja kultuurilist mudelit teatava Ühendriikidega seostuva mudeli vastu, mida nad kirjeldavad hegemonilise, neoliberaalse ja unilateralistlikuna. Nad osutavad väärtusmallide erinevustele sotsiaalprogrammide, ebavõrdsuse aktsepteerimise, riigi rolli ja mandaadi, karistusüsteemi ja välispoliitilise multilateralismi vallas. Muidugi ei kahtle ju eriti keegi, et mis tahes Euroopa riigi ja Ühendriikide

vahel valitsevad teatavad väärtusmallide ja poliitilise orientatsiooni erinevused. Kuid arvatavasti pole need suuremad kui erinevused Euroopa leeri sees. Ja vaateviiside, orientatsiooni, poliitiliste hoiakute ning isegi ajaloolise kogemuse põhjapanevad ühisjooned kaaluvad need suuresti üles. Kuid isegi kui oleks olemas mingi kasvav lõhe, mis ulatuks kaugemale rahvusvahelise poliitika küsimustest ning sisepoliitilisest sotsiaalhoolde või kriminaalõiguse vallast – üldisemasse kultuurivalda, ja isegi kui see lõhe eraldaks meid (mis on väga ebatõenäoline) mitte üksnes Ühendriikide poliitilistest ja majanduseliitidest, vaid ka intellektuaalidest, õppejõududest, ajakirjanikest, kirjanikest ja ajakirjatoimetajatest – neist, kes peaksid olema meie esmased arutluspartnerid –, siis kas ei peaks see meid õhutama pigem tihendama intellektuaalset ja kultuuridialoogi ning -vahetust, kui et sundima end pöörduma eeskätt sissepoole, oma Euroopa naabrite poole? (Ma arvan, et ka Habermas ise toetaks just seda varianti.)

Kokkuvõtteks: kultuuriajakirjade roll Euroopa avalikus sfääris

Lubatagu mul lõpetada teemal, mis tekitab ehk vähem vastuolusid – intellektuaalsete ja kultuuriajakirjade avaliku või ühiskondliku rolliga. Mingis mõttes ei vaja selliste väljaannete tegemine, lugemine ja nautimine mingit avalikku või ühiskondlikku õigustust ega arutelu nende avaramate ühiskondlike või kultuuriliste mõjude üle. Minu meelest on need juba iseenesest väärt ja rõõmupakkuvad tegevused. Aga sotsiaal-

teadlasena tunnen ma ikkagi uudishimu nende avaramate intellektuaalsete ja kultuurifunktsioonide või -mõjude vastu. Eriti tahaksin ma uurida hüpoteesi n-ö kultuurilisest ja intellektuaalsest allavalgumise-efektist. Nagu tavaliselt ja küllap õigesti arvatakse (ja mõnikord, võibolla asjatult, ka hukka mõistetakse), ei avalda pühendunud intellektuaalide ja kultuuritegelaste väikesed rühmad just palju otsest poliitilist ja kultuurilist mõju laiemale ühiskondlikule, kultuurilisele ja poliitilisele maastikule. Kui heidame pilgu kaugemale ja pisut teise nurga alt, võivad asjad tunduda aga hoopis teistsugused. Jälgides sügavamaid kultuurimuutusi ja -uuendusi, mõjukate avalike ideede arengut ning tõepoolest ka selliste arengute praktilisi tagajärgi nii poliitika kui ka igapäevaelu jaoks, võib see pilt muutuda. Neis valdkondades on umbes kahe viimase sajandi jooksul tegelikult toimunud olulisi muutusi ning ma arvan, et neid on tõepoolest mõjutanud niisugused vähemusdiskursused intellektuaalses ja kultuuri vallas. Kui võtta ainult paar viimast aastakümnet, siis mõelgem, millised muutused on toimunud neis üldsuse arusaamades, mis puudutavad sõda ja rahu, maailmas valitsevat vaesust, inimõigusi, soo- ja perekonناسuhteid, meie suhteid loodusega, oma keha ja järglastega, ühiskondlike ja kultuurivähemuste olukorda, kõike seda, mida me peame oma kultuurirepertuaaris tähtsaks. Mitte alati pole

need muutused jõudnud enamuse arvamustesse ning kindlasti ei ole vaidlusi ja lahk-arvamusi vähemaks jäänud, kuid avalikult väljendatud ja kaitstud ideede spekter on muutunud ning tekkinud on uusi lähemisviise ja argumente. Ühesõnaga: intellektuaalne ja kultuuriline maastik on muutunud. Seda kõike ei ole mõjutanud ainult üks nn kõrgdiskursus. Mõju on avaldanud ka kollektiivsed kogemused ja ühiskondlikud konfliktid, samuti muutused töö- ja eluviisides. Kuid need muutused poleks olnud võimalikud, kui need väiksemad ja mõnes mõttes elitaarsed avalikud sfäärid poleks neid ideesid produtseerinud ega katsetanud. Kusagilt pidid need ideed ju tulema, vähemalt nii palju võime küll oletada. Kuid sellest, millised olid need kultuuriproduktiooni, -levi ja -muutumise protsessid täpsemalt, teame me vähe.

Samuti teame väga vähe nendest võrgustikest ning mitteametlikest või poolametlikest mehhanismidest, mis edendavad piirideülest intellektuaalset ja kultuurivahetust või mis teevad intellektuaalsed ja kultuuriajakirjad ning perioodilised väljaanded üldse võimalikuks. Kindlasti tahaksin ma näha rohkem koostööd ühiskonnateadlaste ja näiteks kultuuritootjate ja -levitajate vahel, et heita neile protsessidele rohkem valgust. *Eurozine* ja selle liikmed võiksid saada ka niisuguse ideede vahetuse foorumiks.

Inglise keelest tõlkinud Ann Must

BERNHARD PETERS on poliitikateooria professor Bremeni ülikoolis, kus ta juhatab ka Kultuuridevaheliste ja Rahvusvaheliste Uuringute Instituuti (InIIS). Tema peamiseks uurimisalaks on tänapäeva ühiskondade avalik kultuur ja avalik arutelu ning iseäranis riigipiire ületavate avalike sfääride areng.

PETERS 109

CARL HENRIK FREDRIKSSON

EUROOPA KÕNELEB EUROOPAGA?

19. sajandi saksa kirjaniku Gustav Freytagi elurõõmsas, kuid muidu lootusetult ajast ja arust romaanis “Soll und Haben” leidub tragikoomiline lõik, kus üks uhke, ent tähtsusetu provintsiajakirjanik kirjeldab, mida ta on just äsja kirjutanud. Ülima enesekindlusega väidab ta, et tal on jälle kord õnnestunud panna paberile artikkel, mis kohe trükist ilmudes paneb tsaari nihelema.

Kui paljud Euroopa provintside ajakirjanikud või intellektuaalid on tänapäeval sama veendunud, et nende sõnad võiksid häirida Brüsseli või Strasbourgi võimu või üleüldse kedagi väljaspool nende enda kaasmaalaste kitsast ringi? Paraku liigagi vähesed.

Rootsi mõtlejad kirjutavad rootsi lugejale, prantsuse intellektuaalid prantslastele ja eestlased eestlastele. Võibolla polegi see nii halb. Hullem on see, et nende mõlgutuste teemad ja vaatenurgad on peaaegu alati eriomased vaid nende oma maale – Rootsile, Prantsusmaale või Eestile.

Ehkki euro on paljudes maades edukalt omaks võetud, näib identiteetide, elulaadide ja viitekontekstide euroopastumine – ehk ühise avaliku ruumi teke – endiselt

kauge unelmana. Ent kaugemad väljavaated tähendusrikkama Euroopa kogukonna tekkeks sõltuvad just nendest suundumustest. Manuel Castells formuleeris selle dilemma ühes hiljutises Euroopa identiteedi rajamist käsitlevas artiklis järgmiselt:

“Tehnoloogia on uus, majandus globaalne, riigivõim on muutunud üleeuroopalikuks võrgustikuks, mis peab arvestama teiste rahvusvaheliste teguritega, inimeste identiteet on aga rahvuslik või teatud puhkudel isegi lokaalne ja regionaalne. Demokraatlikus ühiskonnas ei pruugi niisugune struktuurne ja kognitiivne dissonants kaua kesta. Euroopa lõimumine ilma ühise Euroopa identiteedita võib olla realistlik ülesanne senikaua, kui asjad lähevad hästi, kuid iga suurem kriis Euroopas või mõnel konkreetsel maal võib vallandada ettenägematute tagajärgedega kollapsi kogu Euroopas.”

Teiste sõnadega: ilma ühisidentiteedita pole ka tõelist ja vastupidavat Euroopa kogukonda. Ja see ühisidentiteet sõltub eluliselt mingi üleeuroopalise avaliku ruumi olemasolust. Euroopa avalik ruum oleks väli, kus saab määratleda, kujundada ja ümber kujundada riikideüleseid väärtusi

Ettekanne Euroopa kultuuriajakirjade 17. kohtumisel “Kirjasõna vabariik? Kultuuriajakirjad Euroopa avalikkuse sfääris” Tallinnas 15. mail 2004. aastal. Copyright © 1998– 2004 Eurozine – the netmagazine, www.eurozine.com.

ja printsiipe – või kui soovite, siis riikide-üleseid praktikaid –, ning kus rahvusüle- sed poliitilised institutsioonid võiksid omandada legitiimsuse.

Umbes aasta tagasi tehti üks kõigi aegade ambitsioonikamaid katseid arutada rahvusvahelisel tasemel Euroopa ühist tulevikku. 31. mail 2003. aastal avaldasid seitse Euroopa ajalehte tuntud intellektuaalide artiklid, mis püüdsid vastata küsimusele: “Mis on Euroopa?”. Umberto Eco kirjutas *La Repubblica*’s (Itaalia), Gianni Vattimo *La Stampa*’s (Itaalia), Adolf Muschg *Neue Zürcher Zeitung*’is (Šveits), Richard Rorty *Süddeutsche Zeitung*’is (Saksamaa) ja Fernando Savater *El País*’is (Hispaania).

Kõige kaalukamaks ja diskuteeritumaks osutus kogu projekti algataja Jürgen Habermasi artikkel, millele oli alla kirjutanud ka Jacques Derrida. Selle avaldasid nii *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (Saksamaa) kui *La Libération* (Prantsusmaa).

Et viimaste aastakümnete kaks kõige mõjukamat Euroopa vaimuinimest tegid pragmaatilise otsuse jätta kõrvale oma erimeelsused ning kõnelda ühel häälel, oli juba iseenesest tähelepanuväärne. Harilikult on nende filosoofilised lähenemisi- sid kapitaalselt erinevad. Sama hämmastav oli ka nende analüüsi poliitiliselt laetud konkreetsus.

Arutlused Euroopa ühisidentiteedi võimalikust alusest kipuvad takerduma kultuuri- või religiooniloo hämusse. Ebamäärased arusaamad demokraatiast ja vabadusest muutuvad veelgi laialivalgumaks, kui “lobisevad klassid” annavad mõista, et Euroopal oleks nende peale justkui mingi patent. Paistab, et enamik neist, kes otsi-

vad mingit eritunnust, mis võiks Euroopat koos hoida, üritaksid just nagu leida mingit viisi *lummuse taastamiseks*, mütoloogilise ja salapärase hiilguse heitmiseks kontinendi üle, mis on selleta esemestunud ja taandunud majandusprojektiks. Neist igatsustest võrsunud sümbolite õõnsus kargab lausa näkku, kui vaadata eurorahasid ehtivaid ebamääraseid arhitektuurilisi motiive. Kuskohas viieeurose rahatähe uduses viaduktis peitub küll Euroopa identiteet? Kas on sellel mingitki emotsionaalset kõla või sümboolset tihedust? Milliseid ühiseid unistusi see esile manab või edasi annab?

Sellest vaatevinklist oli Habermasi-Derrida artikkel tänapäeva tegeliku ajaloo ime. Aga vähemalt sama huvitav kui artiklis esitatud analüüs ja järeldused oli sündmus ise. See oli omamoodi intervent- sioon, performatiivne manifest, mis lausa nõudis tungivalt kõike seda, mida see tekst ise esindab ja millele üles kutsub: Euroopa diskussiooni Euroopa üle – Euroopa avalikku ruumi.

Avalik ruum laias mõttes hõlmab nii vanu rahvalikumisi kui uusi vabaühendusi, mis tärkavad sama peadpööritava kiirusega, kui olemasolevad institutsioonid tõestavad võimetust täita oma algeesmärki. Avalikkuse peamised vahendid on aga endiselt raadio, televisioon, ajalehed ja ajakirjad – olgu nad digitaalsed või mitte. Habermas arvas, et 2003. aasta 15. veebruari sõjavastased demonstratsioonid on avalöögiks Euroopa avaliku ruumi tekkele, kuhu kuuluvad ka tänavameeleavaldused, kuid tema manifest üritas ka elustada nende vastet meedias. Näib aga, et selles osas tema algatus luhtus. Lai rahvusvahe-

FREDRIKSSON 111

line diskussioon torkas silma üksnes oma puudumisega. Selle asemel tõestati meile taas, kuidas avalik arutus langeb rahvuslike ja keelete erinevuste pantvangi.

Hispaania keskendus peamiselt Savateri artiklile, Itaalia Eco ja Vattimo esseedele. Kuigi Saksa press oli ehk kõige vastuvõtlikum, näitas temagi üles vähest huvi selle vastu, mida kirjutati itaalia ja hispaania keeles. Maad, mis polnud algartiklite ilmumiseiga seotud, jäid veelgi reserveeritumaks: *Financial Times*'is ei ilmunud sõnagi.

Kuigi taotlused olid grandioossed, sai Habermasi algatusest rabav näide neist raskustest, millele pörkub see Euroopaks kutsutav moodne Paabel, kui ta tahab rajada rahvusvahelist diskursiivset sfääri või aruteluruumi. Leidub palju teisigi näiteid.

Et niisugused püüdlused võivad olla kulukad, seda näitas ilmekalt ajalehe *The European* saatus, mille asutas ajalehemaganaat Robert Maxwell 1990. aastal ja mille tunnuslauseks oli: “Esimene Euroopa üldrahvalik [*national*] ajaleht”. Kõrghetkel oli selle tiraaž 180 000, millest üle poole müüdi Suurbritannias. Rootsis, mis oli üks neid Euroopa maid, kus see leht enam tähelepanu köitis, ei tõusnud see iial üle 5000 – st jäi samale tasemele, kui on autoriteetsetel, kuid “väikestel” ja “elitaarsetel” ajakirjadel nagu *Ord&Bild* ja *Arena*. 1990. aastate keskel muutis Andrew Neil *The European*'i nädalaleheks, mille nimi

võinuks sama hästi olla *The Anti-European*. Ja viimaks vajus seegi väheste leinajate saatel põhja, tundmatuseni kaugenununa oma algsest visioonist olla laia lugejaskonnaga üleeuroopaline uudisteleht. See vaevalt aastakümme väldanud seiklus tõi umbes 70 miljonit naela kahjumit.

Kui tähtis kakskeelne Saksa-Prantsuse telejaam *Arte* tähistas hiljuti oma 10. sünnipäeva, võis ta end õnnitleda ühtekokku 1260 autasu puhul. Ometi polnud *Arte* jõudnud sugugi lähemale oma algele põhieesmärgile, milleks oli tagasihoidlik 1%-line turuosa. Ehkki *Arte* uhkeks loosungiks oli “Euroopa vaatab TV-d”, tunduvad ta väljavaated leida Saksamaa ja Prantsusmaa kõrvale kolmaski suurem partner väga udused. Isegi neil kahel maal pole ta suutnud luua küllalt tugevat ja kütkestavat profiili või kaubamärki, mis võiks olla aluseks millelegi üleeuroopalise avaliku ruumi sarnasele.

Vaevalt on see kokkusattumus, et Habermasi jt artiklite tõlkimise rootsi, türgi, sloveeni ja – just hiljuti – poola keelde on võtnud enda peale hoopiski kultuuri- ja poliitikaajakirjad.¹ Need väljaanded moodustavad meediasegmeni, mis on Euroopa avaliku ruumi ideaalile jõudnud kõige lähemale. Nad levitavad poliitilisi, filosoofilisi, esteetilisi ja kultuurialaseid ideid keelest keelde nii rahvusvaheliste kirjastusvõrgustike sees kui väljaspool neid. *Le Monde diplomatique*'il, mida ju-

¹ Vrd Eestis: R. R o r t y, Alandus või solidaarsus. Tlk M. Sirkel. *Postimees* 11.06.2003; J. H a b e r m a s, J. D e r r i d a, Euroopa taassünd pärast sõda. Tlk M. Sirkel; U. E c o, Euroopa taassünd ja allakäik. Tlk M. Maigre. *Eesti Päevaleht (Möte)* 17.07.2003; Adolf Muschgi artikli põhiseisukohad on esitatud: K. K e s k ü l a, Ühiskodu ehitamas. *Eesti Ekspress (Areen)* 17.06. 2003. *Toim.*

hitakse peamiselt Prantsusmaalt, on väljaandeid ligi 20 eri keeles. Hea näide on ka *Lettre international*'i võrgustik, mis on küll vähem sünkroniseeritud. *Eurozine*'i võrgustikku kuulub umbes 50 partnerväljaannet, ja lisaks veel 60 lödvemalt seotud ajakirja, mis vahetavad artikleid ja ideid. Ent kuigi *Eurozine*'i võrgustiku sees ja väljaspool seda on tõlgitud ja levitatud üksikartikleid ligi miljonilises tiraažis, on kultuuriajakirjade kosmopolitism väiksemastaabiline. Nad võivad esindada osalist ja opositsioonilist avalikku ruumi, kuid nende maht on liiga piiratud, et olla foorumiks, mis suudaks vormida avalikku arvamust ja rahva tahet, – kohaks, kus saaks sõnastada võtmeküsimusi ja neid tõsiselt arutada. Avalik ruum, milles ja mille kaudu saaks targata Euroopa ühidentiteet, mis võiks legitimeerida uusi rahvusüleseid poliitilisi moodustisi, peab olema avaram kui praeguste kultuuriajakirjade ruum.

Kokkuvõttes ilmneb, et väljakutsele, mille esitab rahvuslikult orienteeritud vaatajate, kuulajate ja lugejate heterogeenne kollektiiv, on ainult üks vastus: Euroopa avalik ruum, mille esirinnas oleksid juba olemasolevad üleriigilised meediumid, kes nii keelt kui konteksti tõlkides pakuksid “võõrastele” mõtlejatele ja mõistetele kohta laua taga, mille ümber tunneksid end koduselt nii rootsi, prantsuse kui eesti lugejad. Selles oleks võtmeroll mängida tõsisel ajalehtedel nagu *Dagens Nyheter*, *Le Monde* ja *Postimees*. Kuid iga samm selles suunas eeldab kas või veidigi avatust juhtiva meedia poolt, kelle käsutuses on vajalik formaat ja kes peavad otsustama, kuidas tõlgendada oma ajakirjanduslikke

ja kodanikukohuseid uute ühiskondlike, poliitiliste ja kultuuriliste tingimuste valguses. Kui, nagu kinnitab Castells, riigivõim on muutunud üleeuroopaliseks võrgustikuks, siis tuleb neljandalgi võimul oma ülesanne ümber määratleda. Mitte ükski oluline Rootsi intellektuaal pole Habermasi provokatiivsele manifestile pühendanud ühtki tõsist analüüsi. Üks võimalikke järeldusi on, et Rootsi vaimu inimesed on suhtunud oma kohusesse hooletult, kuid viljakam oleks küsida, mida selline ükskõiksus ütleb Rootsi juhtiva meedia suutlikkuse kohta tabada ja arendada diskussioone, mis saavad alguse välismaal.

Selle asemel et kohelda oma väiksemaid vendi, st ajakirju, veidra seguga kadedusest (formaadi ja prestiiži pärast) ja põlgusest (tiraaži ja mõju pärast), peaksid üleriigilised ajalehed üle kogu Euroopa olema valmis koostööks, mis avaks väravad laiemasse maailma. See võiks tähendada ajakirjaartiklite lühendatud ja lühendamata eeltrükke ning ümbertrükke ajalehtedes või sündikaatlepinguid välismaa – ja mitte üksnes ingliskeelsete – väljaannetega. Olgugi et seda on teatud määral juba tehtud, on pikk tee veel käia. Selline samm tõstaks esile, edendaks ning kasutaks ära ajakirjade potentsiaali rahvusvahelise avaliku ruumi rajamisel. Suuremad ajalehed peaksid andma suurema panuse ja ilmutama rohkem algatuslikkust, täitmaks oma kohust olla kriitiliseks foorumiks avaliku arvamuse kujundamisel maailmas, kus juhtivad mõtlejad ei ole enam koondunud mingile ühele maale – olgu selleks Rootsi, Prantsusmaa või Eesti. Ja eriti selles, mis puutub riikide ja kor-

FREDRIKSSON 113

poratsioonide piire ületavate kirjastamisvõrkude rajamisse, on päevalehtedel ajakirjadelt palju õppida.

Euroopa avalik ruum võib olla ühinenud Euroopa eeltingimuseks, kuid ühtsust ei tohi segi ajada üheülbalisusega. Pigem vastupidi. Rootslased ei pea kirjutama nagu eestlased ega eestlastel nagu sakslased. Põhiline ülesanne on võtta mitmekesisust tõsiselt ning teha ruumi uutele vaatenurkadele – olgu sõnas või mõttes. Ainult sellisel rikkal ja vabalt kulgeval dialoogil on potentsiaali sepištada ühisidentiteet ja

see proovile panna. Seni aga võime ikka veel muiata Freytagi provintsiajakirjaniku Rootsi vaste üle – rohkem kui sajandi eest rõhutas ühe väikese kohaliku ajalehe *Smålands Allehanda* toimetaja oma asendit avalikus ruumis sellega, et tegi Bismarckile tubli peapesu: “Me oleme Saksa kantslerit juba hoiatanud senise poliitika jätkamise eest ja kordame nüüd taas oma hoiatust...”

Kuigi selline poseerimine võib meile tunduda naljakas, ei saa salata, et niisugusel jultumusel on ka oma võlu.

Inglise keelest tõlkinud Ann Must

CARL HENRIK FREDRIKSSON (1965) elab Viinis, kus toimetab üleeuroopalist kultuuriajakirjade portaali ja võrguajakirja www.eurozine.com. Enne seda toimetas ta vanimat rootsi kultuuriajakirja *Ord & Bild*.

MARJU LAURISTIN

EESTI KULTUURIAJAKIRJANDUSE ROLLIST ÜHISKONDLIKE MUUTUSTE TAUSTAL

Lääne demokraatiateoreetikutele valmistab ikka veel peavalu küsimus, kuidas said võimalikuks kommunistliku süsteemi lagunemiseni viinud rahvaliidumised Kesk- ja Ida-Euroopas ning Baltimaades, ehkki teoreetiliselt ei saanud kriitiline poliitiline avalikkus totalitaarses ühiskonnas toimida. Meile on vastus oma kogemustest teada: poliitilise avalikkuse funktsioone täitis tollal kultuurikeskustelu, poliitilise meelsuse väljendamiseks loeti luuletusi ja lauldi laule, käidi teatris ja anti käest kätte keelatud autorite raamatuid. “Tänu” sotsialistliku realismi elulähedust nõudvale esteetikale sai kolhoosikorda kritiseerida Kiige “Tondiöömaja” arvustuse kaudu, rahvusliku ajalootraagika üle mõtteid avaldada Toominga lavastusi käsitledes, nõukogude süsteemi absurdsuste suhtes seisu-

kohta võtta, kiites Valtoni novelle või Runneli luuletusi. See tingis ka asjaolu, et kultuuriajakirjandus – mitte üksnes *Sirp ja Vasar*, vaid ka *Looming*, *Loomingu Raamatukogu*, *Teater. Muusika. Kino*, *Vikerkaar* – oli populaarne ja mõjukas hoopis laiemalt kui vaid professionaalsete kultuuritegijate seas.

Eesti ajakirjandusmaastikul viimase viieteistkümne aasta jooksul toimunud muutustest suurim on kindlasti kultuuriajakirjanduse muutumine nišimeediaks. Nüüdsele lugejale on *Sirbi ja Vasara* või *Loomingu* omaaegsed kümnetesse tuhandetesse ulatuvad tiraažid niisama arusaamatu nähtus nagu tänaval looklevad järjekorrad Gustav Suitsu luuletuste valikkogu või ENE (Eesti Nõukogude Entsüklopeedia) saamiseks (vt tabel 1).

Tabel 1. Kultuuriväljaannete trükiarvu muutumine (tuhandetes eksemplarides)

	<i>Sirp</i>	<i>Looming</i>	<i>Teater, Muusika, Kino</i>	<i>Vikerkaar</i>	<i>Akadeemia</i>
1985	71	22	15,5	–	–
1990	88	35	19	50,3	9
1992	15	5,5	4	10,6	4,7
1995	4	2,4	2,5	1,8	3,4
2003	3,7	1,6	1,4	1,3	2,1

Ettekanne Euroopa kultuuriajakirjade 17. kohtumisel “Kirjasõna vabariik? Kultuuriajakirjad Euroopa avalikkuse sfääris” Tallinnas 16. mail 2004. aastal.

LAURISTIN 115

Tolleaegsetes auditooriumiküsitlustes püsis kultuurihuvi kõige tipus ning poliitika- ja majandushuvi kõige põhjas. Selles väljendus sügav võõrandumine kogu pealesurutud ühiskondlikust reaalsusest. Kultuuris nähti võimalust reaalsusest vabane da, põgenedes sellest mõtteliselt kas minevikku, ulmesse või ulmelisse Läände. Kuid kultuuri kaudu oli võimalik ka kriitiline vastasseis reaalsusega ning selle kaudu teatava vaimse autonoomia säilitamine. Seetõttu oli kultuuriajakirjandusel tavalisest nõukogude propagandamasinast erinev emantsipatoorne roll.

Kultuuriväljaannete populaarsuse põhjustest ENSV-s

Kui väita, et möödunud sajandi 60.–70. aastatel oli *Sirbi ja Vasara* roll Eesti avalikus elus võrreldav tänase *Eesti Ekspressi* omaga, leidub kindlasti vastuvaidlejaid mõlemalt tiival: on palju neid, kes lihtsalt ei suuda ette kujutada, et totalitaarses nõukogude süsteemis võis üldse olla midagi võrreldavat tänapäevase vaba ajakirjandusega, ja on neidki, keda solvab kultuurilehe võrdlemine populaarse “kollasevõitu” nädalalehega. Kahtlemata ei olegi see võrdlus asjakohane vähemalt kolmes punktis: *Sirbis* polnud siis – nagu pole ka praegu – reklaami, ning nagu täna, nii ka siis oli *Sirp* mustvalge, välja arvatud tagasihoidlikus kolmevärvitrükis esiküljal alates 70ndate lõpust (mis kord, kui kolmandaks värviks oli sinine, maksis tookordsele peatoimetajale Vello Pohlale ameti). Kolmandaks oli *Sirbis* võrreldamatult rohkem tõsiseid kirjanduse, muusika, teatri- ja kunstiarvustusi kui nüüdses *Ekspressi*

Areenis (mis ju on õieti kõige täpsemalt tollase *Sirbi ja Vasara* analoogina käsitata). Mis aga on sarnane ja võrdlust õigustab? Esiteks, lugejaskonna struktuur ja ootused väljaandele: vähem kui kümnendiku võrra kultuurieliiti, üle kolmandiku keskmiselt kultuurilembest haritud seltskonda, kolmandik teravatest sotsiaalsetest kirjutistest huvituvaid, kuid spetsiifiliste kultuurihuvideta lugejaid ning viiendiku jagu nooremat meelelahutusest huvituvat lugejaskonda. Nii nagu tänane *Eesti Ekspressi* lugeja lustib *Kranaati* lugedes, alustas toonane *Sirbi* lugeja sageli kuueteistkümnendalt leheküljelt, nautides Kalli, Aimla, Pärna absurdikoomikat. Mõnikord jõudis see lausa esilehele, nagu Priit Pärna karikatuur “Sitta kah!”, mis muutus kuulsa fosforiidisõja sümboliks ja mille mõju vastu võitlemiseks kutsuti kokku EKP büroo eriistung. Ainsana tollastest väljaannetest leidis *Sirbis ja Vasaras* sisulist vaidlust ühiskondlikel teemadel, filosoofilisemat laadi esseid, kultuuriinimeste seisukohavõtte. Omaaegne modernismivaimustusest sündinud idee raiuda läbi Tallinna vanalinna samasugune tikukarpmajade paraadallee nagu Stockhomis või Moskvas praegu näha on, jäi teoks tegemata suuresti tänu *Sirbis ja Vasaras* puhkenud teravale poleemikale. Ja esimene diskussioon Eesti tervishoiusüsteemi kriisist leidis samuti aset *Sirbis ja Vasaras*. Muidugi ei saanud toonases õhkkonnas harrastada uurivat ajakirjandust, avalikustades “Valge maja” (praeguse Välisministeeriumi hoones asunud EKP Keskkomitee) või Toompea kinniste uste taga toimuvat või tuues rahva ette nomenklatuurse puhvetikaubanduse saladusi. Avaliku irvitamise

asemel nauditi kõigile arusaadavas mõistukõnes tehtud vihjeid, põhimõttelist ideoloogilist debatti peeti kirjanduslike diskussioonide või teatriarvustuste vormis. Ei olegi siis imestada, et üldiselt diskussioonivaba ja halli ajakirjanduse taustal mõjus kultuurileht demokraatliku mõtte lipukandjana ning teda luges tookord tõepoolest sama palju inimesi nagu *Eesti Ekspressi* tänapäeval.¹

Kultuuriväljaannete kui avaliku foorumi ambivalentsus

Kuidas oli kultuuriväljaannete suurem vabameelsus totalitaarses ühiskonnas võimalik ja sallitav? Selle mõistmiseks peame täpsemini ette kujutama nõukoguliku ideoloogilise kontrolli toimimismehhanismi. Laialt levinud arvamus, et ühtviisi karmilt kontrolliti iga avalikkuses ilmunud rida, ei pea vähemasti 1960. aastatest alates paika. Pärast stalinistliku terrorirežiimi asendumist “sula” ja seejärel “stagnatsiooniga” kujunes välja mitmekihiline, keerukate mängureeglitega ideoloogilise kontrolli süsteem. Selle süsteemi üks põhimehhanisme oli määramatusest sugenev hirmutunne üleastumise ees. Kuna piiri, millest üleastumine võis osutada saatuslikuks, polnud täpselt defineeritud, välja arvatud mõned selgesti sõnastatud “keelualad”, oli selle tõlgendamine suvaline ja

paljudest subjektiivsetest asjaoludest sõltuv. Kogu kultuuriavalikkus, sealhulgas eriti toimetajad, pidi selle süsteemiga kassi ja hiirt mängima, lubatu piire pidevalt kimpima, et leida võimalust olulisi ideid levitada või tegelikke arvamusi ja hoiakuid väljendada.²

Selles keeldude ja järelevalvesüsteemis olid siiski ka omad seaduspärasused. Süsteem oli korrapäraselt hierarhiline: mida lähemal võimukeskmele, seda rohkem rangeid ettekirjutusi ja pisiasjadeni ulatuvat eeltsensuuri; mida enam perifeeriasse, seda enam olid lubatud väiksemad vabadused ja kõrvalekalded, muidugi süsteemi usalduse korral ning tingimusel, et austati eriti tundlikke keelualasid. Kõige tihedamast sõelast käisid läbi kesksed ideoloogilised väljaanded: üleliidulised ja vabariiklikud päevalehed, partei- ja komsomoliajakirjad, raadio ja televisiooni uudiste- ja propagandasaaated. Kultuuriväljaannete, samuti kohalike väljaannete sisu suhtes olid reeglid leebemad (kohalike väljaannete hulka kuulus tollal muide ka “EKP Tartu linnakomitee ja EKP Tartu rajoonikomitee häälekandjana” määratletud *Edasi*). Nende ideoloogilise kõlblikkuse eest vastutasid parteiorganite ees peatoimetajad isiklikult, eeltsensuur Glavliti poolt oli pigem formaalne.³ Seega sõltus kultuuriväljaannete sisu palju rohkem toimetajate isiklikust hoiakust, julgusest ning osku-

¹ Vt M. Lauristin, P. Vihalem, “Sirbi ja Vasara” lugeja küsitluspeeglis. *Sirp ja Vasar* 17.08., 05.10., 12.10.1979.

² Vt M. Lõhmus, Toimetamine: kas looming või tsensuur. Tartu, 1999.

³ Vt P. Vihalem, M. Lauristin, Eesti ühiskonna ja meedia muutumine 1965–2004. Rmt-s: Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim. P. Vihalem. Tartu, 2004, lk 4–7.

sest kaitsta oma väljaannet “Valges majas”. Oma osa mängis ka nõukogude süsteemis vene “progressiivsetele kultuuritraditsioonidele” omistatud positiivse eeskuju roll. Kuna niinimetatud “paksude kultuuriajakirjade” traditsiooni seostati 19. sajandi vene liberaalse intelligentsi pärandiga (Belinski, Dobroljubov, Nekrassov), kuulus neile ka venemaigulises nõukogulikus ajakirjandussüsteemis eriline koht, neile anti parteiliste väljaannetega võrreldes “loominguliste liitude häälekandjate” eristaatus ja nende toimetajatele lubati suuremaid vabadusi. Ehkki stalinistlik süsteem represseris halastamatult igasugust poliitilist vastuhakku, oli “kultuurimeistritele” ometi reserveeritud erikohtlemine. Kultuuriväljal käis poliitilise ja kultuurilise võimu vahel pidev “kassi ja hiire mäng”, mille kaudu poliitiline võim nautis vaimu alandamist enesetsensuuriga ja vaim pühitses iga vähimatki sümboolset võitu võimu üle.

Pidev lubatu ja keelatu piiril balansseerimine tähendas spetsiifilise “topeltkeele”, topeltkodeerimise kujunemist, mille tähendusrõhud ja tõlgendused eri kontekstides lugemisel kameeleonina muutusid. Ühe olulisema kontekstide kujundajana toimisid kultuuriväljaanded, kus toimus kunstisündmuste avalik ümberkodeerimine sõnumiteks tegelikkuse kohta. Tänapäevases tähenduses saab kultuuriväljaannete lugejaskonda mõista kui suhteliselt püsivat “tõlgendavat kogukonda”, milles kriitikud ja tuntud kultuuriisiksused olid ametlikule ideoloogiale alternatiivse tõlgendustraditsiooni loojad ja käibel hoidjad, seda valvavad preestrid – just niisama, nagu ametliku ideoloogia suhtes esinesid selles rollis juhtivad parteifunktsionäärid.

Olukorras, kus normaalne poliitiline avalikkus ei saanud toimida, kuna polnud lubatud avalik kriitiline debatt kompartei poliitika üle (mis oli ju ainus poliitika!), toimisid kultuuriväljaanded koos nendes kajastuva kultuuriväljaga avaliku sfääri aseainena, mille struktuur aga oli mõjutatud ametliku avaliku sfääri hierarhisest struktuurist ning mis ehtas oma kodeerimismehhanismid üles ametlike ideoloogiliste koodide pinnalt, ehkki neid eitades ja neile vastandudes. Poliitilise ja kultuurilise funktsiooni ühtesulamine võimaldas kultuurimeedial toimida ühtaegu nii riikliku “ideoloogiamasina” osana kui ka vaimse vastupanu kanalina, sõltuvalt konkreetse väljaande toimetaja ja autorite julgusest. Kultuurilise avalikkuse struktuurid olid ametlikust totalitaarsest ideoloogilisest struktuurist pöördsoltuvuses ning selles väljendus omaaegse kultuurilise vastupanu ambivalentsus isegi olulisemal määral kui neil juhtudel, mil kultuuritegelasi otseselt sunniti muutuma ametlike ideoloogiliste seisukohtade edastajaks.

Kultuuriväljaannete ja kultuurivälja kui terviku muutumine poliitilise avaliku sfääri asendajaks tõi kaasa kultuuritegelaste, nii loojate kui eriti kriitikute angažeerituse kas ametliku või alternatiivse tõlgenduskogukonna liidritena ning tõstis nende ühiskondlikku kaalu ja prestiiži. Haritlaskonna missioon rahvusele oluliste ideede sõnastajana, protesti väljendajana ning vastupanule julgustajana leidis kinnitust nii avalikus tunnustuses kui ka mõnede eriti väljapaistvate intellektuaalidest teisitimõtlejate vastu suunatud repressioonide kaudu. Kirjandus- ja kunstikriitika ametlikule ideologiseeritusele (mille äärmiseks

väljenduseks olid stalinlikud suunised kirjandusajakirjadele ning muusikakriitikutele võitluseks natsionalismi, kosmopolitismi ja formalismiga) vastandus sisuliselt, kuid mitte olemuslikult kriitika käsitlemine rahvusliku vastupanu ühe kanalina ning alternatiivsete ideoloogiliste tõlgenduste loojana. Poliitilisest kontekstist puutumatu kunstiloomingu, mitteangažeeritud kriitika, ühiskondliku vastutuse koormat eirava isikliku loomevabaduse mõisted olid sellises olukorras lubamatuks luksuseks.

Sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik?

Nõukogude kultuuriideoloogia kesksed loosungid olid totalitaarse “topeltnõuetamise” ehedateks näideteks. Loosung “kunst kuulub rahvale” tähendas tegelikuses kunstiloomingu surumist ideoloogilise ja pedagoogilise rolli raamidest ning nõukoguliku klassitsismi standardestetiika kujundamist vene 19. sajandi klassikalise kultuuri eeskujudel. Totalitaarsele nõukogude esteetikale oli iseloomulik teoste kunstilise vormi muutmine poliitiliseks probleemiks. Kui 1920. aastate maailmarevolutsiooniideoloogiast kantud nõukogude vene kultuuril oli veel tugev seos modernistliku ja futuristliku esteetikaga, siis stalinliku ajastu algust tähistas järsk pööre pseudoklassikalise “rahvalikkuse” ja poliitiliste ikoonide kanoonilise vormi poole. Kultuuri juhtimise parteilise suuniste järgi algas “ideoloogiline võitlus” modernismi vastu kirjanduses, abstraktsionismi vastu maalikunstis, atonaalsuse vastu muusikas. “Sotsialistliku realismi” nime all peale sunnitud nõukoguliku klassitsis-

mi standardite dekonstrueerimine ja kunstilise vormi vabaduse eest seismine sai seetõttu nõukogude ühiskonnas kultuurilise vastupanu vormiks. Meenutades Tuglase mõtet, et kunsti sotsioloogia peaks olema eelkõige kunstilise vormi sotsiaalne analüüs, tasub selle pilguga üle lugeda kultuuriajakirjade 60.-70. aastate kriitika-rubriike.

“Sisult sotsialistliku, vormilt rahvusliku” kunsti nõue andis võimaluse nõukogulikus ideoloogilises kastmes säilitada mittevõene rahvaste rahvuslikke traditsioone. Eestis üldlevinud rahvusliku meelsuse kontekst muundas “sotsialistliku sisu” tähendusetuks kestaks, “rahvusliku vormi” aga tegelikult identiteeti tähistavaks sõnumiks. Selgeim näide sellise ideoloogia “ümberpööramise” kohta on laulupidude traditsiooni nõukogudeaegne ambivalent-sus: sotsialistlik sisu mahtus repertuaari “ametliku osa” mõnda ülistuslikku teksti, rahvuslik vorm aga vallutas meeli ja paisus rituaalse “Mu isamaa” laulmisel sadu tuhandeid ühendavaks truudusvandeaks rahvuslikele väärtustele.

Rahvusliku vormi ja siis ka rahvusliku sõnumi põhiliseks kandjaks sai eesti keel ise. Kultuurilise vastupanu keskmeks oli võitlus keele pärast ja seda kahes mõttes. Esiteks, see oli võitlus eesti keele püsimise eest ja venestamise vastu. *Sirbi* keeleveer-gude populaarsus, keelevaidluste kirglikkus, rohke osalus uudissõnade võistlustel – kõik see oli märgiks keele eriti kõrgest sümboolsest väärtusest. “Neljakümne kirja” epopöa näitas, kui ulatuslik oli rahva valmidus osaleda kultuurilise vastupanu aktsioonides. Kuid keele sümboolne roll ei piirdunud ainult emakeele kaitsega. Sel-

LAURISTIN 119

le teine tahk oli vastupanu nõukogulikule ideoloogilisele keelepruugile ning siin mängisid kesksel osal iroonilised keelemängud ja intertekstuaalsed seosed kas “eestiaege” kultuuriilmaga või kaasaegse Lääne filosoofia ja läänemaise kunstilise kultuuriga. Selleks vajaliku kontekstiteadlikkuse loomine ja nõukogulikule marksismile alternatiivse metakeele juurutamine kultuuridiskursuses oli samuti kultuuriajakirjanduse roll – meenutagem vaidlusi eksistentsialismi üle *Sirbis ja Vasaras*, arutlemisi Grotowski ja Artaud’ teatrikeele üle jne. Hruštšovi sulaaeg sünnitas *Loomingu Raamatukogu*, mille kaudu juba alates 1958. aastast jõudsid eesti kultuurihuvilise lugejani nii tõlked kaasaegsest Lääne ilukirjandusest kui ka Lääne kultuuriilma oluliste filosoofiliste diskussioonide kajad ning tänu millele Sartre, Garaudy, Wiener, Artaud ei olnud 60ndate haritlaskonnale võõrad nimed. Alternatiivse metakeele kujundajana paisis silma 1986. aastal ilmuma hakanud *Vikerkaar*. Eesti filoloogilist kultuuri suutis hoida ja edasi viia *Keel ja Kirjandus*. Nii nagu *Sirp ja Vasar*, olid ka kultuuriajakirjad *Looming* ja *TMK* meediumideks, mille kaudu loodi ühist keelt kunsti ja ühiskonna üle arutlemiseks loojate ja küllalt laia publiku vahel.

Seega ei piirdu kultuuriajakirjanduse kaudu toimiva avalikkuse poliitiline tähendus ENSV vaimses atmosfääris pelgalt “ridade vahelt lugemisega”, võimude valvusest metafoorses vormis möödahiilimisega ja üksikute “mässuliste” sõnumite läkitamisega. Kõige olulisem oli ehk hoopiski rahvuslike ja kosmopoliitsete (“läänelike”) protesti-identiteetide kujundami-

ne nii kirjutajates kui lugevas kogukonnas. Kultuuriajakirjandus lõi ja säilitas nende identiteetide väljendamiseks märkidesüsteemi, mis polnud arusaadav mitte üksnes kultuuri suletud siseväljal, vaid levis ka üsna laia, kultuurist kaugemal seisva publiku hulgas, toites haritlaskonna vaimset kokkukuuluvust ja ka kogu rahva positiivse “meie”-tunde säilimist. Olulise vahendi selle märkidesüsteemi üldarusaadavaks muutmiseks andis ametliku ideoloogia äärmiselt ühehülbalise ja kõigile avalikult pealesunnitud koodi olemasolu, mille taustal ka väiksemad avalikud üleastumised etteantud sisust ja vormist muutusid märkimisväärseks sümboolseks aktiks ja omandasid kiiresti üldtuntuse. Kirjanduses muutusid ülipopulaarseks virtuoossed irooniliste keelemängude harrastajad (Üdi, Runnel, Valton).

Keelemängulise protesti ambivalentseuse ning selle kaudu absurdse tegelikkusega kohanemise mooduse leidnud haritlaste eneseiroonia tõi rambivalgusse Paul-Eerik Rummo oma “Tuhkatriinumängus” ning “Pseudopuses”.

Kultuurimeedia rolli muutumine 1990. aastatel

Gorbatšovi reformide esimene ja ka kõige määravam tulemus oli poliitilise avaliku sfääri taassünd, mis lõppkokkuvõttes laundaski nõukogude süsteemi. Selle protsessi alguses mängis kultuurimeedia veel liidrirolli. Trükisõna kõrval sai sel perioodil üheks mõjusamaks kanaliks loomeliitude otsesaade Eesti Raadios, milles tuntud kultuuritegijad arutasid avameelselt poliitika päevaprobleeme ja astusid vahetusse

dialoogi kuulajatega. Ehkki keelemängud asendusid selgesõnalise poliitilise retoorikaga, oli kultuuritegijate professionaalne valmisolek ühiste sihtide avalikuks väljaütlemiseks suurem kui kellelgi teisel. Lennart Meri ja Mikk Mikiveri aforistlikud retoorilised küsimused jõudsid Loomeliitude ühispleenumilt 1. ja 2. aprillil 1988. aastal kiiresti rahva hulka ja said lendlauseteks, nii nagu ka Heinz Valgu kuulus Rahvarinde hüüdlause “Ükskord me võidame niikuinii!”.

Rahva poliitikahuvi tõusis tippu 1990. aastal. Rahvuslikud ja demokraatlikud ideed, mida enne sai väljendada vaid kultuuriväljaannetes, jõudsid päevalehtede esikülgedele. Paljudest kirjanikest, kunstnikest, muusikutest ja teatriinimestest said poliitikud. Kultuuriväljaannete ühiskondlik suunitlus teravnes avameelseks poliitiliseks debatiks. Erilist tähelepanu pälvis 90ndate alguse kultuuriajakirjades ajaloomälu taastamine ja nõukogude ajal represseeritud või pagulastena eesti kultuurist vägivaldselt välja arvatud loojate taastulek avalikkusesse.

Pärast laulva revolutsiooni laineharja alanemist ja Eesti suundumist “normaalse kapitalismi” rajale langes kultuuriväljaannete lugejaskond järsult. Ajakirjandus tegi 90ndate alguses läbi tormilise erastamisaine, mis tõi kiiresti kaasa muutused lehtede ja ajakirjade hulgas, sisus ja vormis. Väljaanded püüdsid vabaneda nõukogudeaegsetest ideologiseeritud nimedest, neid teisendades või pöördudes tagasi ajalooliste nimede poole. Kultuuriväljaannetel nimesid muuta ei tulnud. Ainult *Sirbist ja Vasarast* sai algul *Reede*, siis *Sirp*, siis *Kultuurileht* ning lõpuks, alates 1997.

aastast taas *Sirp*. 1988. aastal sündis sõltumatu nädalaleht *Eesti Ekspress*, mille kultuurivihik *Areen* sai kultuurihuvilise lugeja köitmisel peagi *Sirbile ja Vasarale* konkurendiks. Rohkesti hakkas pärast 1991. aastat ilmuma teisigi uusi lehti ja ajakirju, mis oma meelelahutusliku või praktilise sisuga ja kergesti jälgitava vormiga tõmbasid kultuuriväljaannetelt ära selle lugejaskonna tähelepanu, kelle jaoks kultuurielus osalemine oli nõukogude ajal olnud kättesaamatu “päriselu” aseaineks.

Ideoloogilise surve alt vabanenud kultuuris lakkasid toimimast mehhanismid, mis olid nõukogude ajal ühist kultuuri-ruumi kujundanud: ühtset ideoloogilist taustsüsteemi asendas ideede ja suundumuste pluralism. Ühiseid rahvuslikke märksõnu, kirjanduse põhivarast tuntud tegelasi, kõigi poolt loetud ja armastatud eesti autoreid, koos lauldavaid isamaalisi laule asendasid massikultuuri tooted. Erineva maitse-eelistusega inimeste valikuvõimalused laienesid plahvatuslikult – keerukama vormi ja abstraktsema sisuga tekstidest kuni koomiksiteni ja kergesisulise ajaviitekirjanduseni. Avanenud läänevärvatest tulvas lavadele, ekraanidele ja raamatupoodidesse kultuuriimport. Ehkki teatripubliku kardetud kokkukuivamist ja raamatuhuvi kadu üldkokkuvõttes ei toimunud, ahenes järsult nende inimeste ring, kelle elus kultuur oli esikohal ning kes seetõttu jälgisid huviga ka professionaalsemat kultuuridebatti ning huvitusid kirjandus-, teatri-, kunstikriitikast. Päevalehtede arvustusrubriigid kõhetusid, nõukogude arvustuspraktikas üsna perifeerseks peetud kirjeldavad teosetutvustused muutusid tavalisemaks kui süvitsi analüüsiv

retsenseerimine. Päevalehtedest, raadiost ja televisioonist samahästi kui kadus kultuuridebatt, asendudes “kultuuritutvustusega”.

Kultuuriväljaannete muutuv identiteet

Kuna poliitilisest kontrollist vabanenud meedia sai vabalt arendada poliitilist debatti ja propageerida rahvuslikke ideid kõrvuti turumajanduslike tarbimisvabadustega, kadus kultuuriväljaannetes vajadus nõukogude režiimi ajal meisterlikult välja arendatud metafoorse ühiskondliku kriitika järele. Kultuuriväljaannete nagu ka nende veergudel end avaldama harjunud kultuuritegelaste identiteedile oli sellel muutusel vastuoluline mõju: ühelt poolt vähendas see nii kultuuri tegijate kui kultuuriväljaannete ühiskondliku kaalu ja kõla, teisalt aga tähendas see kultuuri vabanemist poliitilisest missioonist ja suuremat süvenemisvõimalust spetsiifilistesse kunstifilosoofia ja esteetika probleemidesse.

Arvestades kultuuriväljaannete olulist rolli rahvuskultuuri seisukohalt ja soovides nende sisu kaitsta turukonkurentsi mõjude eest, on kõigi ENSV ajal tegutsenud kultuuriväljaannete kirjastamist jätkatud riigi toel. Üsna konservatiivne on olnud ka kultuuriväljaannete toimetamispoliitika, peaaegu muutumatuna on säilinud nii *Loomingu*, *Vikerkaare*, *TMK*, *Keele ja Kirjanduse*, *Akadeemia* kui *Loomingu Raamatukogu* ilme ja sisu struktureerimise põhimõtted. Kiirest muutumisest haaratud ühiskonna kontekstis on kultuuriväljaannete konservatiivsusel sümboolse protesti väärtust. Otsesõnu on teadlikult konservatiivse opositsioonilisu-

se väljendajaks *Sirp* nii oma rõhutatult antimassikultuurilise kujunduse kui oma ühiskonnakriitiliste külgede sõnumi kaudu. Loomulikult pole kultuuriajakirjandus tervikuna oma sisus konservatiivne. *Sirbiski* leidub kultuurimõtte radikaalsust. *Looming* püüab säilitada nii esteetiliselt kui ühiskonnafilosoofiliselt parlamentaarset platvormi, samal ajal kui *Vikerkaar* on kujunenud postmodernistliku mõtteviisi liidriks.

Oma identiteeti on uutes oludes selgemaks kujundanud *Akadeemia*. *Akadeemia* on sarnaselt *Vikerkaarele* olnud Lääne kultuuri oluliste märksõnade ja tekstide tooja eestikeelsesesse vaimsesse keskkonda, seda eriti filosoofia valdkonnas. Teisalt on *Akadeemia* üllitanud arhiivmaterjale ja ajaloolise väärtusega autoritekste nii meie oma minevikust kui maailma mõttevaramust. Samas ei ole ta pelgalt filosoofiline ega ajalooline ajakiri, vaid hoiab kinni oma “albumilaadsest” struktuurist, ilmutades kõrvuti filosoofiliste tekstidega ja arhiivipublikatsioonidega loodusteaduslikke ja sotsiaalteaduslikke uuringuid tutvustavaid artikleid, luuletusi ja proosakatkeid, õpetlikke valgustuslikke kirjutisi. Sellisena kuulub *Akadeemia* just nagu ajakirjanduse sellesse perioodi, mil kultuuri- ja teadusajakirjade spetsialiseerumine oli veel olemata. Paraku ta ongi Eestis alles pooleli. Ajaloolaste *Tuna* kiire omaksvõtmine ajaloo huviliste lugejate poolt, naisuurimusliku *Ariadne Lõnga* läbimurre näitavad teed järgmistele võimalikele pungumistele, eeskätt vajadusele eestikeelse sotsiaalteadusliku ajakirja järele, kus saaksid ilmuda kaasaja Eesti ühiskonna, majanduse, kultuuri ja rahvastiku uuringutel põhinevad teaduslikud artiklid. Praegune *Akadeemia* ongi osalt kujunemas teaduslikuks (eelret-

senseeritavaks) sotsiaalia ja humanitaaria ajakirjaks, säilitades samal ajal ka oma metafüüsilise ja üldkultuurilise karakteri.

Vaidlused *TMK* lahutamise üle kolmeks erialaseks kultuuriajakirjaks on ilmekaks illustatsiooniks kogu kultuuriväljal maad võtnud nišistumisele ja professionaliseerumisele. *Muusika*, *Kunst.ee*, *Maja* esindavad loova eliidi sisemise välja kommunikatsiooni. Enam ei ole kultuuriajakirjanduse esmaseks eesmärgiks silla ehitamine laiemal publiku ja kultuuriloojate vahel, vaid pigem nende sildade ülestõstmine, takistamaks kogu kultuurivälja üleujutamist massikultuuri voogude poolt. Sellise tendentsi üheks põhjenduseks on ka kultuuriajakirjade lugejaskonna drastiline vähenemine 1990. aastate alguses. Samas on eeskätt professionaalidele suunatud väljaanded paratamatult marginaalse lugejaskonnaga.

Kas kultuuriajakirjanduse lugeja on väljasurev liik?

Vaidlused kultuuriajakirjanduse tuleviku üle on paljuski kantud hirmust kaotada lugejaskond. Võrreldes buumiga 1970.–1980. aastatel, on kultuuriajakirjanduse nüüdne lugejaskond keskeltläbi kümme korda väiksem. Kultuuriväljaannete regulaarne lugejaskond kõigub eri rahvastikukihtides ühe ja nelja protsendi vahel, kui aga arvestada ka vähem andunud, kuid siiski mõnda kultuuriväljaannet väisavaid lugejaid, kuulub kultuuriväljaannete mõjusfääri 16% ehk kuuendik täiskasvanud eestlasi, sealhulgas

kuni veerand haritumast ja jõukamast rahvakihist (vt tabel 2). Tegelikult ei olegi seda vähe, arvudesse ümberpanduna rohkem kui sada tuhat lugejat.

Kultuuriväljaannete väikesed tiraažid on lugejaskonna suuruse näitajana eksitavad, kuna nende iga eksemplari lugejaskond on eeskätt tänu raamatukogus lugemisele kolm-neli korda suurem kui päevalehtedel. Eelmine aasta näitas ka esimesi rõõmustavaid märke tiraažide tõusutendentsi algusest. Arvestades kultuuriväljaannete olulisust eestikeelse haritud kultuuripubliku jätkuvusele ning ohtu, et Internetis surfav noor põlvkond ei leia iseseisvalt teed oma abstraktsuses ja mõttetiheduses raskesti ligipääsetava kultuuriarutelu juurde, poleks kultuuriajakirjanduse elujõu seisukohalt vaja niivõrd mitte otsida turunduslikke nippe kui pigem kultuuriministeeriumi ja haridusministeeriumi ühisel toel hoolitseda selle eest, et eestikeelsete kultuuriväljaannete täiskomplekt oleks kättesaadav igas rahvaraamatukogus ja eelkõige igas kooliraamatukogus ning et igal õpetajal oleks võimalus neid oma tööks vajalikul hulgal soodsalt tellida.

Täissaalid teatrites ja kontsertidel, kasvav nõudlus hea raamatu järele ja kultuurikeskustelu elavnemine päevalehtedes näitavad, et kultuurihuvi madalseisu üle pole Eestis enam põhjust kurta. Ometi näitavad uurinud,⁴ et aktiivse mitmekülgse kultuurisuhte kandjaks on eeskätt keskealine ja vanem põlvkond. Kuidas kunagisest mässumeelsete ideede kandjast nüüdseks suhteliselt konservatiivseks muutunud kultuuriväljaanded

⁴ Vt M. Lõhmus, M. Lauristin, R. Salupere, Inimesed kultuuriväljal: aktiivsus ja eelistused. Rmt-s: Eesti elavik 21. sajandi algul. Ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest. Tartu 2004, lk 121–126.

suudavad leida kontakti iseteadva ja globaal-
ses infokeskkonnas vabalt surfava noore
publikuga, sellest ei sõltu mitte ainult nende

väljaannete käekäik, vaid paljuski eesti kul-
tuuri jätkusuutlikkus.

Tabel 2. Kultuuriväljaannete (kv) lugemine 15–74-aastaste eestlaste seas

	Küsitletute arv	Aktiivne kv lugeja	Ebaregulaarne kv lugeja	Ei loe kv
	983	22	138	823
		% vastavast rühmast		
Üldkogum		2	14	84
Sugu	mees	2		
	naine	3		
Vanus	15–29	1		
	30–44	3		
	45–64	2		
	65–72	3		
Sissetulek pereliikme kohta kuus (kr)				
	kuni 1000	1	11	88
	1000–2000	2	13	85
	2000–3000	1	10	89
	3000–5000	4	17	80
	üle 5000	4	23	73
Haridustase	alg, põhi		8	92
	kesk	3	13	85
	kõrgem	4	24	72
Elukoht	pealinn	3	21	76
	suur linn (Tartu, Narva, K-J, Pärnu)	2	12	85
	muu linn	1	16	83
	maa	2	10	88
Kihti kuuluvus (enesehinnang)				
	madalkiht	1	15	84
	madal-kesk-kiht	2	10	88
	keskkiht	2	13	86
	kõrgem keskkiht	3	15	82
	kõrgkiht	3	22	74

THIERRY CHERVEL

EUROOPA KAOTAB POSITSIOONE

Üldiselt peetakse internetti Ameerika leiutiseks – seda müüti usutakse isegi USAs. Lühike tagasivaade selle tehnoloogilise revolutsiooni ajaloole peaks niisuguse vea parandama. Kvalitatiivne hüpe, mis kõigepealt tõstis interneti välja ülikoolide, arvutifriikide ja militaarsfäärist, leidis aset Euroopas. Inglise Tim Berners-Lee leiutas html-standardi, mis muutis võrgu ülemaailmseks veebiks (www) ja tegi selle kasutatavaks miljonitele. MP3-standardi, mis vähendas muusikafailide mahtu kaheteistkümnendikuni algsest ning viis muusikatööstuse laostumise äärele, arendasid välja mõned teadlased *Fraunhofer-Institut für Integrierte Schaltungen*'is (Fraunhofeni Integraallülituste Instituut) Erlangenis Saksamaal. Ning lõpuks ei saaks võrku selle praegusel kujul olemas olla, kui poleks olnud soomlast Linus Thorvaldi, kes leiutas Linuxi vabataarkvara. See ei saanud niivõrd populaarseks koduarvutites, küll aga serverites, st arvutites, mis toidavad võrku materjaliga ning teevad nii üldse võrgust võrgu. Ilma Linuxita peaks kogu interneti kasutajaskond maksma litsentsitasusid Microsoftile. Võrgu areng oleks parimal juhul jäänud vaid algeliseks.

Niisiis oli Euroopa see, kes interneti esimesena massimeediumiks muutis, aga ometi kujunes interneti arengust kõike muud kui Euroopa edulugu. Üllataval kombel on kõik internetiga seotud originaalsed äriideed välja töötatud Ühendriikides. Yahoo, mis pakub tänasel päeval lõputult eriotstarbelisi ja kasulikke töövahendeid miljonitele klientidele, jääb tähtsaimaks sisenemisportaaliks internetti. Amazon pole mitte ainult raamatukaubandust pea peale pööranud, vaid tasa ja peaaegu märkamatuks teisendab fundamentaalselt kogu kirjandusüldsust. Ebay õonestab üleilmse mastaabis radikaalselt turunduse ja jaekaubanduse praegusi hinnakujunduse ja klienditeenindustavasid. Google'ist on saanud interneti sünonüüm ning ta ühendab endas Microsofti monopoolsuse Apple'i meeldiva imidžiga.

Euroopa lõi tingimused interneti uskmatuks läbimurdeks, andes sellele tasuta ühtsed standardid, kuid ainult ameeriklastel leidis vastupandamatuid ideid selle kasutamiseks. Selle põhjuste hulka tuleb arvata ka Euroopa majanduse jäigad grupid ja võimustruktuurid, mis hoolimata interneti- ja väärtpaberibörsi buumist neli aas-

Ettekanne Euroopa kultuuriajakirjade 17. kohtumisel "Kirjasõna vabariik? Kultuuriajakirjad Euroopa avalikkuse sfääris" Tallinnas 15. mail 2004. aastal. Copyright © 1998–2004 Eurozine – the netmagazine, www.eurozine.com.

CHERVEL 125

tat tagasi muutsid originaalsete internetialaste ideede arengu võimatuks. Heaks näiteks on siin Bertelsmanni, üleilmse internetiraamatukaubanduse ühe suurima meediagrupi põrumine. Kui Jeff Bezos alustas Amazoniga ühes Seattle'i väikeses lahoones, siis Bertelsmann investeeris algusest peale 150 ja 300 miljoni euro vahel, et Amazon üle trumbata ning saada rahvusvaheline turg enda kätte. Ometi ei saavutanud BOL.com iial rohkem kui 20% Amazoni käibest. Tundugu Thomas Middelhoffi¹ käitumine globaalse mängurina kui tahes naeruväärne, selle lõpp oli hoopis haletsusväärne: Bertelsmann lõpetas interneti-kaubanduse ning müüs oma saksa klientide tuhanded meiliaadressid sümboolse tasu eest Thaliale, oma suurimale konkurendile Saksa raamatuturul. Vahepeal oli Amazon.de saanud eimillestki Saksamaa suurimaks raamatumüüjaks.

Sama kohmakus, mis ilmneb interneti ärakasutamisel, ilmneb paraku ka Euroopa või vähemalt Lääne-Euroopa avalikes sfäärides ning kehtib ka haritud publiku eksklusiivsete ringkondade puhul. Täiesti erinevalt Ühendriikidest, kus enamik päevalehti on võrgus tasuta loetavad, on paljud Euroopa lehed oma internetilugejaga huvasti jätnud. Hispaania *El País*, Itaalia *Corriere della Sera*, Saksa *Süddeutsche Zeitung* ja *Frankfurter Allgemeine Zeitung* pakuvad oma sisu ainult tellijatele, kes selle eest maksavad. Kindlasti ei võideta niiviisi trükiväljaannetele uusi lugejaid juurde, sest üldiselt on nood juba sedavõrd

harjunud internetiga, et märkavadki ainult neid publikatsioone, mis on võrgus. Kui tahes õigustatud ka oleks keeldumine kuulukaid lehematerjale tasuta lugeda anda, ei ole siiani selge, kas ajalehtede sisu tasuta avaldamine neile ka majanduslikku kahju on tekitanud. Internet on küll andnud ajalehtedele ühe tõelise hoobi, kuid seda mitte artiklite avaldamise tõttu võrgus, vaid seoses töö- ja kinnisvarakuulutustega ning neid paberväljaanded vaevalt kunagi endale tagasi võidavad – selliste asjade jaoks on internet lihtsalt liiga käepärane. Ja sel alal on Euroopa meediagrupid taas kord ja eriti ilmekalt näidanud oma asjatundmatust.

Jalgalaskmise ja nurgas mossitamise taktika, mille poole paljud meediagrupid pärast buumihüsteeriat ja omaenese tegevusest põhjustatud krahhi paanikat on pöördunud, ei too aga kasu ei ajalehtedele ega üldsusele.

Veelgi hullemana, isegi katastroofilisena paistab stsenaarium Euroopa intellektuaalsete ringkondade jaoks, kui pidada kriteeriumiks kultuuriajakirjade kättesaadavust. Suurepärane näidisjuhtum on *Micromega*, Itaalia kultuuriajakiri, mis kujunes Berlusconi valitsuse vastase intellektuaalse opositsiooni koondumiskohaks ning mis hoidub tänini igasugusest esindatusest internetis. Millise mõjuvõimu oleks see ajakiri ja Itaalia haritlased võinud saavutada, kui oleksid end avanud rahvusvahelisele publikule! Saksamaal pakuvad ajakirjad nagu *Lettre International*, *Kom-*

¹ Thomas Middelhoff (1953) – Saksa meediaärimees, 1998–2002 meediakontserni Bertelsmann AG juhatuse esimees. *Toim.*

mune, *Mercur* või *Literaturen* tasuta mõningaid pudemeid oma sisust – ent isegi Saksamaal on interneti võimalused jäänud peaaegu kasutamata. Prantsusmaal, kus vaimukultuuri väljaanded olid kunagi kosmopoliitse mõtte kesksed häälekandjad, on ajakiri *Esprit* tulnud viimaks välja koduleheküljega, mis aga on ümbritsetud ostukorvisümbolite ja euromärkidest.² Pole võimalik lugeda isegi viimase numbri toimetajaveerge, mis ju ometigi peaksid teemavalikust tasuta teada andma. Ajakirjad nagu *Commentaire* või *Le débat* – mis kuuluvad parimate intellektuaalsete aadresside hulka Prantsusmaal – ei tule toime isegi tervikliku sisukorra võrku riputamisega.³ Niisugune arrogants ja võhikkus viib rahvusvahelise marginaliseerumiseni.

Tundub, nagu kardaksid Euroopa meediumid interneti, nagu näeksid nad ainult selle riske, kuid mitte ühtki selle tohututest võimalustest.

Aastal, mil Euroopa Liiduga ühines kümme uut riiki, otsivad Euroopa vaimu inimesed meeletult uut Euroopa avalikku sfääri, suutmata seda leida. Üksikriigid – igatahes käib see Lääne-Euroopa kohta – on väga enesekesksed või siis on nende pilk kinni Ameerikal, olgu siis positiivses või negatiivses mõttes. Kui mõõta Saksamaa kultuurilist mõju Prantsusmaale ja vastupidi, siis 1950. aastatest

peale tuleb tõdeda silmatorkavat tagasiminekut. Suured Euroopa ajalehed pole suutnud iial luua võrgustikke. Sellised katsed nagu Pierre Bourdieu *Liber* on takerdunud juba algfaasis.⁴ Ülikoolid on küll omavahelistes sidemetes, kuid neil puudub laiema publik. Kultuuriajakirjad tegutsevad ääremadel ja suured ajalehed panevad neid vaevu täheleegi.

Donald Rumsfeldi iseloomustuse “vana Euroopa” kurvimaks võrdkujuks oli saksa filosoofiaprofessor Jürgen Habermasi ettevõtmine, kes tahtis mitmete Euroopa ajalehtede kaudu algatada “Tuum-Euroopa”-initsiatiivi Iraagi sõja ja “uue Euroopa” vastu. Ta avaldas artikli *Frankfurter Allgemeine Zeitung*’is ning suunas kolleegide omad *Süddeutsche Zeitung*’isse, *El País*’i ja *Corriere della Serra*’sse. Ent ükski neist lehtedest ei avaldanud neid artikleid võrgus. Asjahuviline intellektuaal Madridis, Pariisis või Berliinis oleks pidanud minema peavaksalisse ja ostma kolme eri maa neli ajalehte. Paari päeva pärast oli kogu debatt juba unustatud.

Kui Habermas oleks investeerinud mõni tuhat eurot oma väikese veebilehe loomisse ning avaldanud enda ja oma kolleegide artiklid rööbiti ka inglise keeles, oleks sellest saanud suur sensatsioon. Ajalehed oleksid olnud sunnitud sellest teada andma. Võibolla oleksid nad ka omalt poolt väitlusse sekkunud. Ühtlasi oleks publik

² www.esprit.presse.fr. Seisuga aprill 2005 on leheküljelt ostukorvisümbolid ja euromärgid kadunud. Samuti on loetavad mitmed ajakirjas ilmunud juhtkirjad. *Toim.*

³ www.commentaire.fr; www.le-debat.gallimard.fr. Seisuga aprill 2005 on mõlema ajakirja sisukorrad täielikult kujul inernetis loetavad. *Toim.*

⁴ 1989. aastal Bourdieu initsiatiivil asutatud mitmes keeles ilmunud üleeuroopaline raamatuajakiri, mida levitasid Euroopa suured päevalehed; esialgsel kujul ilmus ajakiri kaks aastat, lõplikult suleti see 1998. aastal. *Toim.*

saanud pidada diskussioone näiteks foorumil “Kerneuropa.org” ning inglise keele vahendusel oleks võinud sellest osa võtta kogu rahvusvaheline üldsus.

Euroopa intellektuaalidel on aeg määrgata, et kuigi institutsioonina kogub Euroopa võimu, pole teda avaliku ruumina peaaegu olemas. Samas on avalikkus muutunud internetis täiesti üleilmseks, nagu näitavad ka 11. septembri järgsed väitlused. Ameerika suurmeedia pani siis hulga arhiivimaterjale Afganistani, bin Ladeni ja terrorismi kohta võrku – ja nädala pärast võis näha, kuidas Saksa *Spiegel* tsiteeris terveid lõike *New Yorker*’ist, allikat siiski nimetamata. Kui Arundhati Roy avaldas *Outlook India*’s raevuka poleemika ameeriklaste vastu, siis märkas Euroopa meedia seda peaaegu silmapilkselt tänu sellistele uutele internetiteenustele nagu *Arts&Letters Daily* (www.aldaily.com) või *Perlentaucher*.

See näitab, et interneti seisukohast ei vastandu Euroopa ja Ameerika, vaid ingliskeelne publik ja kõik ülejäänud. *Arts&Letters Daily* sugune võrguteenusepakkuja, mis valib oma igapäevasesse pressivälvatesse nn tähtartikli eranditult kultuuriajakirjadest ja kvaliteetmeediast, saab tugineda sadadele allikatele. Selle nädala “tähtartiklite” seas olid artiklid nii Araabia ajalehe *Al Abram* ingliskeelsest versioonist kui ka *Guardian*’ist ja ühest kõrvalisest Ameerika ülikooliajakirjast.

Isegi ingliskeelsetes maades võivad mõned meediumid end internetist ära lõigata, kuid üldjuhul võimaldavad Ameerika või Briti ajalehed vabamat juurdepääsu oma artiklitele, ilma et nad siiski päris kõike tasuta ära annaksid. *New York Times* pa-

kub kõigist kvaliteetlehtedest üht ligipääsetavamast ja parimat internetiteenust, ning teenib enda sõnul selle pealt kasumit. Ka Ameerika kultuuriajakirjad on oma sisu esitamisel palju heldemad. Tihti on neil sponsorid. Nende peahuvi pole artiklite müük, vaid võimalikult lai levik. Nad küünitavad sellise auditoriumi poole, mis neid varem vaevalt märkaski ja mis leiab nad praegu Google’i kaudu üles. Kui Samuel Huntington kirjutab *Foreign Policy*’s mehhiko vähemusest Ühendriikides, siis *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, mis end ise võrgus ei avalda, tsiteerib seda juba järgmisel päeval.

Internet muudab kallaku inglise keele kasuks veelgi vastupandamatumaks. Taas kord muudab inglise keel Euroopa üldsust pöördumatult. Euroopat ootab ees samasugune areng, nagu Kolmandas Maailmas on juba aset leidnud: olulisemad vaidlused peetakse maha inglise keeles ning kujunevad uued meediumid ja uued võrgustikud, mis loovad neile uue publiku. Interneti seisukohalt paistab Euroopa identiteetide ja keelte lapitekina, mille osad, erinevalt Aafrika või India omadest, säilitavad näiliselt autonoomsuse.

Kõige selle juures tekitab õudust tõsi asi, et eriti Saksamaa ja Prantsusmaa, “Tuum-Euroopa” kaks suurriiki, pigem eiravad seda arengut, peites end oma käitumisega illusoorse globaliseerumiskriitika taha ja nõudes, et asju tuleb teha vanaviisi. See globaliseerumiskriitika ei arvesta, et kallak inglise keelele sisaldab endas ka võimalust, nimelt võimalust anda oma regionaalsest eripärasest märku globaalses keeles ning samas otsida kokkupuuteid kõigi teiste identiteetidega. Ilma inglise

keeleta ei oleks India maailma suurim demokraatia.

Õudust tekitab ka tõsiasi, et tänaseni on ainult ühel suurel päevalehel vahendeid luua ingliskeelse ajalehe ümber koonduvat

üleeuroopalist avalikkust: selleks on *New York Times* koos oma tütarväljaandega *International Herald Tribune*.

Inglise keelest tõlkinud Ann Must

THIERRY CHERVEL (1957) elab Berliinis. Ta on töötanud *Tageszeitung*'i toimetuses ja olnud *Süddeutsche Zeitung*'i kultuurikorrespondent Pariisis. Praegu toimetab ta saksakeelset kultuuriajakirjanduse võrguportaali www.perlentaucher.de ja selle ingliskeelset varianti www.signandsight.com.

CHERVEL 129

INDREK IBRUS

KUIDAS ÕPPIDA TIIGRITE KEELT?

Taasiseseisvunud Eesti riiki oli vaid kolm aastat olla saanud, kui füüsik Tim Berners-Lee kaugel Šveitsi mägede vahel esialgse veebiprotokolliga valmismeisterdamisega lõplikult maha sai – ennekõike selleks, et oma akadeemiliste kolleegidega hõlpsamini vajalikke dokumente vahetada. Siiski ei kulunud asjaosalistel just kaua, et tolle võrgurakenduse tegelikke võimalusi aimama hakata, ja ülejäänud on juba n-ö ajalugu. Praegu tagantjärele neid ajalisi vahemaid hinnates on aga üksjagu imekspandav see kindlameelsus, millega meie veel verisulis riik tolle uuendusega kaasa läks – sest vaevalt kaks aastat pärast Berners-Lee leiutise käivitumist kinnitas toonane valitsus “Rahvusliku sihtprogrammi “Tiigrihüpe” Eesti haridussüsteemi arutiseerimiseks”. Sihtprogrammi sissejuhatuses seati Tiigrihüppe eesmärkideks muuhulgas tagada noorsoo info-tehnoloogiline kirjaoskus ning kasvatada neid üleilmse inforuumi kodanikeks, kuid seejuures säilitada ja kaitsta ka emakeelset haridust infoühiskonnas. Kindlasti võiks niisuguses sihiseades näha ka mõningast vastuolu ning ehk lootusetustki – kui luik ja haug vankrit ikka õhinal üleilmastumise suunas veavad, pole aatemehest vähil ilmselt lootust teises suunas minema hakata.

Iseasi muidugi, mida täpselt too kujuteldav aatemees kartma peab? Inglise keele mõjust ja ohust on räägitud palju ning sellest

lähtus ilmselt ka too viide vajadusele kaitsta emakeelset õpet infoühiskonnas. Kui mõelda kõigi nende viimastel aastatel eestindatud programmide ja terve hulga värske emakeelsete multimediaalsete õppevahendite peale, siis tuleb tunnustada tegijaid: ohu teadvustamisel on sõnadelt ka üsna rohkete tegudeni jõutud. Tiigrihüppe esimeses programmis lubatakse koostada multimeedial põhinevaid õppevahendeid vähemalt tuhande koolitunni mahus ning see arv on tegelikult ju päris suur.

Kuid just sedasorti uute õppevahenditega seondub üks teine hirm, millest meil valdava üldise internetientusiasmi taustal vähe on räägitud, kuid mis väljakujunenud õhtumaises ühiskondades seda enam muret teeb. Kui 19. sajandil vabrikuid segi peksnud lüdiidid olid peaaegselt lihtsad, tööst ilma jäänud käsitöölised, siis neolüdiideks nimetatakse tänapäeval õpetlasi, kelle elukorralduse samuti “hea uus aeg” segi on löönud, kuid kes sellega mitte leppida ei taha. Olgu tegu siis puhtalt elitistlike kultuurikriitikute või vasakpoolitsevate meediateoreetikute, ühes on nad üksteisega nõus – hüpertekstil põhinev ning kirjasõna visuaalkultuuriga võrdsustav infoeesitusviis saab kaasa tuua vaid õhtumaa allakäigu ning senitunud ühiskonnakorralduse lagunemise. Sedasorti mõtteviisi taga on arusaam, et lineaarselt struktureeritud kirjakeel, range süntaksi

raames edenev loogiline mõtlemine on igasuguse ratsionaalse mõtlemise aluseks ning see omakorda on taganud kogu õhtumaise teaduse ja tehnika progressi. Analüüsiv saab olla vaid väitelt väitele edenev lineaarne mõtlemine ning kui seda peaksid asendama assotsiatiivsele juhuslikkusele tuginevad hüpertekstid, siis muutuks analüütiline, tervikut nägev maailmapilt võimatuks. Tiigrihüppe uhked multimediaalsed CD-ROMid toimiksid sellise mõtteviisi järgi nagu Trooja hobused, mis peatselt kogu süsteemi uppi löövad. Sven Birkerts on näiteks nimetanud kasvavat põlvkonda pidevast surfamisest hullunud põlvkonnaks, kes on lummatud hüperteksti lammutavast jõust ning kellele on sestap võõras lineaarse narratiivi loodav korrapärane maailmapilt.¹ Visuaalkultuuri teoreetiku William J. Mitchelli väitel toovad meie kõiksugu “akendest” kirjud ekraanid paratamatult kaasa maailmataju fragmenteerumise ning teatud ebakindluse selle maailma piiride ja ta kesksete elementide vaheliste suhete määramisel.² Samas on Jakob Nielsen küll arvanud, et hüpertekstile omane erinevate tekstiühikute omavaheline ühendamine lubab inimestel näha tervikuid veelgi tihedamini lõimununa ning see peaks looma justkui võimaluse hoopis maailmataju fragmenteerumise vähenemiseks.³

Kuid ega teooriad sellega veel otsa saa. Lev Manovich näiteks väidab, et just see tänaste operatsioonisüsteemide pakutav ja taastoodetav kultuurimudel ise on väga

rangelt hierarhiseeritud.⁴ Et kui iga konkreetse keele struktuur võimaldab tajuda maailma ja selles valitsevaid suhteid ainult sellele keelele omasel viisil (*à la* Worf-Sapir), siis “keel”, milles kõnelevad tänaste arvutite graafilised kasutajaliidesed, modelleerib maailma terve hulga sõltuvuslike suhetena – lähtudes asjaolust, et igasugune info on arvutitesse talletatud konkreetsetesse hierhiatesse organiseeritud. Selles kontekstis räägib Manovich kujuvõtvast kultuuritüübist kui “andmebaaside kultuurist”, tõdedes, et arvutipõhises kommunikatsioonis, üksipuha kui hästi seda varjata püütakse, on kõik sealsed representatsioonid lõpuks taandatavad ikka vaid konkreetset struktureeritud andmebaasideks. Niisugune “andmebaasilisus” annab aga tulemuseks üha enam võimust võtva žanri, millesarnast meedias ja kultuuris seni olnud pole. Kui minu põlvkond näiteks õppis ajalugu veel kui teatud kindla loogika järgi arenevat narratiivi, siis moodsad arvutipõhised õppevahendid esitavad olnud meile vaid suure andmebaasina – konkreetne hulk pilte, videoklippe, biograafiaid, mälestuskilde jne. Puudub seega lugu ning üheselt tajutav areng, pole ka lõppu ega algust. On vaid kollektsioon tähenduslikult ja kaalult võrdväärseks esitatud tekstiühikuid. Ning pole ilmselt kahtlust, et kui kasvav põlvkond õpib ajalugu (ent sama kehtib ka kõigi teiste inimteadmise valdkondade kohta) sedasorti kollektsioonidena, erineb tema liikmete maailmataju põhimõtteliselt sellest, kuidas nende

¹ S. B i r k e r t s, *The Gutenberg Elegies*. Boston, 1994.

² W. J. M i t c h e l l, *Picture Theory*. Chicago, 1994.

³ J. N i e l s e n, *Multimedia and Hypertext: The Internet and Beyond*. San Francisco, 1995.

⁴ L. M a n o v i c h, *The Language of New Media*. Cambridge (Mass.), 2001.

vanemad aja möödumist ning mineviku-sündmuste olemust ja tähendust mõistma on harjunud.

Niisiis eksisteerib tänapäeval hulk väga mitmesuguseid teooriaid selle kohta, kuidas arvutirepresentatsioonid kultuuri mõjutada võivad. Neid kokku võttes tuleb ilmselt nõustuda Kressi ja van Leeuweniga, et ennekõike viitab selliste (paljuski kriitiliste) mõttearenduste rohkus mõningale segadusele kommentaatorite seas ning nende võimetusele eirata aset leidvate arengute mõtestamisel oma “tervet mõistust”, mis on paratamatult välja kujunenud traditsiooniliste lineaarsete kommunikatsiooniviiside saatel.⁵ Toda keskmist “tervet mõistust” ei aja segadusse aga mitte üksnes hüpertekstaalse kommunikatsiooni vabameelne multikursaaalsus, vaid ka asjaolu, et õhtumaises kultuuris nii lugupeetav kirjasõna taandatakse neis kõigkvõimalikes nüüdisaegsetes meediarakendustes üksnes keskpäraseks meeskonnamängijaks – multimodaalses hüpermeedias taandub verbaalne kirjutatud tekst pelgalt üheks võimalikuks infoedastusviisiks teiste seas. Ja kuigi Juri Lotmani semiootikateooria järgi on pinge kahe tekstitüübi – verbaalse ja visuaalse – vahel iga kultuuri olemuslik osa ja kultuuri taastootmise seisukohalt lausa määrava tähtsusega, on Euroopa kultuuriruumis selle vastuolu traditsiooniliseks väljenduseks intellektuaalide ja eliidi varjamatu skepsis visuaalkultuuri võimaliku esiletõusu suhtes. Eks ole ju

Eestigi õpetatud ringidest tuttav igatsus, et vaat kus *Frankfurter Allgemeine Zeitungis* pole ainsatki pilti, ning hea, et meiesuguste tarvis vähemalt *Sirp* veel “moodsast ajast rikkumata” pildivaba tsoonina on säilinud.

Kress ja van Leeuwen võtavad selle kohta väita, et niisugune hoiak ongi otseselt akadeemilise tagapõhjaga seotud. Et kõrgharidus tähendab meie ühiskonnas suuresti just harimist eristamise, abstraherimise ja dekontekstualiseerimise (ning naturalismi eitamise) kaudu, viib see suhtumiseni, mis ei võimalda enam siduda asjade pealispindu tegelikkusega ning paneb otsima sügavat tõe nende “pealispindade tagant”.⁶ Ja kuigi Oscar Wilde väitis omal ajal, et pealiskaudsed on need, kes asjade väljanägemise põhjal otsuseid teha ei oska (sest “maailma müsteeriumid on nähtavad, mitte nähtamatud”), on üsna ilmne, et eliidi säärasest suhtumisest on saanud kogu läänemaise kultuuri pärisosa. Ameerikas mõne aasta eest tehtud uuringu järgi peab näiteks 61% küsitletutest lugemist enam rahulolu pakkuvaks kui teleka vaatamist, 73% arvab, et veedab liiga vähe aega raamatuid lugedes, ning 91% peab lugemist igati heaks ajaveetmise viisiks.⁷ Kuid samas: ehkki raamatute läbimüüginumbrid on sealmail isegi kasvanud, tulevat see väidetavalt pigem kõiksugu eneseabi ja spetsiaalvaldkondade käsiraamatute järele tekkinud nõudluse arvel, kanoonilise “väärtkirjanduse” trükiarv aga langevat endiselt.

Niisiis on kirjakultuuri kõrge staatus

⁵ G. Kress, T. van Leeuwen, *Multimodal Discourse*. London, 2001, lk 127.

⁶ G. Kress, T. van Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London; New York, 1996, lk 170.

⁷ M. Stephens, *The Rise of the Image, the Fall of the Word*. New York, 1998.

pigem lihtsalt maineküsimus kui praktiline tõsiasi ning eri kommunikatsiooniviiside pingerida sõltub ennekõike hindajate kultuuritaustast. Ka Tartu semiootikakoolkonna üheks keskseks ideeks on arusaam, et ühe või teise, diskreetse või mittediskreetse tekstitüübi domineerimine on üldiselt seotud kultuuri konkreetse arenguetapiga. Kuid “neist ühe valitsemine on võimalik mitte vastandtüübi täieliku allasurumise, vaid ainult kultuuri teatud tekstistruktuuridele kui domineerivatele orienteerituse vormis”.⁸ Ja nii see tõesti ilmselt on, sest ka Euroopa kultuuriloos on üsna selgesti eristatavad teatud arenguetapid, kus üks või teine kindlas eluvaldkonnas domineerima on kippunud. Esimesena abstraktses kirjasõnas väljenduse leidnud monoteistlikud religioonid keelasid oma õpetustes kohe ka piltide kasutamise (“Sa ei tohi enesele teha kaju ega mingisugust pilti sellest, mis on ülal taevas, ega sellest, mis on all maa peal, ega sellest, mis on maa all vees”), et nii eristada end peaaesjalikult veel visuaalkultuurile toetuvatest “väärõpetustest”. Praktikas jätkasid nad aga visuaalkultuuri ärakasutamist just samasugusel moel nagu nende konkurendid – Aquino Thomase järgi tuli kasutada piltide universaalset keelt, et ka kirjaoskamatuid harida. Nii oligi keskaegne kultuur visuaalselt sedavõrd võimsalt kodeeritud, et ka tänapäeva tihedast visuaalkultuurist poleks ilmselt tollasele ses osas vastast. Alates vitraažidest ja sakraalehitiste põhiplaanidest kuni ikonograafia ja heraldikani pidid

nood visuaalsed representatsioonid kõnelema palju enamast, kui me praegu arvata oskame – pildikeel oli oma paljudes elementides abstraherunud peaaegu kirjakeelega võrreldava tasemeni.

Ent kui teadmisi vahendava meediumina jäid visuaalsed representatsioonid keskajal kirjakultuuri kõrval veel suuresti komplementaarseks, siis renessansi tekke taga nähakse otseselt muutusi visuaalkultuuris ja ka selle tõeväärtuse kasvu. Alberti leiutatud “aknad loodusse” ehk geomeetrilise perspektiivi kasutuselevõtt maalikunstis töid muuhulgas kaasa selle, et tollased kultuuri alustekstid – kõiksugu mütoloogiad ja ennekõike Piibel – hakkasid tasapisi oma autoriteeti kaotama teadusele, mis väitis end läbi nende akende loodusega kontaktis olevat. Pilt tõusis sellega sõnast kõrgemale ning tunnistati objektiivsemaks ja tõsiseltvõetavamaks kui sõna. Kuid oma paradoks oli siingi – kuigi näiliselt peab geomeetriline perspektiiv viitama vaid reaalsuse salvestamise seisukohatule mehaanilisusele, manifesteeris see omal ajal ennekõike vaba indiviidi subjektiivsust. Võimalus valida ise perspektiiv, demonstreerida elu varjamatult subjektiivsest perspektiivist lähtudes pühitses sisse midagi uut, ehk renessansiinimene sai “vabaduse” suuresti just visuaalkultuuri kaudu.⁹ Paralleelselt vabastas Gutenberg oma trükipressiga muidugi ka kirjasõna, kuid esialgu oli see vaid devalveeriv ja segadusseajav vabastus. See tähendab, et ühest küljest kaotas kirjasõna sellega oma pool-

⁸ V. Ivanov, J. Lotman, A. Pjatigorski, V. Toporov, B. Uspenski, Kultuuri-semiootika teesid. Tartu Semiootika Raamatukogu 1. Tlk S. Salupere. Tartu, 1998, 61–87.

⁹ G. Kress, T. van Leeuwen, Reading Images, lk 135–137.

sakraalse autoriteedi, kuid teisalt tähendas kirjasõna poolt vahendatud teabe jõudmine laiade rahvahulkadeni ka uut laadi maailmataju teket ja sellest lähtuvalt ka kogu senituntud argise elukorralduse kokkuvõrsemist. Kuid senituntud ja turvalise kadumine saab kaasa tuua vaid ebakindluse ning massipsühholoogia tasandil ka üldilise paanika – Gutenberg ja tema uus riistapuu kuulutati peatselt olevat otse kuradist (täpselt samamoodi nagu hiljem raadio, televisioon või nüüd ohuallikaks peetav internet).

Järgnenud sajandite jooksul on pildi ja kirjasõna vahelkord nende tõeväärtuse osas korduvalt muutunud, samuti ka objektiivsuse ja subjektiivsuse kaanonid. Näiteks kui koos ajakirjanduse arenguga hakati juba 19. sajandil rääkima “valetavatest ajakirjanikest”¹⁰, siis tugevnes sellega foto kui vääramatult autentse elukujutise roll. Kuid taas kord tähendas fotograafia leiutamine paradoksaalselt ka tema devalveerumise algust – kui informatsiooniteooria järgi eeldab uue informatsiooni sünd igasuguse automatismi eiramist, siis fotograafia on oma olemuselt paratamatult üks automaatsemaid meediatehnoloogiaid. Mehaanilise reproduktsiooni vääramatus jätab foto intellektuaalses plaanis piisavalt väheütlevaks, nii et ta hakkab oma autoriteedist tasapisi ilma jääma. Automatism vähendas ka piltide kodeeritust – keskajal ja veel uusaja hakulgi oli visuaalkultuur väga mitmekihiliselt konnotatiivselt laetud, ühes fotograafia lihtlabase realismiambitsiooniga see kõik kadus. Konventsioonide kadudes aga hägustub ka tähendus – al-

les jääb justkui võõras keel, mida on raske mõista ja sestap kaob kiiresti ka selle usaldusväärsus. Ja kui lisaks meenutada veel kõikvõimalikke viimastel aastakümnetel kasutusele tulnud pildimoonutustehnoloogiaid (omakorda jällegi objektiivsusest reaalsusest kaugenemine), siis pole mingi ime, et eliidi seas on kujunenud heaks tooniks üldse ilma piltideta hakkama saada.

Äsjase kiire ajalooekskursi eesmärk oli osutada neile suuremat sorti uperpallidele, mis eri märgisüsteemide tõeväärtuskriteeriumid ning objektiivsuse ja subjektiivsuse kaanonid viimase tuhatkonna aasta jooksul läbi on teinud. Sellised üsna vastuolulised minevikuarjud peaksid meidki siin Eestis kõikvõimalike uute kommunikatsioonivihiste väljakujunemise aegu nende potentsiaali hindamisel veidi tasakaalukamaks muutma. Kui näiteks Ülo Mattheus seostab 3D-animaafilmide levikut ühiskonnas leviva infatiilsusega,¹¹ siis pigem näitab see antud juhul meie kohaliku meediakriitikatraditsiooni lapsemeelsust või arengupeetust. Nii nagu on kohatuks muutunud üleliigne entusiasm uute mediaformaate tuleviku suhtes, pole ilmselt eriti põhjust ka suuremaks paanikaks. Kuid milleks siis on? Kuidas suhtuda kogu sellesse kaleidoskoopilise kirjususse, mis täna täidab meie ekraane ja argipäeva juba tundide kaupa, olles saamas peamiseks suhtlusvahendiks kogu ülejäänud maailmaga?

Karl Marx ihales kunagi maailmakorda, kus töö ja puhkeae oleksid eristamatud. Tema ideaalinimene pidanuks tegema hom-

¹⁰ J. L o t m a n, *Semiotics of Cinema*. Ann Arbor, 1981, lk 11.

¹¹ Ü. M a t t h e u s, *Mida tahavad lapsed, seda ka vanemad*. *Eesti Päevaleht*, 17.02.2005, lk 3.

mikul metsa, pärastlõunal hoolitsema aia eest ja komponeerima helitöid õhtupoolikul. Manovich on väitnud, et täna võime me Marxi ideaali elu sümboolsel tasandil teostunuks lugeda – kõiki oma toiminguid, olgu töiseid, argiselt praktilisi, mängulisi või üksipuha mis moel meelelahutuslikke, teostame me ühtede ja samade vahenditega ning samas keskkonnas.¹² Samade veebilehitsetajega surfame nii tööalastes andmebaasides kui ka juhuslikes jututubades, me desktopil ilutsevad kõrvuti äsjatõmmatud MP3-d, poolleiolevad teadusartiklid ja viimase peo käigus tehtud digifotod. Ning nii nagu too ideaalkommunist toimetab ühevõrra osavalt nii mootorsae kui poognaga, ajavad tänase uusliberaalse maailmakorra kodanikud kõiki oma asju võrdselt hästi ikka sama häärega ja “spetsialiseerumine” on mõistena kadumas ajalukku nii meedia tarbimise kui sellele tarvis sisu tootmise kontekstis.

Sama kehtib ka traditsiooniliste monomodaalsete meediumide koondumise puhul multimodaalseks segadikuks. Veel industriaalühiskonnas oli igäüks neist ainult autonoomse erihariduse saanud spetsialistide pärusmaa ja väljaspool seda parimal juhul vaid kellegi “lapselik” hobi. Kress ja van Leeuwen on näidanud, kuidas esimestes klassides lastakse lastel muudkui ohtrasti joonistada, kuid erinevalt nende kirjatöödest ei “paranda” õpetajad nende pilte kunagi.¹³ Joonistamine kvalifitseerub üksnes eneseväljendusviisina – mitte kommunikatsiooniviisina, mille “õiget” ja efektiivset kasutamist tuleks kõigile võrdsel alusel õpeta-

da. Mida klass edasi, seda vähem pannakse koolides rõhku visuaalsele eneseväljendusele ja piltide abil õpetamisele. Kuni lõpuks väljastab keskkool küll osavaid kirjandikirjutajaid, kuid ümbritsevas meediakultuuris toimetulemiseks on nad niisama valmis kui kurtummad Shakespeare’i etlemiseks. Seega on nende ainus võimalus hädaolukorras päästva “spetsialisti” poole pöörduda. Ja pole siis ime, et nood spetsialistid monopoli kindlustamiseks väldivad metodoloogiliselt ja analüütiliselt eksplitsiitsete “grammatikate” loomist oma ekspertvaldkondade kohta.

Nagu vihjatud, on siin märgata siiski olulisi muutusi. Muuhulgas on Kress ja van Leeuwen osutanud, et just meiesugustes ühiskondades, st Ida-Euroopas ja mitmel pool Aasias, kus paljude meediaformaatidega (näiteks reklaamiga) on tutvust tehtud alles hiljuti, ei kardeta süstemaatiliste analüüsi-meetodite ja igapäevaste praktiliste lahendusotsingute kombineerimist.¹⁴ Kui võtta liiatigi arvesse kõigile kättesaadavate kirjastamis- ja kujundusprogrammide levikut, siis on ilmselt üsna paratamatu, et näiteks visuaalset disaini pole põhjust pidada enam kuigivõrd spetsiifiliseks valdkonnaks ja selle valdamisest on saamas loomulik oskus paljude teiste kõrval.

Ent kui keeleoskus just nagu kasvaks ja grammatikad selle oskuse ohjamiseks on loomisel, kuidas siis tekib ja toimib see multimediaalne sünteeskeel, seni autonoomsete märgisüsteemide sulatusahi? Ning eriti: kuidas seda õppida ja kuidas sellega õppida? Saussure’ist veidi edasi minnes on

¹² L. M a n o v i c h, *The Language of New Media*, lk 65.

¹³ G. K r e s s, T. v a n L e e u w e n, *Reading Images*, lk 15.

¹⁴ Sealsamas, lk 12.

Umberto Eco defineerinud “keelt” kui selle “kõneleja” oskust mõista ning kasutada eri koodide ja alamkoodide väga mitmekesist võrgustikku ühe lõimunud süsteemina.¹⁵ Nood alamkoodid võivad olla nii tugevad ja stabiilsed kui ka vähelevinud ja hetkelised, olenevalt sellest, kui tugevate ja tuntud konventsioonidega on antud kultuuris parajasti tegu. Kuid olulisim on ilmselt nende tekkemehhanism – tegemist on n-ö ülekoodeeritud tekstiüksustega, kus uus kood pannakse katma kaht omavahel seni süntaktiliselt sobimatut väiksemat tekstiüksust. Ehk jutt on protsessidest, mille käigus tekivad meile keeleteadusest tuttavad retoorilised kujundid ehk troobid – metafoorid, metonüümid, sünekdohhid. Juhul kui mõned uued troobid mingil põhjusel laiemat tunnustust leiavad ning kultuuris kanda kinnitavad, saavad nad ka keelekasutuse pärisosaks, nii et kogu keele struktuur on käsitatav teatud retoorilise troobivõrgustikuna.

Selles kontekstis on oluline aga ka Lotmani arusaam, et troop tekib kahe erineva ja vastastikku täiesti tõlkimatu keele kokkupuutepunktis.¹⁶ Ja nimelt niisuguse olukorraga on tegu, kui mõnes multimediaalses keskkonnas satuvad kõrvuti diskreetseid ja mittediskreetseid tekstisegmendid, pildid ja sõnad, muusika, videoklipid, 3D-illusioonid vms. Selline kokkupuutumine toob paratamatult kaasa ka teatud suhestumise ehk tõlke ühest süsteemist teise. Ning kuigi igasugune tõlge eeldaks justkui mõningast ekvivalentsust kahe süsteemi vahel, pole see diskreetsete ja mittediskreet-

sete tekstide puhul põhimõtteliselt võimalik – diskreetse ehk täpselt demarkeeritud semantilise tekstisegmendi ekvivalendiks oleks antud juhul vaid ebamääraselt piiritletud semantiline hägu. Kuid ometigi on Lotmani hinnangul just neil puhkudel tõlkekatsete tulemused kõige väärtuslikumad. Seda seepärast, et tegemist ei ole täpsete tõlgetega, vaid umbkaudsete kultuurilis-psühholoogiliste assotsiatsioonidega, mida mõlemad tekstitüübid parajasti jagama juhtuvad. Sedasorti reeglipäradud ja umbkaudsed tõlked tähendavad uue informatsiooni, koodide ja tähenduslike seoste loomist ning panevad niimoodi aluse ka innovatsiooni sünnile, põhimõtteliselt uut tüüpi tekstide ja keelte tekkele. See kehtib ka multimediaalse keele puhul, mille alged me ekraanidel täna juba kuju võtavad – näiteks kõik need kummalised helid, mis peavad väljendama “nappudele vajutamist”, või ka need “nupud” ise ehk väikesed animatsioonid, mille ülesanne on muuta mõistetavaks arvuti sisemuses toimivate arusaamatute kalkulatsioonide toimimine, moodustavad üheskoos väga mitmekesise metafooride ja metonüümide süsteemi. Mõned sellistest troopidest on muutunud juba üldtunnustatud konventsioonideks, enamik annab aga vaid aimu selle võimaliku areneva “keele” potentsiaalset ja võimalustest.

Sedasorti protsessi, kus mitme keele grammatikad lõimuvad üheks süsteemiks, on Lotman nimetanud ka “kreoliseerumiseks” ning Kress ja van Leeuwen on näidanud,¹⁷ kuidas visuaalse kompositsiooni

¹⁵ U. E c o, *A Theory of Semiotics*. London, 1977, lk 125–126.

¹⁶ J. L o t m a n, *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London, 1990, lk 44.

printsübid on selleks lõimivaks koodiks, mis täna me ekraanidel valitseva näilise paa- belliku segadiku mõistuspäraseks tervikuks seob. Samal ajal tähendab kreoliseerumine paratamatult ka seda, et esmased grammatikad kaotavad oma kehtivuse – kirjakeele puhul näiteks kaotab üha enam tähendust reegel, mis määrab selle kulgema realt reale ja vasakult paremale. Mitmesugustes visuaalse kompositsiooni žanrides ja paljudes meediumides on kirjutatud teksti suund vaba muutuja ning saanud sellisena omaette tähenduslikuks teguriks – kiri toimib pildina. Täpselt sama kehtib ka arusaama puhul eri fonditüüpide kasutamise kohasusest. Sel- lealane teadlikkus on viimastel aastatel pidevalt suurenenud. Tüpopraafia esiletõus on taas üks indikaator, mis peaks viitama visuaalkultuuri rolli kasvule kirjasõna arvel.

Kui mõelda sel taustal nüüd kõigile neile retoorilistele suhetele, mida üks hüpermediaalne ‘tekst’ endas kannab – eri märgisüsteemide opositsioonid visuaalses kompositsioonis, samalaadsed minekud üle hüper- tekstuaalsete linkide, temporaalsete ja ruumiliste märgisüsteemide suhted, andmebaaside ja algoritmide modelleerivad ja diagrammilised tõlked graafilisteks kasutajaliidesteks –, siis ilmneb, et semantiliselt koherentseks tervikuks lõimub kõik me ekraanidel nähtav erakordselt mitmekihilise retooriliste suhete võrgustiku kaudu. Ning on põhjust küsida, kas pole mitte seesugune võrk oma funktsioonidelt ja ehituselt sarnane Eco arusaamaga keelt loovatest mehhanismidest.

Samas on vaid väike osa selle hüpoteetilise “keele” võimalikust võttestikust, selle troobivõrgu osistest, mis igal “lugemisel” uuesti luuakse, kasvanud meie igapäevases klikkimispraktikas küllaldaselt üldtunnustatud konventsioonideks. Sellisteks, mille puhul me kohe ära tunneme, millega tegu on. Enamikul juhtudest, näiteks sattudes veebis surfates mõnele senitundmatule leheküljele, ei jää meil tavaliselt üle muud kui aga julgelt kõikjal klikkides vaadata, mis juhtuma hakkab. Seda, kui etteantud teksti valitsevad lugejale tundmatud koodid, kuid lugeja siiski tekstist kuidagiviisi sotti saada üritab, nimetab Eco “alakoodeerimiseks” (mis kontseptsioonina vägagi sarnaneb Peirce’i abduktsiooniga). Eco väidab, et neil puhkudel, kui usaldusväärsed reeglid ja äratuntavad koodid puuduvad, võtavad lugejad kasutusele oma varasemad lugemiskogemused ning makroskoopilisel hulgal seniloe- tud tekste.¹⁸ Nii toimitakse näiteks siis, kui kuulatakse mõnda uut muusikapala ning tabatakse selles varemkuuldu põhjal ära mõni stilistiline iseärasus, kuigi sellele stiilile pole iial antud nime, seda pole kunagi analüüsitud ega tunnustatud. Juhul aga kui kõne- aluse stiili kasutamine hakkaks muusikaloo- mingus korduma, siis tõenäoliselt kõike seda siiski tehtaks ning nii muutuks see kultuuris ka äratuntavaks konventsiooniks ja selgelt defineeritud kultuurinähtuseks. Millegi niisugusega on alati olnud tegu siis, kui alguses vaid mõistmatust pälvinud kunstiuendused on ajapikku transformeerunud kanooniliseks klassikaks – olgu siis jutt

¹⁷ G. Kress, T. van Leeuwen, Reading Images.

¹⁸ U. Eco, A Theory of Semiotics, lk 135–136.

kuratlikuks müraks peetud džässist, Joyce'i pornograafiaks sõimatud loomingust või esitotsa vaid lapselikuks mänguajaks peetud esimesest Macintoshi graafilisest kasutajaliidesest.¹⁹

Eco väidab aga, et moodsale meediaühiskonnale kipub olema iseloomulik just pidev alakodeeritud tekstide tootmine.²⁰ Laenates Lotmani teooriast grammatiliselt ja tekstikeskselt orienteeritud kultuuride erinevuse, väidab ta, et tänapäevane meediakäitumine on iseloomustatav kui tekstikeskselt orienteeritu. See tähendab, et ühiskond toodab pidevalt uut tüüpi tekste ning nende interpreteerimise reeglid tuleb ära aimata vaid neidsamu tekste kui makroskoopilisi mudeleid eeskujuks võttes.

Teisel puhul ehk grammatiliselt orienteeritud kultuurides luuakse aga uusi tekste väga keeruliste, kuid rangelt väljakujunenud reeglite põhjal ning neist lähtuvalt hinnatakse uusi tekste ka sobivaks ja õnnestunuks. Lotmani järgi lähtuvad grammatiliselt orienteeritud kultuurid "käsiraamatutest" ning tekstuaalselt orienteeritud kultuurid ühest keskest "Raamatust". Käsiraamat on selles kontekstis käsitatav koodina, mis teeb võimalikuks uute sõnumite ja tekstide edasise tootmise, "Raamat" on aga tekst, mille struktuur on moodustunud senitundmatust reeglitest lähtuvalt ja mida siiski uute tekstide loomisel eeskujuks peetakse. Samalaadset mõtlevad ka Kress ja van Leeuwen²¹, kes väidavad, et asjaolu, et verbaalne keel on oma positsioone kaotamas, väljendub ka

moodsate keeleteooriate olemuses – need muutuvad üha enam "leksikaalseks" ning vähem "grammatiliseks". Üha rohkem on lingviste, kes ei käsita inimeste keeletaju enam nii, nagu seda tegi Chomsky, s.o piiratud hulga reeglitena, mille abil võib luua lõputu hulga keelalisi väljendusi, vaid tohutu labürintse laona, kus on koos isesugused sõnade, idioomide ja keelefragmentide kogumid. Teisisõnu: keeletaju on muutunud väga sarnaseks sellega, kuidas me seni oleme suhestunud visuaalkultuuriga.

Mina väidaksin, et suurem osa tänapäevast hüpermeediat (olgu tegu veebi või uute mobiiliprotokollidega, seevastu näiteks väga tugevatel žanrikonventsioonidel rajanevate arvutimängude puhul siiski juba vähem) viibib oma arengu tekstuaalse orienteerituse faasis. Miriam Rivett on kirjeldanud, kuidas esialgsete veebisaitide puhul oli tegu üsna hübriidsete kultuuriformaatidega, mis aimasid järele mitmesuguseid konventsioone varasemast trükimeediast.²²

Näiteks üks esmaseid selliseid ülevõetud konventsioone oli praegugi veel üsna loomulikuks peetav arusaam teksti jaotumisest eraldiseisvateks lehekülgedeks. Hüperlinkide esmane funktsioon oli aga toimida vaid veidi mugavama akadeemilise viiteaparatuurina. Samasugune laenamine on jätkunud kogu veebi lühikese ajaloo kestel – oma "grammatikate" puudumisel on eeskujuks olnud varasemad tekstiformaadid kui mudelid uute tekstide tootmiseks. Ka Bolter ja Grusin on pidanud taolist totaalset ja koon-

¹⁹ Vt S. J o h n s o n, *Interface Culture*. New York, 1997.

²⁰ U. E c o, *A Theory of Semiotics*, lk 139.

²¹ G. K r e s s, T. v a n L e e u w e n, *Multimodal Discourse*, lk 113.

davat “kooditõlget” uuele meediale eriti iseloomulikuks ning nimetanud seda “remedieerimiseks”.²³ Gunnar Liestøli sõnul on taoline varasemate meedialahenduste laos tuhnimine ning sobivate väljaotsimine olnud senises hüpermeediadisainis täiesti teadlik praktika.²⁴ Ja sestap ongi täna hüpermeedias kujuvõtva keelekasutuse puhul tegu mikstuuriga, kuhu on haaratud konventsioone nii maalikunstist, fotograafiast, kinost, graafilisest disainist kui ka näiteks auto armatuurlauast.

Sedasorti eri märgisüsteemide kokkupuutumisel leiabki aset varemkirjeldatud ülekodermine (Eco mõistes) ning juhul, kui need nii tekkivad uued, mitut märgikeelt ühendavad ja esitsa pingestatud troobid kasvavad üldtunnustatud konventsioonideks, ongi loodud alus grammatiliselt orienteeritud veebikultuuri tekkeks (Lotmani mõistes). Selleks peab see uus keel muidugi ka ühiskondliku tähtsuse saavutama. Nii nagu inglise keel muutus hulga reguleeritumaks pärast raadiomeediumi leiutamist ning BBC muutumist üldrahvalikuks meediakanaliks Inglismaal – et edendada selle keele “õiget” kõnelemist ning vähendada igasuguste dialektide mõju. Nüüd, kus internet on ühiskondliku huvi keskpunktis olnud juba ligi aastakümne, on mõistagi tekkinud juba ka esimesed veebikultuuri “grammatikaid” kehtestavad “käsiraamatud” ning neid võib suurema vaevata leida ka Eesti raa-

matupoodide lettidel.

Kuid nii nagu igasuguste reeglite kehtestamise puhul, on ka siin tegemist teatud võimuküsimusega. Mitmete kriitikute hinnangul on erinevalt veebi varasest arengu perioodist praegu just suured meediakontsernid ja professionaalsed disainikompaniid need, mis selle areneva meediumi standardeid ning “õige” keelekasutuse viise kehtestavad. Ka hüpermeedia disain on olemuslikult ikka vaid praktiline tegevus ning et sellisena kestma jääda, peab ta paratamatult muutuma “praksiseks” ehk institutsionaliseeruma – tema eesmärgiks on saanud oma klientide eesmärkide rahuldamine.

See asjaolu tähendab aga muuhulgas paratamatult ka seda, et julgemad visioonid uue keele ja meediumi arendamiseks jäetakse kõrvale ning käiku lähevad vaid kõige kindlamad, ennast tõestanud ning kiiresti müüvad lahendused, mille puhul ühtlasi eeldatakse, et alakodeerimine auditooriumidele liigselt üle jõu ei tohi käia. Seega eksisteerib nii mõneski aspektis oht, et hüpermeedia areng võib jääda umbes samamoodi toppama, nagu eelmise sajandi keskpaigas juhtus televisiooniga – käiku läksid raadio peal juba äraproovitud mudelid, mis lühikeses perspektiivis töötasid kõige kiiremat ja suuremat kasumit.²⁵ Ka täna on tehtud mitmel pool katseid muundada internet võimalikult televisioonilikuks, sest sel moel on meediaärimehed juba õppinud raha

²² M. R i v e t t, Approaches to Analysing the Web Text: A Consideration of the Web Site as an Emergent Cultural Form. *Convergence*, 2000, nr 3, lk 42.

²³ J. D. B o l t e r, R. G r u s i n, Remediation: Understanding New Media. Cambridge (Mass.), 1999.

²⁴ G. L i e s t ø l. Essays in Rhetorics of Hypermedia Design. Oslo, 1999.

²⁵ Vt R. W i l l i a m s, Television: Technology and Cultural Form. London, 1990.

tegema.²⁶ Ning tõsiasi on seegi, et sellelaadsetest eesmärkidest lähtuvad ka paljud viimastel aegadel ilmavalgust näinud “grammatikad”.

Nende hetkede kohta kultuuri arengus, mil leiab aset sedalaadi grammatikate kehtestamine, on Lotman kirjutanud, et semiootiline süsteem saavutab oma kõrgeima arenguvormi, kui ta ennast kirjeldama asub.²⁷ Sedasorti enesekirjeldused on vajalikud, et vältida liiga suurt mitmekesisust süsteemi sees, sest see võib viia süsteemiterviku kadumiseni ja lõpuks ka lagunemiseni. Kui süsteem aga seesuguse eneseanalüüsini jõuab, saavutab ta küll senisest parema struktuurse organiseerituse, kuid kaotab samas teatud võimalused määramatuks, mis omakorda on eelduseks süsteemi dünaamiliseks arenguks ja paindlikkuseks. Pole vahet, kas me räägime keelest, poliitilisest süsteemist või veebidisainist, nende arengumehhanismid on sarnased: kui üks süsteemiosa jõuab oma arengus enesekirjelduse tasemeni (tavaliselt on tegu antud süsteemi keskmes asuva nukleaarse struktuuriga), arendab ta välja ka teatud reeglistiku, “õige” ja “vale” käitumise normibaasi ning hakkab seda peale suruma kogu ülejäänud kultuurile. Sel moel saab ühest kultuurilise dialekti grammatikast kogu antud kultuuri metakeel – täpselt nii nagu praegu veebis äri teha üritavate suur korporatsioonide lahendus üritatakse nii poliitilisi (riiklikud või transnatsionaalsed standardiseerimisorganid jm regulatiivne praktika) ja majanduslikke

kanaleid (turustuskanalite tarvis toodete ühtlustamine) kui ka sotsiaalpsühholoogilisi (“professionaliseerimise” poliitökonoomia) ja üldkultuurilisi mehhanisme (esmane vajadus jagatud keele kui “loomuliku standardi” järele) kasutades legitimeerida kui kõigile kohustuslikku “õigekeelsust”.

Kuid Lotmani semiosfääri-teooria annab siiski lootust keelelisele mitmekesisusele ka kujunevas hüpermeedias. See lootus tuleneb asjaolust, et kui antud kultuuri tuum on saanud rangelt organiseerituks ja reguleerituks, kaotab ta ka kogu oma dünaamika, muutudes paindumatuks ning võimetuks edasiseks arenguks. Ning samal ajal tekib kultuuri äärealadel tuuma poolt kehtestatud normide ja tegelike semiootiliste praktikate vahel tasapisi paratamatult pinget. Nende normide järgi loodud tekstid mõjuvad seal kohatult kontekstivabadena, samas kui reaalsest semiootilisest miljöst väljakasvanud tekstid lähevad normidega konflikti. Sedasorti pinget ja semiootiline dünaamika loovad aga aluse uute keelte sünniks.²⁸ Teisisõnu: kõik märgid näitavad, et küllap läheb ka hüpermediaalse kommunikatsiooniga nii nagu kõigi varasemate kunstiliikide ja meediumidega, mis on arenenud just tänu sellele, et mitmesugused sõltumatud avangardliikumised on lisanud neile värskest ja elujõudu, kummutanud varasemaid kaanoneid ja mitmekesistanud nii nende ideelist baasi kui ka žanrilist jaotust. Uue meedia puhul on aegade algusest saadik aidanud seda garanteerida üsna madal lävepakk juurde-

²⁶ J. D. B o l t e r, R. G r u s i n, Remediation, lk 224.

²⁷ J. L o t m a n, Universe of Mind, lk 128.

²⁸ J. L o t m a n, Universe of Mind, lk 134.

pääsemiseks sellele kui üsna odavale tehnoloogiale ja võimalus võrgu kaudu innovatiivseid lahendusi kiiresti kogu huviliste kogukonnaga jagada. Ning kuigi näiteks erinevalt veebi varase arengu egalitaarsest iseloomust on mitmete juhtmevabade protokollide (3G) arendamine läinud täienisti valdkonna tööstuslike liidrite kätte (mobiliitoojad ja -operaatorid), on juba ka esimesi märke, et paari aasta pärast võivad viimased, veebi arengudünaamikast õppust võtnuna, sellegi keskkonna iseseisvaks arendamiseks ja sõltumatuks publitseerimiseks vabaks lasta.²⁹ Ehk: kogu *open source*-liikumine, kõiksugu väiketootjad ja ka lihtsalt olemasolevate toodete kreatiivne kasutamine ongi Lotmani mõistes selleks uue meedia kultuuri dünaamiliseks perifeeriaks, mis tagab lõpptulemusena selles meedias lähiaastakümneteks žanriliselt elava ja mitmekesise pildi.

Kuid kas tuleks selle üle ikka rõõmustada? Et mis selles head on, kui ühe selgekuulise ja üheseltmõistetava keelekasutuse asemel ootab meid ees parajalt paabellik segadus? Siin tuleb arvesse võtta, et dünaamiliste süsteemide areng on paradoksaalselt alati kahesuunaline, ühtaegu nii korra kui korratuse suunas. Edna Andrews on demonstreerinud, kuidas informatsiooniteooriale tuginev Lotmani semiosfääri-teooria näitab, et kuigi iga süsteem püüdleb teatud

järjepidevuse ja entroopia suunas, põhjustab süsteemisene ja süsteemidevaheline paratamatu kommunikatsioon (vajadus uue “informatsiooni” järele) selle entroopilise pürgimuse katkemist ning garanteerib süsteemisese mitmekesisuse.³⁰ Nõnda on iga semiootiline terviksüsteem teatud mõttes alati “paabellik”. Kuid samas tagab iga kultuuri sees leiduvate eri arengujärgus olevate keelesüsteemide omavaheline suhtlus siiski nende teatud harmoonia ja kogu süsteemi püsimise. Tegu on sama loogikaga, mis Josef Schumpeteri algatatud evolutsioonilises majandusteaduses on tuntud põhimõtena, et korrastumine, liikumine tasakaalu poole sünnitab lõpuks samas süsteemis loomuliku katkestuse, mis majanduses toob eelduspäraselt kaasa uue tõusulaine.³¹ Ja kui kogu Lotmani teooria aluseks on arusaam, et süsteemi sees eri kiirusega arenevate keelte omavaheline kommunikatsioon tagab aegajalt nende ühtlustumise ja/või kreoliseerumise, siis schumpeterlikku traditsiooni jätkav innovatsiooniteooria klassik Chris Freeman näitab üsna samamoodi, et just mitmesuguste eri tempos edenevate ühiskondlike “alamsüsteemide” omavaheline kommunikatsioon tagab korraga nii innovatsiooni sünni kui samas ka ühiskonna ja majanduse koherentsuse.³²

Lõppkokkuvõttes tuleb meil sellest järeldada, et stabiilsus on kultuuris sama

²⁹ Vt K. F i t c h a r d, A Cease Fire in the Content Conflict. *Wireless Review*, 2005, nr 2.

³⁰ E. A n d r e w s, Conversations with Lotman: Cultural Semiotics in Language, Literature, and Cognition. Toronto, Buffalo, London, 2003, lk 35–37.

³¹ Vt nt J. S c h u m p e t e r, Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York, 1939.

³² C. F r e e m a n, F. L o u ç ã, As Time Goes By: from the industrial revolutions to the information revolution. Oxford, 2001.

oluline kui innovatsioon. Niisiis on ka oluline, et uue meedia kultuuris osalejatel, sealhulgas näiteks Tiigrihüppe “lõppkasutajatel”, areneks oskus kogu sellest meie igapäevasest ekraanitäitest võimalikult kiiresti ja hõlpsalt läbi murda. Sellepärast on loomulikuks eelduseks info diferentseerimine, selle teatud väliste elementide abil kergesti äratuntavateks tüüpideks (nii suunatud kui ka iseeneslik) jagunemine. S.o lahenduseks on selgesti äratuntavate “žanripiiride” kujunemine. Eelöeldu taustal aga on tähtis seegi, et nende piiride defineerimine on võimalik vaid grammatiliselt orienteeritud veebikultuuri arenedes – vaid siis, kui areneb metakeel ning kui n-ö peavoolu keelekasutus on selgelt defineeritud ja tema piirid teadvustatud, on võimalik neid piire nii õppetegevuses teadvustada kui loojate poolt ületada, reegleid teadvustatult rikkuda ning rikkumise tarvis mängureegleid reguleerida (hariduses kas või näiteks vastavaid standardeid kehtestada). Kuivõrd selline teadvustamisprotsess tähendab antud kultuuri sees aina uute eristavate piiride seadmist, siis toob see kaasa aina selgemalt diferentseeritud keelekasutuse. See omakorda tähendab aga üha hõlpsamat ja täpsemat infovahetust selle uue keele abil.

Seega on hüpermeedia arengu puhul metakeele areng, süsteemisisene korrastumine ja laiem vormiteadlikkus üsna kriitilise tähtsusega just hariduskorralduslikust perspektiivist. Sest nii nagu loomuliku keele teadete hulgast eristab ja arvestab kultuur vaid neid, mida saab määratleda kui teatud kinnistunud kõnežanre – “palve”, “seadus”, “romaan”³³ –, nii kehtib samalaadne arvestusmehhanism ka kõigi teiste keelesüsteemide puhul. Juba praegu on kujunemas olukord, et veebisait, mis äratuntava tekstitüübina ei kvalifitseeru, arvatakse pigem kasutuks müraks kui tarvilikuks informatsiooniks. Siit võib ennustada, et vormiteadlikkus muutub õige pea ka kooli arvutitundide põhiteemaks. Mitmetes Soome koolides on näiteks lastel juba keelatud kirjutada kodutöid internetist pärit allikatele toetudes, sest liiga tihti ei oska nad väärt informatsiooni juhuslikust jamast eristada. See on kahtlemata probleem, mida ka meie Tiigrihüppe-tegelased jt haridusjuhid silmas peaksid pidama. Ajastul, kui multimodaalne hüpermeedia on kujunemas valitsevaks teabekanaliks, oleks ilmselt aeg hakata õppima ja õpetama ka selle meediumi keelt. Lihtsalt selleks, et vältida kurttummade lavakunstnike ootamatut sattumist nõudliku rambivalguse kätte.

³³ J. Lotman, B. Uspenski, V. Ivanov, V. Toporov, A. Pjatigorski, Kultuuri-semiootika teesid, lk 33–60.

MIKKO LAGERSPETZ

ARUTLEV DEMOKRAATIA JA DISKURSIIVSE KORRA PIIRID

Minu arutluse lähtekohaks on avalikkuse mõiste, taustaks (nagu enamasti selle mõiste kasutamisel) Jürgen Habermasi arusaamad ja nende kriitika. Eesmärk on jõuda jälile, milliste nähtuste uurimine oleks kõige viljakam Eesti praeguse ühiskonna mõistmiseks. Alustuseks toon oma tõlgenduse Habermasi teooria põhikomponentidest. Mu huvikeskmes on eelkõige see, mida saab Habermasi teooriast järeltada vabatahtlike ühenduste, sotsiaalsete ja poliitiliste liikumiste ning muu mitteinstitutionaalse kodanikualgatusete kohta (“kodanikeühiskonna” terminit on käesolevas tekstis kasutatud sellise valitsusvõimust ja kasumitaotlusega majanduselust väljaspool seisva iseorganiseerumise sünonüümina). Seejärel tutvustan Habermasi teooriale vastanduvaid arusaamu avalikkusest ning lõpuks esitan mõned mõtted kõnealuste teooriate rakendusvõimalustest Eesti uurimisel.

1. Arutlev demokraatia ja avalikkus

Habermasi jaoks on avalikkuse mõiste seotud “arutleva demokraatia” (*deliberative democracy*) ideaaltüüpilise mudeliga. Arut-

levas demokraatias pole otsuste legitiimsuse tagatiseks mitte ainult ühiskonnaliikmete enamuse esindatus otsustamisel, vaid eelkõige otsustamisele eelnev arutlus. Arutlus koosneb ratsionaalsest, neutraalsest, avatud ja domineerimisvabast kommunikatsioonist kõigi nende vahel, keda kõnealused otsused puudutavad; selle eesmärgiks on jõuda konsensuseni, mille õigustatust kõik osalejad tunnustaksid. See leiab aset avalikkuses (*Öffentlichkeit; public sphere*).

Raamatus “Avalikkuse struktuurimuutus” kirjeldab Habermas (1962) kodanliku poliitilise avalikkuse teket ja pärastist kaugene mist oma esialgsetest eesmärkidest. Avalikkus oli algselt tekkinud privilegeeritud ühiskonnaliikmete arutelude vormis, mille põhisisuks ei olnud erahuvide kokkusobitamine, vaid ratsionaalne argumentatsioon. Kommunikatsioon oli “võimuvaba” (*gewaltlos*). Seda võimaldas asjaolu, et majanduselu seisis suurel määral poliitikast lahus ja poliitiline arutelu oli seega vastaval määral selles osalejate erahuvidest sõltumatu.¹ Riigi majandusalaste funktsioonide laienemine ühelt poolt ning valimisõiguse laienemine ja massiparteide teke teiselt poolt kaotasid poliitilise avalikkuse autonoomsu-

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi poolt toetatud uurimisprojekti käigus (grant nr 5854).

¹ J. H a b e r m a s, Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Tlk. A. Luure. Tallinn, 2001, lk 260.

LAGERSPETZ 143

se. Poliitikast sai kompromisside otsimine parteide ja erinevate survegruppide majanduslikku laadi huvide vahel, ning avalikkusest sai kunstlikult tekitatud, manipuleeritud avalikkus.²

“Avalikkuse idee (...), mis kunagi tähendas valitsuse mõistuspärastamist eraisikute avaliku arutelu meediumis, on nüüd teostatav veel üksnes sotsiaalse ja poliitilise võimukasutuse mõistuspärastamisena – organiseeritud erahuvide pluralismi tingimustes küll piiratud kujul – rivaalitsevate organisatsioonide vastastikuse kontrolli läbi, mis (...) on ise omakorda allutatud avalikkusele.”³

Organiseeritud erahuvide vastu tundis Habermas toona üsna vähe sümpaatiat. Nagu on märkinud Jean L. Cohen ja Andrew Arato,⁴ peegeldub see ka viisis, kuidas ta käsitleb Tocqueville'i poolt kiidetud vabatahtlikku organiseerumist Ameerikas.⁵ Vähemalt raamatus “Avalikkuse struktuurimuutus” vastustas Habermas avaliku sfääri diferentseerumist erinevate kitsamalt piiritletud “sub-avalikkuste” koosluseks; esialgne arvamuste pluralism tuli kommunikatsiooni käigus asendada kõigi poolt konsensuslikult aktsepteeritud ühiste otsustega.

Hiljem ilmunud teoses “Faktizität und Geltung” (1992) hindab Habermas valitsusväliste organisatsioonide ja liikumiste või-

malikku rolli juba positiivsemalt.⁶ Nad ei ole enam lihtsalt erahuvide kaitsjad, vaid vahendajad inimeste igapäevase tegevuse keskkonna ehk elaviku (*Lebenswelt; life-world*) ja demokraatliku avalikkuse vahel. Nad formuleerivad elaviku sfääris spontaanselt tekkinud arvamuse avaliku kommunikatsiooni jaoks. Kuigi selles kommunikatsioonis tekkiv avalikkus ei saa otse võimu kasutada, on selle “otsingulisus” (*context of discovery*) oluliseks toeks parlamentaarsele avalikkusele. Võimukandja peab järgima kindlaid formaalseid reegleid, mis annavad otsustele õigustuse (*context of justification*), samas kui üldist avalikkust iseloomustab reguleerimatus ning seetõttu on see avatud ka võimu, struktuuralse vägivalla ja väärastunud kommunikatsiooni mõjudele. Teiselt poolt on kommunikatsioon kui ka mitte võimust vaba, siiski piiranguteta, ja see teebki võimalikuks mainitud otsingulisuse.⁷

Sellise positiivse rolli tingimuseks on, et vabatahtlikud ühendused ise tunnistaksid demokraatlikke põhimõtteid oma tegutsemises. Nende kasvupinnaseks olev elavik peab ise olema ratsionaalne ja demokraatlik. Ühtlasi peavad nad tunnistama neid formaalseid reegleid, millel parlamentaarne võimukasutus põhineb. Kodanikeühiskonna suhe võimuga saab olla ainult kaudne, seisnedes

² J. Habermas, Avalikkuse struktuurimuutus, lk 274–285.

³ Sealsamas, lk 272.

⁴ J. L. Cohen, A. Arato, Civil Society and Political Theory. Cambridge (Mass.); London, 1995 (1992), lk 230.

⁵ Vt J. Habermas, Avalikkuse struktuurimuutus, lk 188–195.

⁶ J. Habermas, Between Facts and Norms. Contributions to a discourse theory on law and democracy. Trans. by W. Rehg. Cambridge (Mass.); London, 1997, lk 358–359; 371–372 jm.

⁷ Sealsamas, lk 307–308.

informatsiooni tootmises ja vahendamises otsustajatele. Kodanikeühiskond ei pea taotlema otsest võimu ega ka poliitilise avalikuse aluseks olevate ratsionaalsete mängureeglite muutmist. Tegemist on ennast ise piirava (*self-limiting*) kodanikeühiskonnaga:

“Kodanikeühiskonnas tekkivad sotsiaalsed liikumised peavad loobuma iseorganiseeruva ühiskonna ideega kaasnevatest holistlikest ambitsioonidest (...). Kodanikeühiskond saab transformeerida ainult iseenast, ja selle mõju poliitilise süsteemi transformeerumisele saab olla kõigest kaudne; see saab üldiselt mõjutada isikkoosseisu ja programme. Kodanikeühiskond ei saa kuidagi olla selliseks makrosubjektiks, mis kontrolliks kogu ühiskonda ja samas tegutseks ühiskonna eest.”⁸

Habermasi arusaamad ei ole siinkohal kuigi kaugel konservatiivse liberaali Edward Shils omadest. Shils toonitas kodanikeühiskonna aluseks olevat “võruslikkust” ehk seda, et kodanikeühiskonnas tegutsejad peavad tunnistama ühist reeglistikku, mis piirab nende omakasupüüdlikkust ja on igasuguse koostegevuse alus.⁹ Ernest Gellner mõtleb samas suunas, kui kirjutab, et *liidendinimene on natsionalist*. Teiste inimesega vabatahtlikke ja muutuvaid koostöösuhteid sõlmiv “liidendinimene” (*modular man*) on kaasaegse kodanikeühiskonna loo-

ja; aga tema modulaarsuse teeb võimalikuks kultuuriline homogeensus, kontekstivaba kommunikatsioon, väljendusviiside ja arusaamade standardiseeritus.¹⁰ Gellneri arvates ei ole need tegevuskeskkonna omadused saavutatavad, kui tegutsejatel puudub ühine kultuuriline taust. Nii Habermas, Shils kui Gellner tunnistavad, et kodanikeühiskonnas toimuv kommunikatsioon ei saa olla täielikult vaba, vaid peab põhinema kindlal reeglistikul. Habermasi tundub teistest eristavat nende reeglite käsitlemine neutraalsestena, Shils ja Gellner seevastu peavad neid ühe tsivilisatsiooni omaduseks mingis kindlas ajaloolises olukorras.

2. Neutraalse ratsionaalse arutluse võimalikkusest

Eelnenud arutlusest kooruvad küsimused kuuluvad teadmistesotsioloogia valdkonda. Nad puudutavad kõigepealt seda, kas “võimuvaba” arutelu toimumiseks vajalikku, muust ühiskonnast sõltumatute institutsioonide sfääri saab üldse olemas olla; teiseks – ratsionaalse arutelu reeglite ja selleks kasutatava keele neutraalsust; ning lõpuks ka seda, kas Habermasi idee konsensusest kui ratsionaalse arutelu lõppeesmärgist on üldse demokraatlik või soovitatav.

Kuidas saab kommunikatsioon olla “või-

⁸ J. H a b e r m a s, *Between Facts and Norms*. Contributions to a discourse theory on law and democracy, lk 372. “Avalikkuse struktuurimuutus” on eesti keeles ilmunud, muud siin tsiteeritud raamatud mitte. Neid olen lugenud ja kirjutamisel kasutanud ingliskeelses tõlkes ning nii käesoleva tsitaadi kui ka teised võõrkeelsete raamatute tsitaadid tõlkinud inglise keele vahendusel.

⁹ E. S h i l s, *Kodanikuühiskonna võrus*. Tlk Peeter Riba. *Akadeemia*, 1992, nr 9, lk 1934–1995.

¹⁰ E. G e l l n e r, *Conditions of Liberty*. Civil society and its rivals. London, 1996 (1994), lk 104.

muvaba”? Kas mitteideoloogiliste, st ühiskondlikest suhetest ja huvidest mõjutamata väidete esitamine on võimalik? Sellele küsimusele otsis vastust ka teadmistesotsioloogia klassik Karl Mannheim.¹¹ Mäletatavasti seisnes üks osa tema poolt pakutud lahendusest selles, et ta oletas eksisteerivat nn “vabalt hõljuvaid intelligente”. Selline ühiskondlik rühm võis Mannheimi arvates olla suhteliselt sõltumatu neist majanduslikest klassihuvidest, mis määrasid teiste klasside ühiskondliku olemise ja suunasid nende teadvust. “Vabalt hõljuvatena” (*freischwebend; free-floating*) oli intelligentidel võimalik toota teadmisi, mis ei olnud küll rangelt võttes objektiivsed, aga ka mitte otseselt klassihuvidest mõjutatud. Habermas omistab demokraatlikule avalikkusele samasuguse sõltumatuse ühiskondlike rühmade erihuvidest. Nii nagu Mannheimi intelligentid, peaks see avalikkus olema võimeline tootma tõesemat teavet ja ratsionaalsemat arutelu, kui seda suudab elavik. Elavik võib küll tõstatada teemasid arutamiseks, aga otsustavaks jääb demokraatlikus avalikkuses loodav konsensus, mis enam elavikust ei sõltu.

Mannheimi ja Habermasi oletused on sarnased ja neid võib ka kritiseerida ühesugusel viisil. On vaidlustatud “vaba hõljumise” võimalikkust tegelikkuses: intelligentid ja institutsioonid, mis neid toodavad ja toidavad, on ikkagi ühiskonna osad, ning sellest lähtuvalt on nendelgi omad sidemed, sõltuvused ja erihivid. Ja samamoodi ei

toimu ka arutelud mitte abstraktses, väljaspool ühiskonda asetsevas avalikkuses, vaid materiaalselt olemasolevates institutsioonides – massiteabevahendites, poliitilistes kogudes, ülikoolides jne. Habermasi vastus sellele kriitikale seisneb kindlaksjäämises võimuvaba ja ratsionaalse kommunikatsiooni ideaalile, isegi kui see ideaal kaasaegses ühiskonnas ei ole küllaldaselt määral teoks saanud.

Habermasi positsioon on seega jätkuvalt valgustuslik ja modernistlik. Sellele võib esitada samasuguse süüdistuse potentsiaalses totalitaarsuses, nagu postmodernistid üldse on modernismi vastu esitanud. “Valgustajad” nõuavad tingimusteta kehtivust ratsionaalsuse põhimõttele, millel endal aga ratsionaalne põhjendus puudub. See paradoks on andnud tänapäeva ühiskonnateoreetikutele põhjust rääkida nn refleksiivsest modernsusest – olukorrast, kus ratsionaalne mõtlemine peab järjekindluse nimel hakka kahtlema ka iseendas.¹² Selle nõudmise vastuolulisust on muidugi märganud juba ammu. 1930. aastatest pärinev näide pole halvem mõnest nüüdisaegsemast:

“Alguses järgiti traditsioone, ilma et oleks nende õigustatuse üle juureldud, kõik oli iseenesestmõistetav. Aga kohe, kui neid hakatakse teadlikult analüüsima ja arvustama, ei ole enam ükski asi *tingimusteta* õige. (...) “Valgustuse” pooldajad on küll enda arvates igasuguse metafüüsika vastu, aga toetuvad ikka edasi teatud metafüüsilistele alustele, ilma seda ise märkamata. Näiteks

¹¹ K. M a n n h e i m, *Ideology and Utopia. An introduction to the sociology of knowledge.* London; Routledge, 1979 (1936).

¹² U. B e c k, A. G i d d e n s, S. L a s h, *Reflexive Modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order.* Cambridge, 1994.

nõudes päritud eelarvamustest loobumist ja normide uuendamist, apelleerivad nad mõistusele, õiglusele, inimlikkusele, loogikale. Sellisel juhul on tegelikult eeldatud, et nimetatud väärtused nagu õiglus jne siiski kehtivad ilma tingimusteta. Nende kehtivus saab aga põhineda ainult omamoodi *metafüüsilisel usul*, niisiis sedalaadi usul, mille vastu justkui võideldakse.”¹³

Habermas on muidugi teadlik säärase kriitika võimalusest. Ta vastab, et hoolimata väljendusviiside erinevusest on sellistel mõistetel nagu tõde, ratsionaalsus, õigustatus (*justification*) ja konsensus igas keeles vähemalt ühesugune *grammatiline roll*.¹⁴ Selle põhjal võiks arvata, et kommunikatsioonis osalejad annaksid nendele lõpuks ühesuguse sisu, oma osalt erinevatele lähte-eeldustele vaatamata. Ta märgib küll “pühaduse” (*the sacred*) ja metafüüsiliste oletuste kadumist kaasaegses ühiskonnas,¹⁵ aga ei pea selle asemele astunud ning end üha laiemalt maksma pannud ratsionaalsuse kehtivust taoliseks oletuseks.

Aga isegi kui jätta kõrvale kahtlus ratsionaalsuses kui kommunikatsiooni universaalses lähtealusel, jääb siiski vastamata küsimus: kui arutluse põhireeglid ongi neutraalsed, kas saavad seda olla kasutatavad sõnad? Teisisõnu: iga arutluse, kaasa arvatud ratsionaalse argumentatsiooni aluseks on tegelik-

kuse kirjeldamine sõnade (vms tähistajate) vormis, mille vahelised suhted moodustavad tähenduste süsteemi, mis väljendub kindla diskursusena. Tähistaja vastavus tegelikkuse elementidele ei saa aga kunagi olla täielik; nende täpsema määratlemisega moodustub n-ö tähenduse ülejääk, mida diskursus ei sisalda. Igal diskursusel on seega oma pahupool, mis jääb kajastamata. Pahupoole kõrvaldamine diskursusest tähendab ühe artikulatsiooniviisi hegemooniat.¹⁶ Michel Foucault uurimuste üheks keskseks eesmärgiks oligi teha nähtavaks seesuguse pahupoole diskursusest kõrvaldamise protsess. Ta nimetas oma idee- ja institutsioonijaloolisi uurimusi “teadmiste arheoloogiks”, kuna need puudutasid end ratsionaalsete ja teaduslikena kehtestanud diskursuste “eelajalugu”, nende ideoloogilist päritolu. Teaduslik diskursus ei välista ideoloogilisust, ja seda saab uurida kui üht diskursiivset praktikat teiste seas.¹⁷ Üsna sarnastelt alustelt lähtub nn kriitiline diskursuse analüüs, mille üheks eesmärgiks on näidata diskursuse seotust võimusuhetega.¹⁸

Radikaalse demokraatia teoreetikud Ernesto Laclau ja Chantal Mouffe nõustuvad Habermasiga selles osas, mis puudutab avalikkuses toimuva diskussiooni tähtsust, eitavad aga neutraalse konsensusu saavutamise võimalust. Iga konsensus tähendab

¹³ E. A h l m a n, Kulttuurin synty ja kuolema. (1936) Rmt-s: E. Ahlman, Teokset IX. Jyväskylä, 1993, lk 89–90.

¹⁴ J. H a b e r m a s, Between Facts and Norms, lk 311.

¹⁵ J. H a b e r m a s, The Theory of Communicative Action, Vol. 2. Lifeworld and System: A critique of functionalist reason. Trans. by Th. McCarthy. Cambridge, 1987, lk 191–196. (Orig. 1981.)

¹⁶ E. L a c l a u, Ch. M o u f f e, Hegemony and Socialist Strategy. Towards a radical democratic politics. 2. ed. London; New York, 2001 (1985), lk 111.

võitu mõne ühiskondliku rühma püüdele saavutada vaimset ja moraalselt juhtpositsiooni ehk hegemooniat;¹⁹ ilma konfliktide ja arvamuste vastandumiseta oleks pluraalne demokraatlik poliitika võimatu. Ka ideaaltüübina on ratsionaalse konsensuse idee demokraatiale pigem ohtlik.

“Sellises vormis saaks pluralistlikust demokraatiast ‘iseennast kummutav ideaal’, kuna selle teokssaamise hetk oleks ühtlasi selle kadumise hetkeks. Seepärast toonitame, et demokraatliku poliitika seisukohalt on esmatähtis tunnistada, et *igasugune konsensus on hegemoonilise artikulatsiooni tulemus* ning et sellel on alati olemas ‘välispind’ (*outside*), mis ei võimalda konsensuse täielikku teokssaamist. Erinevalt Habermasi pooldajatest ei ole me arvamusel, et see oleks demokraatiale kahjulik, vaid, vastupidi, arvame, et see on demokraatia kui idee eeltingimuseks” (minu kursiiv – M.L.).²⁰

Alternatiivne võimalus ongi näha arutelude ülesandena demokraatlikus protsessis just nimelt potentsiaalsete vastuolude esiletootmist. Ei ole põhjust väita, et konsensuse otsimine oleks kommunikatsiooni eesmärgina iseenesest “ratsionaalsem” kui eriarvamuste otsimine.²¹

3. Empiirilise uurimustöö võimalusi

Milliseid järeldusi võiks Habermasi ja ta kriitikute teoreetilistest arutlustest teha empiiria tarvis? Kõigepealt näeme, et teooria valikul on demokraatia arendamist silmas pidava poliitilise strateegia seisukohalt suur tähendus. Ratsionaalse konsensuse kui eesmärgi omaksvõtmine võiks anda mõtte niisugustele katsetustele nagu vabariigi presidendi kantslei poolt Eestis algatatud nn ühiskondlik lepe. Kui aga peame sellist eesmärki põhimõtteliselt saavutamatuks või koguni leiame, et idee ise on ebademokraatlik, tuleks selletaolistest katsetustest loobuda (vähemalt millegi enama kui taktikaliste abinõudena).

Empiirilise uurimistöö seisukohast tundub aga teooria täpsemal valikul olevat kummaliselt vähe tähendust. Domineerimisest vaba, avatud, ratsionaalse kommunikatsiooni sfäär on nimelt ka Habermasi jaoks ideaaltüüpiline mõiste, mida empirias (peaaegu?) ei esine. Küll aga on meil võimalik tegelikkuses esinevat kommunikatsiooni sellise ideaaltüübiga võrrelda. Kui tõdeme, et tegelikult valitsevad avalikkust hegemoonilised, osa võimalikke argumente ja võimalikke osalejaid välistavad diskursused, saame analüüsida seda kui kõrvalekallet avalikkuse ideaaltüübist. Ideaaltüüpi kui analüütilist ja heuristilist vahendit pole

¹⁷ Nt M. Foucault, *The Archaeology of Knowledge*. Trans. by A.M. Sheridan Smith. New York, 1972, lk 186. (Orig. 1969.)

¹⁸ Nt N. Fairclough, *Discourse and Social Change*. Cambridge, 1992.

¹⁹ Vt A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*. London, 1971, lk 57.

²⁰ E. Laclau, Ch. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, lk xvii–xviii.

²¹ N. Luhmann, *Was ist Kommunikation?* Rmt-s: N. Luhmann, *Aufsätze und Reden*. Hrsg. von O. Jahraus. Stuttgart, 2001 (1995), lk 103.

muidugi mõeldav empiirilise uurimistööga “tõestada” või “kummutada”.²²

Täiesti sõltumatult oma suhtumisest Habermasi teooriasse võime tõdeda, et Eestis uuel iseseisvusajal valitsenud diskursiivne situatsioon on väga kaugel domineerimisvaba kommunikatsiooni ideaalist – paistab, et suur hulk potentsiaalselt olulisi ühiskondlikke vastuolusid on jäänud väljapoole avalike arutelude vaatevälja. Pärast nõukogude ühiskonnas valitsenud suhtelist majanduslikku võrdsust on Eestist saanud üks ebavõrdseima sissetulekute jaotusega riike Euroopas.²³ Väga selgesti on majandusreformide tagajärjel tekkinud “võitjad” ja “kaotajad” nii mõõdetavate majandusnäitajate kui ka oma situatsiooni subjektiivse tajumise mõttes. Samas ei ole see asjaolu väljendunud poliitilises ebastabiilsuses, ka peaaegu mitte ainsaski streigis (peale üksikute hoiatusstreikide)²⁴ või kuni viimase ajani ka ainsaski ulatuslikumas protestiliikumises. Hoolimata valitsuskabinettide sagedasest vahetumisest on erineva parteilise koosseisuga valitsused ikkagi ajanud üldjoontes ühesugust poliitikat,²⁵ mille põhisuunaks on olnud uusliberaalne majanduspoliitika, suund NATO ja Euroopa Liidu liikmelisusele ning etniliste eestlaste ja eesti keele eelisseisundi kindlustamine ühiskon-

nas. Institutsionaalne poliitika on suutnud end protestide vastu immuunseks muuta; iseloomulik on parempopulistliku partei *Res Publica* loomine protesti kanaliseerimiseks 2003. aasta parlamendivalimistel ja partei pärastine sujuv lülitumine senisega sarnase poliitika teostajate hulka. Poliitilised institutsioonid on jäänud võõraks just neile, keda majandusreformid ja etniline demokraatia on muutnud “kaotajaks”²⁶ ning keda ei saa enam pidada avalikkuses osalejateks. Kokkuvõttes võib öelda, et väga paljud võimalikud vastuargumendid senisele poliitikale ei ole institutsionaalse poliitika tasandil väljundit leidnud. Selle põhjusi saame käsitada kas (Habermasi terminites kõneldes) kommunikatiivse situatsiooni puudujääkidenäna võrreldes ideaaliga või siis (Gramscile toetudes) hegemoonilise seisundi saavutamisenäna ühe poliitilise suuna poolt. Mõlemal puhul aga saavad uurimisobjektiks olla seda olukorda võimaldavad diskursiivsed ja institutsionaalsed meetmed. Lisaks tuleb uurida olukorra muutmisele suunatud algatusi, ning neid saab omakorda vaadelda kas avaliku kommunikatsiooni domineerimisest vabastamise või siis vastuhegemoonia loomise katsetena.

Niisugused küsimusepüstitused suunavad uurima näiteks seda, kuidas ja kuivõrd

²² Nt M. Weber, Die 'Objektivität' sozialwissenschaftlicher Erkenntnis. Rmt-s: M. Weber, Soziologie, weltgeschichtliche Analysen, Politik. Hrsg. von J. Winckelmann. Stuttgart, 1964 (1904), lk 235; M. Weber, Soziologische Grundbegriffe. Tübingen, 1984 (1921), lk 38.

²³ E. Saar, Sotsiaalne ebavõrdsus Eestis: tegelikkus ja inimeste hinnang. Rmt-s: Eesti Inimarengu Aruanne 2003. Toim. R. Vetik. Tallinn, 2003, lk 52–57.

²⁴ Vt K. Ibru, Streik Eestis 1995.–2001. aastal. Bakalaureusetöö. Eesti Humanitaarinstituut, 2002. Kätesaadav aadressil: www.ehi.ee/yliopilased/lopetajad.htm

²⁵ M. Lagerpetz, H. Vogt, Estonia. Rmt-s: The Handbook of Political Change in Eastern Europe. 2. ed. Ed. by S. Berglund, J. Ekman, F. Aarebrot. Cheltenham; Northampton (Mass.), 2004, lk 57–93.

kodanikeühiskond suudab formuleerida elaviku sfääris spontaanselt tekkinud algatusi, – nt mittetulundusühenduste ja sotsiaalsete liikumiste seesmist organisatsiooni ja kommunikatsiooni või siis massiteabevahendite vastuvõtlikkust väljastpoolt tulevatele algatustele. Millisel määral on nn kolmas sektor iseseisev valitsusvõimust? Millisel määral on see võimeline moodustama ühist kommunikatsioonivälja? Milliseid teemasid ajakirjandus väldib, mis mõttes on see erapoolik? Kerkivad ka küsimused kodanikeühiskonna ja poliitilise avalikkuse suhetest: kas on poliitiline avalikkus võimeline ära kasutama endast väljaspool seisva reguleerimata avalikkuse otsingulist potentsiaali? Analüüsida saaks juhtumeid, kus mittetulundussfääris või ajakirjanduses on esile tõstetud probleem, mille lahendamist eeldatakse valitsusvõimult (vt nt Pärnu metanolitragöödia kajastamist ajakirjanduses ja selle diskussiooni pärastist ignoreerimisest valitsusvõimu poolt).²⁷ Võib vaadelda ka avaliku diskussiooni ebasümmeetrilisust, mis on tulenenud osalejate ebaühtlasest ligipääsust ressurssidele ja meediaavalikkusele (nt Euroopa Liiduga liitumise vastase liikumise puhul Eestis).²⁸ Analüüsimist vajavad ka konsensuslike otsuste saavutamise püüded ja selleks kasutatud meetmed – kas või juba nimetatud nn ühiskondliku leppe protsess. Võimalike uurimisteede hulk näib piiritu.

Poliitilisest seisukohast on teoreetilise lähtekoha valik siiski tähendusrikas. Kõigist senistest uurimustest koorub välja iseloomulik fakt: valitsev uusliberaalne poliitika legitimeerib ennast eelkõige ratsionaalsusele viidates, ja sellele vastanduvate algatuste legitiimsuse eitamiseks kasutatakse n-ö alaealisuse argumenti – väidet, et nende esitajatel puudub professionaalne kompetents ja tahtmine vastutada millegi muu kui oma erihuvide teostamise eest. Teiste sõnadega: arutamiseks lubatud teemade valiku ja nende esitajate arvu piiramisel on kasutusel retoorika, mis väliselt tuletab vägagi meelde Habermasi poolt esitatud ratsionaalse kommunikatsiooni reegleid. Kuigi Habermasi teooria püüab arendada demokraatlikku praktikat, võimaldab see vägagi eliitikeskseid ja võimu hierarhilist ülesehitust toetavaid tõlgendusi. Niisiis on selle teooria kasutamisel empiirilistes uuringutes vaja teadlikult vältida ebademokraatliku poliitika apoloogeediks sattumise ohtu; “neutraalsetena” esitatud reeglid ja poliitilised eesmärgid tegelikult enamasti neutraalsed ei ole (nagu sinse arutluse käigus nägime, on küsitav, kas nad saavad seda olla ka põhimõtteliselt). Realse poliitilise praktika kriitiline analüüs peab käsitlema ka Habermasi ideaali praktilist teostatavust ja taolise ideaali omaksvõtmise võimalikke poliitilisi tagajärgi.

²⁶ E. R i k m a n n, M. L a g e r s p e t z, Poliitiline osalus ja kodanikuidentiteet. Rmt-s: Eesti Inimarengu Aruanne 2003, lk 15–19.

²⁷ O. R o o t s, E. R i k m a n n, Sotsiaalsete probleemide identifitseerimisest Eestis Pärnu metanolitragöödia näitel. Rmt-s: Eesti Inimarengu Aruanne 2003, lk 62–68.

²⁸ Vt K. V a l l a s t e, Euroopa Liiduga ühinemise vastane liikumine Eestis. *Riigikogu Toimetised*, 2004, nr 9, lk 123–129.

AKEN

**TIMOTHY GARTON ASH,
TIMOTHY SNYDER**
Oranz revolutsioon

Eelmisel sügisel jäädvustas Ukraina end esmakordselt oma ajaloos kogu maailma poliitilisse teadvusse. Nn oranži revolutsiooni külmadel päevadel kogunesid oranže sülle kandvad tohutud rahvahulgad Kiievi Iseseisvusväljakule, et nõuda ausaid presidendivalimisi. Nad võitsid. Uue presidendi Viktor Juštšenko juhtimisel võib Ukraina nüüd liikuda tulevikku, mida tema ja ta liitlaste lootustes iseloomustavad toimiv demokraatia, turumajandus ja õigusriik ning ühinemine Euroopa Liiduga.

Vaatlejad on paigutanud Ukraina “oranži revolutsiooni” rahumeelsete demokraatlike revolutsioonide ritta, mis ulatub 1989. aasta Kesk-Euroopa “sametrevolutsioonidest” läbi 2003. aasta Gruusia “rooside revolutsiooni” kuni praeguste sündmusteni Liibanonis, mida on juba hakatud kutsuma “seedrirevolutsiooniks”. Mõistagi meeldib paljudele ukrainlastele see atraktiivne silt, mis erineb niivõrd sellest peamiselt negatiivsest või olematust mainest, mis nende riigil minevikus oli. Ometigi tuleb vaadata uudistepealkirjadest kaugemale, et selgitada, kuidas ja miks see muutus toimuda sai ja mis võivad olla selle tagajärjed.

1.

Ukraina ajalugu algab tuhat aastat tagasi, mil kaupmeesteriik keskusega Kiievis – ehk ukrainapäraselt Kiivis – võttis omaks Bütsantsi kristluse. Pärast mongolite sissetungi hõlmati Kiiev ja seda ümbritsev piirkond Poola-Leedu ühisriiki, kus ukrainlasteni jõudsid renessansi ja vastureformatsiooni mõjud. Kui Moskva võim hakkas laienema lääne poole, pakkusid haritud ukrainlased oma teeneid Vene impeeriumile. Ukraina keel, mis on suguluses nii poola kui vene keelega, võimaldas neile hõlpsat assimileerumist. Kui 19. sajandil tõstis pead natsionalism, siis hakkasid venelased pidama ukrainlasi omaenda rahvuse haruks. Samal ajal tekkis eriomase ukraina kultuuri väljendajana ukraina rahvuslik liikumine.

Ometigi ei õnnestunud Ukrainal 1918. aastal iseseisvust saavutada. Nii bolševike kui poolakate väed blokeerisid ukrainlaste riigiloomiskatsed. Woodrow Wilson ei pidanud ukrainlasi rahvuseks ning Lääne võimud jätsid Ukraina alad Vene valgetele lootuses, et need purustavad bolševismi. 1921. aastal jagati Ukraina bolševike ja Poola vahel.¹ Bolševikud andsid vastloodud Nõukogude Liidus Ukrainale heldelt ruumi, kuid põllumajanduse kollektivisee-

Timothy Garton Ash, Timothy Snyder. *The Orange Revolution*. *The New York Review of Books*, kd 52, nr 7, 28. aprill 2005.

¹ Väiksemad osad tänapäeva Ukrainast kuulusid sõdadevahelisel ajal Rumeeniale ja Tšehhoslovakkiale.

rimine hävitas Nõukogude Ukraina talurahva, ortodoksi kirik allutati ja korrumppeeriti ning osa haritlaskonnast hukati. Stalini rängimate kuritegude hulka kuulus 1932.–1933. aasta sihilikult korraldatud näljahäda, mis võttis Nõukogude Ukrainas vähemalt kolme miljoni inimese elu. 1941. aastal tulid Stalini režiimi asemele natsid, kes pidasid ukrainlasi rassiliselt alaväärseks ja neid ka vastavalt kohtlesid. Samahästi kui kogu Ukraina juudi elanikkond hukkus holokaustis, milles Saksa okupante abistas ka käputäis ukrainlastest kollaborante. Mõned ukraina natsionalistid ründasid ja tapsid kohalikke poolakaid. Sajad tuhanded Ukraina sõdurid surid Saksa vangilaagrites nälga. Juštšenko isa oli üks väheseid õnnelikke, kes pääses Auschwitzist eluga.

Kui pärast sõda taastati nõukogude võim, ühendati Ukraina alad üheks administratiivseks üksuseks. 1945. aastal annekteeris Stalin Poolalt Ukraina lääneosa, tuues nõnda Nõukogude Liitu inimesi, kelle poliitiline kogemus oli siinsest erinev. Mõned neist olid pärit Galiitsiast, mis aastatel 1772–1918 oli olnud Austria osa ja hiljem liidetud Poolaga. Need ukrainlased olid peamiselt kreekakatoliiklased ja nende “uniaadikirik” ühendas idakirikliku liturgia subordinatsiooniga Vatikanile. Kahe maailmasõja vahel olid galiitslased olnud Poola Vabariigi kodanikud. See riik oli küll muutunud järjest autoritaarsemaks, kuid võimaldanud üldiselt siiski

sõnavabadust ja lähtunud õigusriigi põhimõtetest. Pärast 1945. aastat vastutas kommunistlik võimukandja Nikita Hruštšov Ukraina lääneosa rahustamise eest. Tema oli ka see, kes liitis 1954. aastal Ukraina NSV-ga Krimmi poolsaare, andes sellega Ukrainale tema praeguse kuju.

Nõukogude võim närvutas või hävitas Ukrainas need tsiviilühiskonna elemendid – eratalupidamised, kiriku ja haritlaskonna –, mis veidi õnnelikuma saatusega naabermaades nagu Poola ja Tšehhoslovakkia aitasid hiljem valmistada teed sametrevo-lutsioonidele. Aga kui NSVL 1991. aastal kogu varises, oli Ukrainal sellegipoolest oma nimi, pealinn ja asend kaardil. Kuid tema iseseisvus saabus, ilma et seda oleks kujundanud mõni suurem rahvaliidumine.² Selle iseseisvuse vundament oli habras. Venemaal keeldusid paljud Ukraina iseseisvust reaalsusena tunnistamast.

2.

1990. aastatel kehtis Ukraina valitav demokraatia ning riigis arenes vaevaliselt välja kapitalismi postsovetlik variant. President Leonid Kutšma režiim, kus peaaegu iga tähtsama tegelase määras ametisse president, võttis aastatel 1994–2004 kasutusele üha korrumppeerunud, brutaalsemad ja ebademokraatlikumad meetodid. Kutšma pani aluse n-ö “santaažiriigile”³. Valitsusvõim soodustas ise laialdast korrupsiooni ning seejärel santaažeeris ameti-

² Iseseisvusliikumine Ruhh andis küll tooni 1991. aasta debattides, kuid tal ei õnnestunud valimisi võita.

³ K. A. D a r d e n, *Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine Under Kuchma. East European Constitutional Review*, 10. kd, 2001, nr 2/3, lk 67–71.

ja eraisikuid, ähvardades neid salapolitsei poolt kogutud kuriteotõenditega – niisuguste tõendite kohta on käibel termin *kompromat*, nõukogudeaegne lühend sõnadest “kompromiteeriv matejal”. Kutšma lõi ka lähedased suhted mõnede Ukraina uute tööstusmagnaatidega, lubades neil üle võtta riigivarasid – eriti söe-, terase- ja maagaasivarasid – ning osutades neile muid teeneid vastutasuks poliitilise toetuse eest. Paistis, et selline süsteem töötab.

Pärast Esimest maailmasõda oli Ukraina konservatiiv Vjatšeslav Lõpõnski väljatulnud optimistliku mõttega: isegi korrumppeerunud Ukraina riik võiks kestma jäämise korral panna aluse Ukraina rahvusele. Rikkad kohaneksid selle seadustega ja otsiksid riigiametnikega sidemeid. Need, kellel puudub kultuuriline seotus Ukrainaga, näeksid end ikkagi Ukraina riigi kodanikena, kui neil on omad huvid selle institutsioonides mängus.⁴ 1990. aastad panid need ideed proovile. Vilkad ärimehed ja -naised võtsid üle endised riigivarad, löid ja kasutasid ära monopole ning tegid kasulikke investeeringuid. Ukraina idaosas Vene piiri lähedal kogus kaevuri poeg Rinat Ahmetov söe- ja teraseäris varanduse, mille väärtuseks hinnatakse praegu 3 miljardit dollarit. Parteide rahastamise kaudu õnnestus oligarhidel, kes enamasti kõnelesid vene keelt ja olid pärit Ida-Ukrainast, lasta end valida parlamenti. Paljud kolisid Kiievisse ja taotlesid president Kutšma soosingut. Üks neist, Viktor

Pintšuk, kosis Kutšma tütre. Neil oligarhidel olid Ukraina püsimises mängus ka omad huvid. Laienenud Venemaal või taastatud Nõukogude Liidus oleksid nad olnud väikesed kalad suures tiigis ja nende sidemetel poleks olnud enam sama väärtust.

Kutšma Ukraina toetas iseseisva riigi institutsioone ja sümboleid. Ukrainal olid saatkonnad, oma sõjavägi ja korrakaitsejõud. Esimese maailmasõja järel üürikest aega eksisteerinud Ukraina Rahvavabariigi hümn võeti 1992. aastal uuesti kasutusele ning sellesse tehti 2003. aastal mõned parandused. Igal õhtul nägid inimesed televisiooni ilmateates oma maa kontuure. Riigikeeleks sai ukraina keel. Välisajakirjanikel paluti kasutada “Kievi” asemel nimekuju “Kyiv”. Eliitkoolide õpetajad andsid tunde ukraina keeles ning riigiametite ja ülikoolieksamite keeleks sai ukraina keel. Ehkki enamik poliitilisest eliidist kõneles isekeskis endiselt vene keelt, sai ukraina keele avalik kasutus märgiks sellest, et riik on end kehtestanud.⁵ Kutšma avaldas koguni raamatu pealkirjaga “Ukraina ei ole Venemaa”.

2004. aastal ületas Kutšma süsteem juba iseennast. Viktor Pintšuk ja Rinat Ahmetov omandasid erastatud Krõvõi Rigi terasetööstuse, kuigi nende pakkumine oli 800 miljonit dollarit madalam kui konsortsiumil, mida juhtis US Steel. Teene nõuab vastuteenet ja nii aitas Ahmetov rahastada Kutšma peaministri ja tema poolt va-

⁴ Vt I. L. R u d n y t s k y, *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton, 1987, lk 447–461.

⁵ Vt O. S h e v e l, *Nationality in Ukraine: Some Rules of Engagement*. *East European Politics and Societies*, 16. kd, 2002, nr 2, lk 386–413.

litud järglase Viktor Janukovitši presidendikampaaniat. Ukraina oleks iseseisvaks jäänud ka siis, kui Janukovitš oleks presidendiks saanud, kuid kontroll riigi ressurside üle oleks läinud veel jäägitumalt üksikute oligarhide kätte. Ent Kutšma süsteemil oli siiski kaks tõsist viga. Esiteks, ukrainlastel oli valimisõigus. Niihästi Kutšma režiim kui ka selle uus presidendikandidaat, ülimalt ebakarismaatiline poliitik, kellel oli noorusest kaks kriminaalkaristust, olid ebapopulaarsed. Teiseks, ka mitte kõik rahakad ja poliitilisel mõjukad ringkonnad polnud rahul.

Üks rahulolematuid oligarhe oli Julia Tõmošenko. See Ukraina tööstuskeskusest Dnipropetrovskist pärit majandusteadlane oli saanud rikkaks maagaasiga spekulleerides – kasutades ära seaduseauke, mis lubasid riigifirmadel energia eest tasuta mitte rahas, vaid kaupadega, mida seejärel sai edasi müüa. See võimaldas vahemeestel (või -naistel) koguda hiigelvarandusi. Tõmošenkot tunti “gaasiprintsessina”. Kuid olles 1999–2001 minister, toppis ta needsamad seaduseaugud kinni ning sundis energiasektorit muutuma rahamajanduse osaks. Koos endise riigipanga juhi ja tollase peaministri Viktor Juštšenkoga püüdis ta Ukraina majandust reformida. Kutšma lasi mõlemad lahti ja pani Tõmošenko lisaks veel kinni. Tõmošenko julgus – see, et ta end hirmutada ei lasknud – tõstis avalikkuse silmis ta mainet. Varsti ta vabastati. Ukraina kõige populaarsemaks poliitikuks sai siiski Juštšenko. Tema suutis ligi tõmmata neid ettevõtjaid, kes uskusid, et võivad rikastuda sellises majanduses, kus seadused loevad rohkem kui head suhted režiimiga.

154 AKEN

3.

2000. aasta novembris leiti Kiievi lähedalt metsast Kutšma-vastase kriitikaga tuntuks saanud ajakirjaniku Georgi Gongadze peata laip. Helilintidele, mida väidetavasti lekitas üks Kutšma ihukaitsjatest, oli jäädvustatud Kutšma omaga sarnane hääl, mis jagas käske Gongadze kõrvaldamiseks. Mõne kuu jooksul kogunesid ukrainlased tänavale, nõudes “Ukrainat ilma Kutšmata”. Meelt avaldavad üliõpilased ehitasid Kiievisse telklinnaku. Kuigi see liikumine jäi tulemusteta, oli rahva niisugune mobiliseerumine tuhandetele ukrainlastele uus kogemus.

Kolm aastat hiljem korraldas Viktor Juštšenko küünaldega rongkäigu 1932.–1933. aasta stalinliku näljahäda miljonite ohvrite mälestuseks. Presidendikampaania oli just alanud ja paljudes ukrainlastes äratas imetlust viis, kuidas Juštšenko palus vaikselt mälestada rahvuslikku minevikku. Kuid tema vastasel, peaminister Viktor Janukovitšil oli Kutšma toetus, oligarhide rahaline tugi ja piiramatu juurdepääs televisioonile. Juštšenko, kes televisiooni peaaegu ei pääsenud, tegi kõikjal näost-näkku-kampaaniat. Vastuseks televisiooni rünnakutele korraldas ta isiklikke visiite küladesse, surus inimestel kätt ja näitas oma nägu.

Mullu septembris, mõned nädalad enne valimisi mürgitati ta dioksiiniga. Esmesed sümptomid ilmnesid pärast seda, kui ta oli koos kõrgete salapolitseiamestikega õhtust söönud, ehkki selle seos mürgitamisega ei ole veel kindlalt tõestatud. Ta lülitus uuesti kampaaniasse, varem kena nägu vinnide ja armkoega kaetud. Ta

ütles, et “see ongi Ukraina tänane nägu”. Kutšma valitsus andis televisioonile salajase korralduse nimetada väidet tahtlikust mürgitamisest “jultunud valeks” ja kampaniatrikiks.⁶ Üks telekanal, mis kuulub Kutšma-lähedasele oligarhile Viktor Medvetšukile, väitis, et Juštšenko haigus on tingitud tema kahtlastest eluviisidest.

Hoolimata kõigist takistustest kogus Juštšenko presidendivalimiste esimeses voorus 31. oktoobril kõige rohkem hääli. Pühapäeval, 21. novembril toimunud teises voorus korraldas Kutšma režiim hääletustulemuste võltsimise. Sel õhtul kuulutati välja Janukoviči võit kolme protsendilise edumaaga. President Vladimir Putin tõttas teda õnnitlema. Ometigi kinnitasid sõltumatud ja lääneriikide poolt finantseeritud valijaküsitlused, et Juštšenko oli otsustavalt võitnud.

Nõnda algaski oranž revolutsioon – protestiga ebaausate valimiste vastu. Kui Kutšma režiim domineeris televisioonis, siis üliõpilasliikumine *Pora* (On aeg)⁷ kasutas interneti ja hankis sealt teadmisi selle kohta, kuidas meelevaldusi oli varem korraldatud Slovakkias Gruusiani. Võrgu kasutamine on Ida-Euroopa samet-revolutsioonides midagi uut. Üks Belgradi üliõpilasmeelevaldaja tunnistas 1997. aastal: “Mina ei ole interneti laps, aga tahaksin olla.”⁸ Kui ukraina üliõpilased hakkasid esmaspäeva varahommikul Kiievi

peamistele äritänavatele telke püstitama, siis teavitas nende võrguleheküljel sellest otsekohe kell 02:33:11 AM inglise keeles kogu maailma. Hiljem selgitasid nad, et olid ette aimanud teise vooru tulemuste võltsimist ning oma sammud juba ette kavandanud. Samal hommikul kuulutasid mitmed Ukraina diplomaadid niihästi Kiievis kui välismaal oma “täielikku ja tingimusteta toetust” Juštšenkole. Nende avaldus saadeti elektronpostiga üle maailma laiali.

Kuid kõige tähtsam oli tavainimeste reaktsioon. Esmalt avaldasid meelt tuhanded Kiievi kodanikud, siis sajad tuhanded; ja õige pea vastasid inimesed mujalt riigist üleskutsele Kiievisse tulla. Ühel neist külmadest talveõhtutest end väliahju paistel soojendades selgitas kahvatu ja turske Svjatoslav Smolin ühele meist, kuidas ta oli kolinud sellesse improviseeritud revolutsioonilisse telklinnakusse, jättes maha oma igapäevase töö, kiirgustaseme mõõtmise Tšernobõli ümbruses. Tol esmaspäevahommikul oli ta kuulnud ainsast opositsioonilisest telekanalist, et tuhanded inimesed kogunevad pealinna, protesteerimaks presidendivalimiste teise vooru “varastamise” vastu. Ta pöördus oma naise poole ja ütles “Ma pean minema”. Samasuguse spontaanse otsuse tegi Vasil Korhuda Karpaatide-lähedases linnakesest, kus ta peab väikest turismifirmat. Niisama

⁶ Vt Темный по хвороби Ющенко. Українська правда 01.10.2004. Temnyk’uks nimetati Kutšma abiliste poolt telejaamadele saadetud salajuhiseid, mis kirjutasid ette, kuidas teatud teemasid tuli kajastada.

⁷ See nimi viitas Ivan Franko kuulsale luulereale: “On aeg Ukraina eest seista!”. Kuid “On aeg!” oli hüüdlauseks ka 2000. aastal Belgradis ja 1989. aastal Prahast.

⁸ Vt T. G a r t o n A s h, In the Serbian Soup. *The New York Review*, 24.04.1997.

toimis ka karusnahkset kasukat ja nüüd juba kohustuslikku oranži salli kandev noor ja veetlev Jelena Majartšuk, kes peab ühes Lääne-Ukraina väikelinnas ilusalongi.

Võis näha, kuidas tavalised inimesed tegid ebatavalisi asju. Tahes-tahmata tuli meelde 1989. aasta Praha või Solidaarsuse esimese revolutsiooni aegne Poola 1980. ja 1981. aastal. Aga kui veerand sajandit tagasi Poolas olid esirinnas töölised ja talupojad, siis siin andis tooni tärkav kesk-klass – üliõpilased, reisikorraldajad, ilusalongi omanik.

Neil hilissügisestel revolutsioonipäevadel ilmusid Juštšenko ja Tõmošenko Iseisvusväljakul rahva ette enamasti üheskoos: üks pikk, tugev, kindlust sisendav kuju, dioksiinimürgituse hirmsad armid näos otsekui rahvuskangelase stigmad; teine – väikest kasvu tundeküllane naine, sageli ukraina rahvariides, blondeeritud juuksed pseudotalupoeglikus patsis. “Gaasiprintsessist” oli saanud “revolutsiooni jumalanna”, ehkki ta nägi välja pigem nagu Marie-Antoinette.

Oranžide revolutsionääride esimene käsk oli: ära kasuta vägivalda. See tunnus eristab sametrevolutsioone kõige selgemini jakobiinide ja bolševike revolutsioonist vastavalt 1789. ja 1917. aastal. Nagu mitmel muulgi puhul 1989. aastal ja pärast seda, loobusid julgeolekujõud viimasel hetkel meelevaldajate vastu jõudu kasutamast.⁹ Juštšenko, Tõmošenko ja nende liitlased hoidsid Iseisvusväljaku rahvarohkena, korraldasid rahumeelseid blo-

kaade valitsushoonete ümber ja ootasid võimalust läbirääkimisteks.

Ülemkohus keelas keskvalimiskomisjonil valimistulemuse väljakuulutamise seniks, kui kestab võltsingusüüdistuste uurimine. 3. detsembril leidis ülemkohus, et tööpoolest on toime pandud pettusi ja määras valimiste teise vooru kordamispäevaks 26. detsembri. Vahepeal sõlmis Juštšenko mitmel “ümarlauakohtumisel” rahvusvaheliste vahendajate kaasabil kokuleppe lahkuva presidendiga, kes nõustus tagasi astuma ja lõpetama Janukovitši toetamise. Juštšenko nõustus omalt poolt presidendivolituste kärpimisega. Parlament võttis vajalikud konstitutsiooniparandused 8. detsembril vastu. Niisiis ajal, kui revolutsioon alles käis, hakkasid juba ilmnema eluterve võimudelahususe jooned: korrektiivse võimuga kohus, kärbitud volitustega täidesaatev võim ja suurendatud volitustega seadusandja.

Juštšenko võitis teise vooru korduse 26. detsembril ja astus jaanuaris ametisse. Tõmošenko kinnitati 4. veebruaril peaministriks. Nende uus valitsus püüab Ukrainat lähendada majandusliku ja poliitilise käitumise lääneeuroopalikele standarditele. Pärast mõne korruptiivselt erastatud ettevõtte riigistamist, et need taas müüki panna, hakkab uus valitsus kindlustama omandiõigusi. Juštšenko on teinud ettepaneku amnestiaks kahtlasel teel varanduse kogunud inimestele, et neilt paremini makse kätte saada. Euroopa kõige kiiremini kasvavas majanduses, mille SKT

⁹ C. J. C h i v e r s, How Top Spies in Ukraine Changed the Nation’s Path. *The New York Times*, 17.01.2005.

kasvas 2003. aastal 9,6% ja 2004. aastal hinnanguliselt 12 %, on liikumas palju uut rikkust.

Paistab, et oligarhid, kes algselt seisid vastvalitud juhtidele vastu, on nüüd vähehaaval asumas uue korra poolele. Davosis maailma majandusfoorumil ühega meist kõneldes ütles Pintšuk, et ta toetab uusi võimukandjaid, kui nood ei lasku illegaalsetesse tehingutesse, ja arvas, et Ida-Ukraina peamine oligarh Rinat Ahmetov teeks sedasama. Nende ainus tingimus on lugupidamine seaduste vastu. Igähele, kes nende tausta tunneb, võib see kõlada lihtsalt sõnakõlksutamisenä, kuid see on kasulik sõnakõlksutamine.

4.

Väga palju on räägitud sellest, nagu valitseks maa ukrainaliku lääneosa ja venestunud idaosa vahel sügav usuline, ajalooline ja keeleline lõhe. Tegelikkus on keerulisem. Ukraina on mitme religiooni maa, seal elab palju kreekakatoliiklasi, kuid õigeusklikud moodustavad suure enamuse ja nende hääled jagunesid mõlema kandidaadi vahel. Kultuur ja ajalugu küll mõjutavad tänapäeva poliitika tulemusi, kuid ei dikteeri neid – vastupidiselt sellele, mida väidab Samuel Huntington “Tsivilisatsioonide kokkupõrkes”. Üks Ukraina ajaloolane on tähendanud, kuidas pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist on valijad neis Ukraina osades, mis on kauem Poola võimu all olnud, toetanud rohkem neid kandidaate, kes rõhutavad Ukraina

patriotismi. Esimestel presidendivalimistel 1991. aastal võitis Ruhhi iseseisvusliikumise kandidaat provintssides, mis olid olnud Poola võimu all viissada aastat. 1994. aastal võitsid läänemeelsed kandidaadid provintssides, mis olid olnud Poola võimu all kolmsada aastat. 2004. aastal lisandusid Juštšenko toetajate hulka piirkonnad, mida Poola oli valitsenud kõigest sada aastat.¹⁰ Lääne-Ukraina jätkab laienemist itta.

“Kogu see maa kõneleb vene keelt!” ütles selgelt ärritunud president Vladimir Putin oranži revolutsiooni aegu.¹¹ Tegelikult on Ukraina kakskeelne. Nõukogude poliitika tagas selle, et haritud ukrainlased kõnelevad vene keelt, mis on ukraina keelele lähedane, kuid siiski omaette keel. Tänapäeval võib Lääne-Ukrainas leida noori, kes ei oska vene keeles kirjutada ning Lõuna- ja Ida-Ukrainas leidub palju ukrainlasi ja venelasi, kes ei valda ukraina keelt. Aga enamik inimesi kõneleb mõlemat keelt ja paljud neist lülituvad ühelt keelelt teisele vastavalt meeleolule ja olukorrale – mõnikord võluvalt lausa poole lause pealt. Kuid valimistulemused määravad ära poliitilised eelistused, mitte keel. Juštšenko võitis otsustava enamuse ka piirkodades, kus kõneldakse peamiselt vene keelt: Tšernigivis sai 71% häältest, Poltaavas 66%, Sumõs 79% ja Kiievis 78%.

Kiiev on venekeelne linn, mille elanikud teavad, millal kasutada ukraina keelt. Kiievlased hääldavad Iseseisvusväljaku nime alati ukrainapäraselt, isegi kui kõne-

¹⁰ Вт Я. Х р ы ц а к, Re: Birth of Ukraine. *Крытыка*, 2005, nr 1–2.

¹¹ *Pravda* võrguväljaanne, 03.11.2004.

levad vene keeles. Kampaania aegu kasutasid Juštšenko ja Tõmošenko avalikel esinemistel ukraina keelt. 8. detsembril võitu välja kuulutades võttis Juštšenko üles rahvushümni, käsi südamel – see komme on tekkinud alles hiljuti, ilmselt USA presidentide eeskujul. Venekeelsed kiievlased panid kogu väljakul käe südamele ja laulsid kaasa või vähemalt püüdsid kaasa laulda ukraina keeles: “Ukraina hiilgus ja vabadus kestavad, / saatus, mu veljed, veel naeratab meile, / me vaenlased kaovad kui päikse käes kaste / ja meie, veljed, valitseme oma maad...”

Juštšenko ja Tõmošenko kõnelevad paremat ukraina keelt kui Kutšma ja Janukovitš. Aga nad kõnelevad ka paremat vene keelt. Nad on mõlemad idast, mis näitab, et ukraina identiteet ei piirdu Lääne-Ukrainaga. Ometigi teavad nad, et peavad viima oma sõnumi ka Ida-Ukraina kaevurite ja metallurgiatööliteni. Kohe pärast revolutsiooni käis kumbki neist Donetskis, Ahmetovi bastionis Ida-Ukrainas, et kohtuda kahtlejatega. “Revolutsiooni jumalanna” esines Ahmetovi telejaamas. Ta jäi enesele kindlaks ka vaenuliku venekeelse küsimusteraha ees. “Kogu see maa kõneleb vene keelt!” – need sõnad ei pruugi pakkuda president Putinile seda lohutust, nagu ta paistab uskuvat.

5.

Putini valitsus süüdistas vihaselt Ameerika Ühendriike ja Euroopa Liitu oranži revolutsiooni õhutamises väljastpoolt. Hollandi välisminister – Holland oli tollal Euroopa Liidu eesistuja – sai peaaegu iga päev kurje telefonikõnesid oma Vene kolleegilt.

Juštšenko ei jäta vähimatki kahtlust, et ta soovib oma maa kuulumist Euroopasse. Iseseisvusväljakul kõneles ta: “Maailm on näinud, et Ukrainat võib juba nimetada euroopalikuks.” Davosis kõneldes ütles ta: “Lähitulevikus on meil kavas esitada avaldus Euroopa Liiduga liitumiseks.” EL andis panuse revolutsiooni juba pelgalt oma atraktiivsusega – kui klubi, mille liikmeks nii paljud soovivad astuda. See on sõjajärgse Euroopa poliitika üks püsivtunnuseid. Saksa Liitvabariigi rajaja Konrad Adenauer kõneles juba 1950. aastatel *Magnet Euroopa*’st.

Mõned Euroopa Liidu liikmed – üks Ukraina aktivist tõstis esile Suurbritanniat ja Hollandit – andsid olulist otsetoetust valimisvaatlejaile, samuti Ukraina üliõpilastele, kutseühingule ja teistele tsiviilühiskonna gruppidele. 2004. aasta mais võttis Euroopa Liit vastu kaheksa Kesk- ja Ida-Euroopa maad, sh Balti riigid, mis nagu Ukrainagi olid 1991. aastani kuulunud Nõukogude Liitu, ning ka Ukraina naabermaa Poola. See tõi magneti Ukraina piiridele. Hollandi eesistumise aegu taunis Euroopa Liit talle ebatüüpilise teravusega Ukraina novembrivalimiste võltsimist. Javier Solana, Euroopa Liitu “kõrgeim esindaja” välispoliitika alal – lähim vaste, mis EL-il leidub ühise välisministri jaoks –, mängis tollal juhtrolli Kiievis toimunud “ümarlualäbirääkimistel” Ukraina juhtidega. Laa taga viibis ka Leedu president. Ometigi oli kõneluste mitteametlik eesistuja Aleksander Kwaśniewski – president riigist, mis 1989. aastal oli leiutanud ümarlauakõnelused kui võimuvahetuse meetodi.

Poolakad liitusid revolutsiooniga juba

varakult. Juba esimesel nädalal saabus valjude rõõmuhüüete saatel Iseseisvusväljakule suur Poola delegatsioon, hoides kõrgel punavalget Poola lippu ja – mis veel tähenduslikum – kollaste tähtedega sinist Euroopa Liidu lippu. Poola kohalolek Kiievis oli viimane näide tema pikaajalisest strateegiast. 1970. aastatel, kui Poola oli alles Nõukogude Liidu satelliitriik, pakus Pariisis ilmunud mõjukas pagulasajakiri *Kultura* Poolale välja uue poliitilise strateegia kommunismijärgseks ajastuks. Poolakad peaksid aktsepteerima uusi sõjajärgseid idapiire, kuigi Stalin oli hõlvanud poole nende maast. See, kui poolakad aktsepteerivad juba ette neid piire ega nõua endiste alade tagastamist, võimaldaks teha paremat koostööd demokraatlike opositsiooniliikumistega Leedu, Valgevene ja Ukraina NSV-s ning sõlmida nende maadega sõbralikud suhted, kui Nõukogude Liit peaks kokku varisema.

Poola antikommunistlik opositsioon aktsepteeris 1980. aastatel neid eeldusi ning nad said keskse koha Solidaarsuse poolt juhitud Poola valitsuste välispoliitikas pärast 1989. aastat.¹² Varssavi käsitas Ukraina NSV-d iseseisva riigina isegi juba enne Nõukogude Liidu kokkuvarisemist 1991. aastal. Seejärel aga sõlmis Poola kiiresti iseseisva Ukrainaga lepingu, mis tunnustas kehtivaid piire ja kaitses rahvusvähemusi mõlemal maal.

Pärast 1995. aastat võttis Poola president Aleksander Kwaśniewski, ise küll endine kommunist, omaks strateegia, mil-

le oli välja arendanud antikommunistlik emigrantlik ajakiri ning praktikasse viinud Solidaarsus. Koos president Kutšmaga mälestas Kwaśniewski niihästi poolakate kui ukrainlaste rahvuslikke tragöödiaid. Lähedased sidemed Kutšmaga oli üks põhjusi, miks Kwaśniewski osutus revolutsiooni kriitilistel hetkedel mõlemale poolele vastuvõetavaks vahendajaks. Poola oli teinud pidevalt Euroopa Liidus lobi-tööd selle nimel, et suhtumine Ukrainasse oleks lahkem. Peale Euroopa Liidu vanemate liikmesriikide tõrksuse aktsepteerida seda suhteliselt vaest Ida-Euroopa maad, oli põhiprobleemiks ka Kutšma režiim. Nüüd võib Kwaśniewski kõnelda valjemal häälel. Koos Juštšenkoga Davosi poodiumil seistes esitas Kwaśniewski kirgliku eestkõne Ukraina vastuvõtmiseks Euroopa Liitu: “see imeline maa ... suur rahvas suurte juhtidega”.

Milline oli Ameerika roll Ukraina vaimimistes? USA valitsus ja Ameerika eraanetajad tegid Ukraina demokraatide toetuseks rohkem kui lääneeurooplased. Ühendriikide välisministeerium on öelnud, et ta kulutas kahe viimase aasta jooksul Ukrainas 65 miljonit dollarit. George Sorosi fond Ukrainas, International Renaissance Foundation, teatas 20. oktoobril 2004. aastal, et on eraldanud vabähendustele 1 201 904 dollarit “valimistega seotud projektideks”. Enamik neist USA dollaritest (nagu ka Lääne- ja Kesk-Euroopa toetus) läks vabähendustele, sh gruppidele, mis koolitasid üliõpilasaktiviste,

¹² Selle teema põhjalikumat käsitlust vt: T. S n y d e r, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven; London, 2003.

sõltumatule ajakirjandusele ja televisioonile, samuti valimisvaatlejatele ning kahele sõltumatule valijaküsitlusele. Neil valijaküsitlustel oli, nagu juba märkisime, tähtis osa revolutsiooni käivitamisel.

Kas kogu see tegevus oli “sekkumine teise riigi siseasjadesse”, nagu oleks öelnud kunagine NSVL? Kindlasti oli. Kuid seda olid ka need tohutud rahasummad, mida Vene allikad suunasid Janukovitši kampaaniasse ja mida Vene press on hinnanud umbes 300 miljonile dollarile. Seda olid ka Vene poliitikanõunikud, kes aitasid kavandada Juštšenko-vastast räpast kampaaniat. Seda olid ka need kohtukutsed, mida Vene võimud Tõmošenkole saatsid, tahtes teda allutada kriminaaljuurdlusele. (Ta vastas: “Palun ärge takistage Ukraina rahva vabadusvõitlust.”)¹³ Seda olid ka Putini kaks kampaaniaaegset visiiti Janukovitši toetuseks. Juštšenko mürgitamise uurimine kestab, kuid esialgsed tõendid viitavad, et mürk pärines arvatavasti Venemaalt.

Mõned “välissekkumised” on õigustatud ja mõned kindlasti mitte. Oleks tarvis avatud väitlust selle üle, millistest põhireeglitest peaks lähtuma (eeskätt rahaline) välissekkumine, et edendada demokraatiat, nii nagu praegu juba käib üksikasjalik vaidlus selle üle, millised on sõjalise sekkumise kriteeriumid, olgu humanitaarsetel või muudel põhjustel.¹⁴ Ameerika ja Eu-

roopa tegevus Ukrainas jäi selgesti moraalselt õigustatavatesse piiridesse. Oranži revolutsiooni ei küpsetatud valmis Washingtonis ega surutud peale Brüsselist. Lääs aitas Ukraina kodanikel teha seda, mida nad ise teha tahtsid.

6.

Pärast valimisvõitu läks Viktor Juštšenko Karpaatidesse puhkama koos Mihhail Saakašviliga, kes oli eelmise aasta jaanuaris pärast “rooside revolutsiooni” saanud Gruusia presidendiks. Nad tegid nn Karpaatide avalduse, kiites muutusi oma maades kui “uue vabaduslaine algust, mis viib vabaduse ja demokraatia lõpliku võiduni kogu Euroopas”. *Financial Times*’is avaldatud artiklis selgitas Saakašvili, et “Euroopa vabanemise kolmas ja viimane laine peaks hõlmama kogu postsovetliku piirkonda”.¹⁵

On see soovmõtlemine? Võibolla. Ometigi paistab, et mõned Moskva konservatiivid on sama meelt. Ukraina sündmuste aegu kirjutas Kremlile lähedane ajakiri *Rossiiskaja Gazeta*: “Venemaa ei saa endale lubada Ukraina nimel peetava lahingu kaotamist. Lisaks kõigele muule tähendaks lüüasaamine, et Kiievi eeskuju järgivad sametrevolutsioonid toimuvad lähema kahe aasta jooksul Valgevenes, Moldovas, Kasahstanis, Kõrgõzstanis ja

¹³ Vt *Rzeczpospolita*, 27.01.2005, lk 6.

¹⁴ Vt T. G a r t o n A s h, The \$65 Million Question. *The Guardian*, 16.12.2004; M. M c F a u l, What Democracy Assistance Is ... and Is Not. *Hoover Digest*, 2005, nr 1.

¹⁵ *Financial Times*, 20.12.2004. Varasemate Poola-Ukraina-Gruusia vabastuskavade kohta vt T. S n y d e r, Sketches from a Secret War: A Polish Artist’s Mission to Liberate Soviet Ukraine. (Raamat on ilmumas Yale University Press’i kirjastusel.)

võibolla ka Armeenias.”¹⁶

Neid ridu kirjutades on ebaausatest parlamendivalimistest ajendatud rahutused haaranud ka Kõrgõzstani. Üks noor kirgiis ütles BBC-le: “Me tahaksime olla euroopalikumad.” 25. märtsil tulid tänavale Valgevene üliõpilased, kes oma diktaatori vastu meelt avaldades lehvitasid Euroopa Liidu lippu. Ukraina “oranžil revolutsioonil” on ka oma otsemõju Putini üha ebademokraatlikumale riigile. Kui ka mitte enam, siis vähemalt võib tema üsnagi suure, vene keelt kõneleva naabri vaba ajakirjandus ja televisioon nüüd esitada väljakutse Putini režiimi püüdlustele informatsiooni kontrolli all hoida. Ühe Vene uudisteagentuuri poolt tellitud rah-

vaküsitlus esitas venelastele küsimuse: “Kas teie meelest võib Ukrainaga sarnanev poliitiline kriis tekkida ka Venemaal?” Umbes 42% vastas “ei iial”, 35% vastas “jah, aga mitte niipea” ja 17% vastas “jah ja õige varsti”.¹⁷ Käesoleva aasta jaanuaris väitis Viktor Pintšuk meie omavahelises vestluses, et tema Vene äripartnerid ehk kaasoligarhid on kadedad selle tunnustuse üle, mida on maailmas saavutanud nende Ukraina kolleegid. Seejärel rääkis ta edasi Moskvast kuulnud anekdoodi: “Leonid Kutšma kirjutas raamatu “Ukraina ei ole Venemaa”. Putinil olevat nüüd käsil raamat “Venemaa ei ole Ukraina”.”

30. märts 2005

Inglise keelest tõlkinud M.V.

¹⁶ Tsiteerinud Richard Pipes, *National Review*, 27.12.2004.

¹⁷ RBC News, 10.–11.01.2005; 6130 vastanut.

VAATENURK

ALVAR LOOG **Pohhui, or what?**

*PEETER SAUTER. PLÄRA. Tallinn, 204.
460 lk. Hind 145 kr.*

Võiksin kirjutada Sauteri uuest raamatust, nagu Sauter ise seda teeks. Et võtaksin pudelid kaasa ja läheksin talle külla või määraksin kokkusaamise kuskil avalikus joogikohas. Hiljem kirjutaksin oma naisest ja lastest, sellest, kui palju jõin ning mida inimesed kõrvallauas või pärastlõunal töö juures rääkisid, maalides Sauterist tema värske raamatu taustal (või vastupidi) ometigi tundliku portree. Aga ma ei saa: ei tunne ma Sauterit, alkoholi ei joo, samuti pole mul naist, lapsi ega tööd, ning mis peamine, ei oska ma päris niimoodi kirjutada. Ja ei taha. Seega tuleb jääda oma liistude juurde. Ehkki Sauteri eeskuju on kahtlemata peibutav. Nii oma veenvuses kui veetluses, nii elus kui (aja)kirjanduses.

Seekord on ühiste kaante vahele pressitud valik tema lehelugusid. Ilmunud viimase kümmekonna aasta jooksul, siin ja seal, kokku 460 lehekülge. Millest siis Sauter kirjutab? Eks ikka igavikulistel teemadel: naised, alkohol, suhted, seks, kunst, surm, tervis, lastekasvatus jne. Sekka tsikleid, reklaamitööd, elupõletamist ja impressionistlikku sotsiaalpornot. Suure osa raamatust moodustavad arvukad

portreelood ja intervjuud, kus Sauter jagab eetriaega mõne kamraadist (elu)-kunstnikuga. Kõige sagedamini kohtab viimaste hulgas teatraale, kirjanikke ning filmimehi. Selles osas on Sauteril muidugi terve mets vaid sugulasi täis.

Sauteri lehelood on nagu paadunud pätipoisi seletuskirjad, visatud valmis rutiinse harjumuse toel, kriitikavabalt, lahtise käe ja iseend õigeksmõistva alatooniga; vastavalt tujule ning tervislikule seisundile kas tühimuse või mängulustiga, aga alati ausalt, niivõrd kui autorit isiklikult tundmata on selle üle üldse võimalik otsustada. Ausus (või aususe illusioon?) on Sauteri bränd ja firmakas. Tema esituses müüb see ka täna, poolteist aastakümnet pärast “Indigo” ilmumist, mis oli ja on häirivalt hea raamat. Minu jaoks parem kui kõik Sauteri hilisemad tööd ja ka mõlemad, mida ta tõlkida on viitsinud. Soovimata tema ilukirjanduslikku tegevust asjasse segada, räägin seda siinkohal vaid soovist tsiteerida sealt alustuseks üks lõik. Niisiis, “Indigo” 92. leheküljel kirjutab noor Sauter: “Mida suuremaks saame (ma ei mõtle vanust, aga seesmiselt suuremaks, nii et vaatad üle majade, üle kirjanduse, üle Eesti, siis üle oma aja, oma põlvkonna), seda vähem omavad tähtsust asjad, mis üldiselt on inimestele tähtsad, ja seda tähtsamaks saab iga hetk. Kõik juhuslik, mis meile vastu tuleb.” Sauter (või täpsemalt tema raamatu kangelane) lisab: “Moraal,

eetika, neid pole olemas. Neid luuakse igal sammul. On see, mis liigub (meie kõigi sees, all), ja selle suhe kõigesse, õigemini iseendasse.”

Täpselt nii ta tollal kirjutas (lugege palun viimast lauset veel kord, aitäh). Kuidas oli? Vulgaarselt subjektiivne ja tüüneltninatark, nagu võiski arvata. Tosina sõna toel manifesteerib Sauter programmi, mida ta järgnenud aastate jooksul on distsiplineeritult järginud nii oma kirjanduslikus kui ajakirjanduslikus tegevuses ja ilmselt ka argielus (kuidas neid kolme tema puhul üldse üksteisest eristada?). Sest millest Sauter ka ei kirjutaks, kirjutab ta alati peamiselt iseendast. Sellega seletub ka tema (näiline?) empaatiavõime ja usutavus. Sauter ei kritiseeri, jutlusta, virise, ega karju. Tema tekste hingestavates äratundmistes ja tähelepanekutes on alati rohkem sooja südant kui külma ja kaalulevat mõistust. See mõjub “slaavipäraselt”, paneb valvsa eestlase kohati kirjutaja siiruses või joobeastmes kahtlema.

Sauteri poolt lehtedele kirjutatud lugudel on üks väga selge ühishnimetaja, mis ei peitu mitte arutlusaluses teemas, vaid autori suhtumises. Rääkides moodsate “-ismide” keeles, võiks seda Sauteri puhul vastavalt emotsionaalsele või sotsiaalsele hoiakule nimetada kas *sentimentaalseks* või *humanistlikuks pohhuismiks*. Kui Sauteril üldse on mingi selge (ajakirjanduslik) kredo, siis kõlab see niimoodi: “Ärge püüdke maailma parandada, või eesti rahvast. Maailm ja eesti rahvas ei vaja teie parandamist ja kui nad üldse midagi teist tolku saavad, siis just siis, kui te katsute olla nii hästi teie ise kui suudate. Kõik muu tuleb iseenesest” (lk 201). Seega

peaksime ka Sauteri raamatut hindama eelkõige lähtuvalt kriteeriumist, kuivõrd on tal õnnestunud olla tema ise. Paraku võivad selle üle otsustada vaid Sauteri naine, lapsed, vanemad või kõige lähedamad sõbrad. Siinkirjutaja, nagu juba öeldud, nimetatute hulka ei mahu. Seega tuleb otsida kaudsemaid teid või hindamisest sootuks loobuda.

Õigupoolest suunab meid viimase võimaluse poole ka raamat ise, mille pealkiri annab üheselt mõista, et teose taga pole ühtegi sügavat pretensiooni. “Eks see üks tühi löksutamine ole,” kirjutab Sauter tiitellehe pöördel leiduvas mõnerealistes tekstis, mis peaks justkui eessõna funktsiooni täitma, ning lisab teisel: “tast ei peagi palju tolku olema. Seda te loete aja viiteks” (lk 44). “Plära” on ajakirjanduslik *small talk* selle mõiste kõige positiivsemas tähenduses, lugeja võrgutamine, löbustamine, nii-öelda “ära rääkimine”. Seejuures ilma igasuguse tagamõtte ning soovita talle mingil moel “ära panna”.

Sauter räägib oma lugejaga nagu pioneer pioneeriga, südamest südamesse, keerutamata. Ometi ei tähenda väline otsekoheesus tema puhul tingimata sisulist konkreetsust. Nii ei jää lugedes pihku mitte surematud ideed, tsiteerimist ja päheõppimist väärivad passaažid, vaid tunded, kvaasifilosoofilised heastused ning vabast eneseväljendusest õhkuv mängulust. Arvan, et hea essee või portreelugu peakski kalduma moraali või töökuulutuse asemel pigem poeesia ning literatuurse erootika valda. Sauter on sellele ideaalile kohati päris lähedal, ta ei taju ei kirjaniku ega ajakirjanikuna enesel vähimatki (sotsiaalset) vastutust. Pigem vastupidi: Sauter on

VAATENURK 163

oma tekstides egotsentriline, aristokraatlikult hooletu ning renessanslikult füsioloogiline. Tema prioriteediks on alkohol (kui lepituslik lahend igipõlisele keha ja vaimu lahutatuse probleemile), rahu sinus eneses, täpsemalt koht, kus need mõlemad kokku saavad ja peaaegu religioosnes kaksainsuses üksteiseks üle lähevad (“Minu meditatsioon on purjusolek” – lk 305). Suuremalt jaolt jätab Sauter reaalsuse rahule ja tegeleb iseendaga. Reaalsus on tema jaoks justkui igapäevase õlle tasuta kaasaanne.

Sauterit huvitab üksik, talle ei istu suur üldistused või üleisikulised tõed. Tean, et enamus ei saa nii, “vaimsete huvidega” inimene otsib ikka üksiku tagant üldist: põhjuslikke seoseid, metafüüsikat, asjade igavesi vorme, ajavaimu jne. Sauter armastab anduda juhuslikule, eripärasele, tabamatule: teda paeluvad nii ajakirjanduslikust kui isiklikust huvist peamiselt inimesed, kes on olnud, käinud ja näinud. Ja sellisena pakub ta oma lugejale välja ka iseennast. Sellest vaatenurgast on Sauteri publitsistika nagu avalik päevik. Eriti ilmselt saab see nüüd, kui suur osa neist tekstidest on meie ees korraga. Sauter lavastab iseennast, müüb ridahaaval lugejatele maha, pakkudes tõe asemel isiksusi (nii ennast kui oma sõpru-tuttavaid), kiretu tindi asemel südameverd (arvan end ära tundvat, et see ei ole ketšup). “Plära” allhoovustes kohisevad vaikselt leebe nostalgia ja luurav enesehaletsus, jagatud rõõm ja mure, vabaduseiha.

Sauteri esituses ning toimetajate vastutusel on talle loomuomasest tekstipidamatuses saanud täiesti toimiv ajakirjanduslik meetod. Selle plussidena olgu märgitud

vahetut kontakti ja intiimsust, miinusena liiga lõtvu assotsiatsioone. Aga Sauter kannab need välja. Tema stiil on nagu kõnelus, vaba kirjakeelsest ülespuhutusest ning pseudointellektuaalsetest hoiakutest (olgu veel märgitud, et sarnaselt argiste pajatustega on tema lood peaaegu eranditult narratiivsed). Sauter räägib oma tekstides ainult sellest, mida tunneb ja teab, ta ei konstrueeri arvamusi ega positsioone.

“Ütles” ja “kirjutas” on kirjaliku eneseväljenduse seisukohast justkui sünonüümid, aga tegelikult siiski mitte: sest kõike, mida (sõltumata joobeastmest) öeldakse, ei kirjutata, ehkki enamasti mõeldakse. Kirjutades ei ole inimene teadagi eriti aus. Nimetagem seda meediumi eripäraks, tehniliseks kiusatuseks võita vähesse töö ja riskiga sümboolset kapitali: kirjutav inimene üritab olla sõnade ja süntaksi toel tihtipeale enesest suurem ja targem (kes meist seda kogenud poleks?). Tulemuseks on ebaisikuline ja kuiv tekst, kus materjali vastupanu on autori murdnud (ilma et viimane sellest ise arugi saaks), tema subjektsuse röövinud, painutanud süütu mõtte saastava semantika alla. Sauter, vastupidiselt siinkirjutajale, selle all ei kannata. Vorm ja sisu tingivad tema puhul teineteist: olles pidevas voolamises, väldivad nad välise pealiskaudsuse abil lõplikku enesekehtestust ning kivinenud struktuure. Miks? Sest autor ei soovi kogu oma edevuse juures öelda rohkemat kui seda, et ta on Peeter Sauter ja tal on pohhui. Või vähemalt nii mulle tundub.

Sauter on oma tekstides eneseirooniline ja kahtlev; ta hüppab mõttelt mõttele, mõnelt mäluvildilt tänasesse päeva ja tagasi, teadmata, kuhu välja jõuab või kus

lõpetab. Kõik need lõputud kõrvalekalded ja kordused, mida ma paljude teiste juures ei suudaks vist kunagi õigustada, ei tundu Sauteri puhul mitte pelgalt andetatavad, vaid koguni enesestmõistetavad, kohati isegi vajalikud. Sauteril on nii stiili kui südant, ülejäänu üle otsustamine sõltub suuresti lugeja vaimsest ja emotsionaalsest kongeniaalsusest autoriga. Võin öelda, et mind on Sauter enamasti ikka kõnetanud, lõbustanud ja mingil sentimentaalsel moel puudutanud.

Sauter toodab inimhõõtmelist ajakirjandust. Sellist meest on tegelikult igasse väljaandesse vaja, kes ütleks pikema keerutamisetähtaegase teema puhul, et ta ei tea ja/või et tal on pohhui (nagu suuremal osal lugejaskonnast); raporteeriks oma viimastest seiklustest, deklareeriks tarbitud kogused, võtaks asjade seisu kokku härdamata ja manitsemata, eneseirooniliselt. Kirjeldatud lähenemine ei tooda tarbetut informatsiooni, väsitavaid hoiakuid, semantilist müra. Suurel osal meie meediastaaridest on pakkuda vaid fakte ja kirjeldusi (päevalehed), impotentset optimismi (raadio) või nime, nägu ja naeratust (televisioon), mitte konverteeritavaid vaimseid hoiakuid või isikupärast karakterit. Soovides ennist Sauterit kloonida, läksin siiski liiale: Sauterit – nagu ka näiteks Kivisildnikku, Kivirähki või Kenderit – saabki ühe pisikese riigi või rahva meedias olla vaid üks. Muidu devalveerivad epigoonid originaali, muudavad selle iseene karikatuuriks.

Tulgem nüüd Sauteri kiitmiselt (kuidas või milleks nii pretensioonitult lähenemist üldse kritiseerida?) tema raamatu tehniliste kitsaskohtade juurde. Suur osa publit-

sistika väärtusest peitub teadagi kontekstis, ent “Plära” toimetamise käigus on see sootuks kaduma läinud. Usutluses Toomas Raudamile tunnistab ka Sauter ise: “Ütle-mise kohast sõltub väga palju. Sõnal on täiesti erinev tähendus olenevalt kontekstist” (lk 306). Tõepoolest, loo stilistika ja sisu hindamisel on ikka vahe, kas selle tellijaks ning avaldajaks oli *KesKus* või *Postimees*, *Areen* või *Anne* (nagu Sauteri puhul). Paraku puuduvad “Pläras” tekstide ilmumisandmed, vajalikuks pole peetud ka raamivat eessõna. Ja sellest on mul kahju. Samas tunnen Sauteri üle heameelt, et ta ka siin enesele truuks on jäänud. Kui pohhui, siis pohhui.

Lõpetuseks võtan enesele vabaduse tsiteerida raamatust üht iseloomulikku lõiku ja seda siis parafraseerida. Sauter kirjutab: “Kujutage ette, et surete ära ja keegi astub teie juurde ja küsib: “Noh, kuidas oli siis kah?” Mida te siis ütlete? Võibolla: “Noh, oli kah.” Või ütlete midagi muud” (lk 195). Mida ütlete teie pärast Sauteri raamatu läbilugemist? Kardetavasti ütlete, et teil on pohhui. Või ütlete midagi muud. Või ei ütle üldse midagi. Minul ei ole päris pohhui. Mina nii ei saa. Mulle Sauteri raamat meeldis.

VALLE-STEN MAISTE
Kolossaalne barokkarvustus:
kui juba porno, siis jõudku ka
massideni!

ANDREI HVOSTOV. LOMBAKAS
ACHILLEUS. *Eesti Ekspressi kirjastus,*
Tallinn, 360 lk. Hind 179 kr.

Pean alustama ebaseeldivaimast. Kui küsida, kas ma sain aru, miks Hvostov selle raamatu on kirjutanud või kas ma nautisin lugemist, siis vastus on ei. Loetu ei olnud küll silmanähtavalt halb ega igav. Ebamugavus tuli võõrustusest. Sellest, et *Ekspressist* ja “Mõttelisest Eestist” tuttavat Hvostovi oli raske kokku viia romaanist avaneva emotsionaalse mõjuga. Ühelt poolt samahästi kui garanteeritud elegantne lõikavus, “Achilleuses” aga... Jah, oli ju kohati intrigeeriv ja vaimukas, tekitas vahepeal mingeid mõtteid, aga kaugeks jäi ja külmaks jättis. Vist ligikaudu samasuguste järeldusteni jõudis ka Jan Kaus (*Areen*, 13.01.2005).

Eriti häirivalt mõjus romaani lugedes teadmine, et pean sellest kirjutama. “Mõttelise Eesti” puhul iriseti Hvostovi kallal rohkem kui küll, harva tümitamise vahele midagi tunnustavat põimides. Minust ei ole ajaloolaste, näiteks Marek Tamme siinsamas *Vikerkaares* (1999, nr 5/6) toodud argumentidega vaidlejat. Samas polnud küllap päris juhuslik, et huvitavad debatid eesti ajalookirjutuse üle puhkesid “Mõttelise Eesti” ilmumise tuules. Kas ei lisanud just see professionaali jaoks tulumatu rohmakus, millega Hvostov müüte purustama asus, otsustavat sädet koldes-

se, mis nii mõneski peas niisama vaikselt hõõgunud oli? Kas ei näidanud just Hvostovi raamat, et aeg on küps võtta rahvuslik ajalookirjutus kriitilise vaatluse alla?

“Lombaka Achilleuse” puhul kuulsin kirjanduslikest kuluaaridest sahinaid, et ka kirjanduspõllu professionaalide jaoks ei olevat Hvostovi romaan ikka “see”. Vägisi tuli meelde eemaletõukav võrdpilt elust kui võitlusest väljadel ja väljade vahel, kus ajakirjanikuna *a priori* pinnapealseks mõistetud Hvostov heteronoomse agendina “spetsialistidest-päristegijatest” autonoomide poolt kui kergekaaluline eklektik tõrjutud ja põlatud saab. Sellised Bourdieuesitused, kus niisugune pilt kõlama jääb, mõjuvad küll mõneti ühekskülgelt, umbes nagu sedastus, et “Nietzsche avastas inimeses võimutahte”. Soovis ju Bourdieu isegi lausa vastupidist: mitte et me kõik aina aru saaksime ja omaks võtaksime, et elu polegi muud kui üks võimumäng ja üksteise tõrjumine.

Samuti tundub viidatud skeemi kasutamine Hvostovi puhul ja Eesti kontekstis ülekohtune. Kes vähegi teab, mida tähendab “tootmine” eesti ajakirjanduses, saab Hvostovi aastaid püsinud esseistlikku kõrgvormi vaid imeks panna. Tutvudes meie n-ö “akadeemiliste agentide” tööde ja tegemistega kas või sotsiaalteadlaste aastakonverentsi ettekandeid lugedes, tuleb tõdeda, et kahetsusväärset paljudel nende seast oleks Hvostovilt õppida mitte ainult intrigeerivust probleemide nägemisel, vaid ka süvenemisastet. Mu vastumeelsus Hvostovi suhtes kriitiline olla on sedavõrd suur, et meeeldi jääksingi kõnelema Hvostovist kui hiilgavast kolumnistist, nagu üks läi-

nud sajandi alguse muusikainimene klaverimängija kleidist kontserdi puhul, mille kohta ta sisuliselt palju ei mõistnud ütelda. Kuid nõnda vist ikka ei sobi.

Millest Hvastovi raamat siis rääkis? Romaani realistlikus võtmes raamik on üks jooma (“põmmutamine”, nagu Hvastov toredasti nimetab) Tartu vanas Pälsonis. Kuna selles hoones (TÜ kauaaegne ajaloolaste ühikas) ja vastasmajas (TÜ filoloogide ühikas) on vedelenud tähelepanuväärne osa meie kaasaegsest humanitaarintelligentsist, pole see aines eesti kirjanduses haruldane. Kuigi minu jaoks jääb Priidu Beier pälsonitemütoloogia klassikuna ületamatuks, tuleb ka Hvastovi tunnustada ainese silmatorkavalt värvika, ajastut ja prototüüpe hästi tabava esituse eest.

Olen vana Pälsoni suhtes piiripealne kõrvalseisja. Sinna sisse olin kirjutatud täpselt ühe öö (tegelikult seal vedelenud oma elust muidugi kuid) ja selle maja vaimu ma kohe üldse ei armastanud. “Viina juues tuleb rokkida, mitte targutada loetud ajalooramatute taustal” oli printsiip, mis eraldas mind vana Pälsoni vaimust, seal elanud kursusekaaslastest ja tuttavatest. Ometi on Hvastov selle Pälsoni tagantjärele nostalgilisena mõjuva targutusliku deliiriumiatmosfääri südantsoojendavalt kirja pannud. Nii mõnegi loetud pälsonikirjelduse kõrval on Hvastovi oma minu jaoks “just see õige”. Eriti nostalgiliselt ja sümpaatselt mõjus heatahtliku kamraadluse vaim, millega Hvastov kaastudengeid (kaasparme?) on esitanud. Oli lausa kahju, kui pärast romaani sissejuhatava rolli täitmist see aines katkes.

Lõviosa romaanist moodustab iseenesest ju samuti väga huvitav ja siinkirjutajat aastaid painanud fenomen – kolossaalne mitmejaoline pohmaunenägu, mis päriselus päevi kestva “põmmutamise” järel muidugi eriti sürreaalse kuju võtab. Sellised valulikud pikad ja teoreetilised unenäod on joomise juures tõeliseks õuduseks. Nädalavahetusel, mil sedagi arvustust kirjutasin, ajasin unes Sisyphose moel mingit asja Benjamini ja Adornoga – kogu aeg on midagi napilt puudu ja kätte ei saa, hiljem ärgates muidugi enam üldse mitte. Aastate eest, kui mõned ajakirjanduslikud küünikud algatasid traditsiooni seletada vaimseid hälbeid Olev Remsu barokkromaaniga “Kurbmäng Paabelis” mõjudega, arvasin naljatamisi, et niisugustes unenägedeski on süüdi selle lugemine. Ajapikku olen mõistnud, et kui üldse, siis kõlbab Remsu romaan siin muidugi vaid sümboolse, mitte tegeliku seletusena.

Hvastovi paraku pohmaunenägu kui fenomen ei huvita. Ta kasutab seda vaid vormina mingi oma asja ajamiseks, mis tihti nii lõiguti kui ka tervikuna oli kaugelt rohkem üle minu mõistuse kui vana hea Remsu oma kõige tumedamatelgi hetkedel. Olen kuulnud, et paljud peened vaimud arvavad, et kõrvutus Remsuga on see häbiväärseim. Tõsimeelse Remsu-austajana (välja arvatud juhud, kui ta teoretiseerib ja räägib joomise kahjulikkusest, mida juhtub viimasel ajal kahetsusväärset sagedasti) arvan aga just, et Hvastov oma intellektuaalse võimekusega oleks õige mees realiseerima Remsu omaaegseid takerdunud kirjanduslikke püüdlusi. Ootasin nii väga, et pohmaunenäo erinevates kihtides, “luulutades” eri naistega Berliinis, Ameerikas

VAATENURK 167

ja Moskvast, õnnestub Hvostovil veetlevalt, veenvalt ja illumineerivalt ühte siduda argielu ja pornograafia ning inimelu suured küsimused, metafüüsilised ja ontoloogilised süsteemid. Paraku tuleb tunnistada, et ehkki Remsu mõjus oma huvis lirtsuva vitu ning suurte mõtete ja süsteemide ühendamise vastu intellektuaalselt kohmakana ning ta allusioonid ja intertekstuaalsus jäid plakatlikuks, oli ta vähemasti üldjoontes mõistetav. Hvostoviga kaasaskäimiseks tuleb end aga vabalt tunda eriti subtiilsetes-subliimsetes sfäärides ning edenedes on romaan inimesest kõrtsileiti taga pöördumatult võõrdunud.

Viimane asjaolu ei paista aga Hvostovi huvitavat. Kuulutades kunstilise ja pornofilmi ühendamise vajadust (*Eesti Päevaleht*, 29.01.2005), tahab ta viljeleda pigem mingit esoteerilist või “filosoofilist” pornot, umbes niisugust, nagu nüüd valgustusaja eeskujul on taasavastatud (vt Märt Väljataga Darntoni-tutvustust *Vikerkaares* 1995, nr 4), ja sugugi mitte sellist vabameelset rahvapärast elutunnetust, mida on püütud välja lugeda keskaegsetest fablioodest. Kultuuriministeeriumi pornokomisjoni mõõdupuude järgi oli romaanis võibolla paar siivutut löiku. Kuid pärast kõiki neid ammu eesti keeldegi tõlgitud kepikirjanduse klassikuid, pärast Jüri Ehlvesti, kes sai president Merilt riikliku kultuuri-preemia raamatu eest, mille ühe novelli minakangelane alaealisele *fisting*’ut teeb. Pärast seda, kui perekeskne TV 1000 mitte väga palju aastaid tagasi igal õhtul lugematutesse kodudesse pildi viis, kus pandi igast asendist ja august, ning pärast seda, kui ma olen televiisorist näinud, kuidas kaks naist teineteise peale kuseses

mõnulevad (mõnulemist teesklevad?), inisedes “It’s fucking sexy, it’s so fucking sexy” – pärast kõike seda ei ole mingist liigsest seksuaalsest šokeerivusest või ka avameelsusest selle raamatu puhul põhjust kõnelda. Kepiromaania selles mõttes küll tegemist ei ole: kõik, mis puutub keppimisse, mõjub siin üsna sekundaarsena, ei esildu ega jää meelde.

Olen lugenud ka Margit Tõnsoni arvamust, et Hvostovi romaan räägib sellest, et pisut kohtlane mees “muudkui tahab ja muudkui ei saa” (*Eesti Päevaleht*, 21.01.2005). Sellega on küll raske nõustuda. Kui niisuguses võtmes üldse Hvostovi fantaasiatele läheneda, siis näib probleemiks olevat pigem see, mida teha, et maailmas, kus kõik on nii kuradima saadaval, üleüldse tahta. Asi ei ole selles, et me elame kõikehõlmava heaolu ajastul ja arealis, kus ka minimaalpalgaga võib endale nädalas korra libu lubada. “Achilleuse” Viktoris võib soovi korral näha ka tegelast, kes olukorras, kus iha tekitamiseks enam ei piisa pisikestest süütutest perverssustest, otsib ihamotoorika aktiveerimiseks abi jumal teab millistest metafüüsilistest ja ontoloogilistest sügavikest, et jällegi toimiksid seadused, üleastumine ja kord ning väikesest paheleisusest tulenev joovastus.

Hvostov on ise arvanud vajalikuks oma tööd ka feminismi sildiga siduda. Vähe-masti Tõnsonile ei paista Hvostovi kohati lausa pahupidipööratud Otto Weiningeri meenutavad meesidentiteedi-otsingud naisvabastuslikku lohutust pakkuvat. Kuid eesti naisemantsipatsiooni-ürituse seisukohalt pidavatki suurim stagnant olema argimõtlemise tasandil toimiv sookaaslane. Nii

pole ehk võimatu, et mõni kogenum ja teoreetiliselt teadlikum naisvaatepunkti esindaja näeb Hvostovi romaani ka teises valguses. Aga muidugi tuleb tunnista, et tõredust, mis naisuurijal selle romaani allaneelamisel võib tekkida, on Hvostov omalt poolt pigem võimendada kui vältida püüdnud. Nüüd, kus naisuurimus ka tegelikult on ette võtnud Otto Weiningeri naisekäsituse ja eesti kirjandusklassika kõrvutamise (vt Mirjam Hinrikuse suurepärast lugu *Vikerkaares* 2005, nr 1/2; sellesama teemaga tegeletakse Hvostovi romaani finaalis), jääb Hvostovi osaks ehk küll resoneerumise rõõm, kuid vaevalt “Achilleus” endaga väga suuri reaalseid ja sisulisi emantsipatoorseid virgutuspulse kaasa toob. Pigem kardan, et romaan leiab end edaspidigi kaltsakfeminismi hambust, põhjustades kärkimist selle üle, et mees üldse (naisest ja seksist) räägib.

Ambivalentsetena näeksin ka romaani postmodernistlikkust, millele Tõnson samuti on osutanud. Tekstiliselt ülesehituselt illustreerib “Lombakas Achilleus” tõesti hästi Ihab Hassani klassikalisi postmodernse kirjutuse printsiipe. On žanride, stiilide ja distsipliinide segapundar, fragmenteerumine, iroonilised ja eneseiroonilised segadused autoripositsioonis jne. Traditsiooniline eepika see ei ole. Samuti võib romaani pidada postmodernseks selles tähenduses, et tekst juhib meie mõttet pigem ettepuutuva sattumuslikele ja konventsionaalsetele kui olemuslikele tagamaadele. Kuid kultuuri avatuse ja paljulubavuse tekitatud joovastavat vabadustunnet selles viktorianaas ei ole. Jutustajapositsiooni tagant võib aeg-ajalt aduda kevadisi tuuli, kuid hetkeemotsioonidest väljudes

on Hvostovi protagonistide kimbatus väljapääsmatu.

Sellega seostus ka minu suurim pettus. Nii sügavate alltekstidega romaanilt oleks oodanud mingisugustki illuminatsiooni. Seda, et seks iseenesest tänapäeva maailmas kohati tüütuna esildub ja libiido metafüüsistelt süsteemidelt puhuti toekamat raami nõuab, võib mõista. Meenus üks Haljand Udami anekdoot *à la*: “Vanasti... .. Aga nüüd tänu nõukogude võimule on vene naised kõigile kättesaadavad.” Seal, kus Hvostov kõneleb Eliadest ja sufismist, püüdsin varuda aega ja tagada rahulikku keskkonda piisavaks süvenemiseks. Mind tõepoolest ei paelunud mitte ainult ühtaegu moodne ja eliadelik küsimus “kuidas on võimalik armastada kahte naist ühtaegu ühevõrra?” (vt H. Udam, Loetud ja kirjutatud. Tallinn, 1998, lk 168), vaid ka siiras žizeklik mure selgepiiriliste ihastruktuuride taandumise (soovi korral loe: pärimuslike eluvormide hävitamise) pärast ning huvi traditsioonide vastu, kus kõige, sh ka seksi tänapäevamõistes liiderlike ja ebamoraalsete vormide taga oli kindel metafüüsiline maailmapilt. (Ligikaudu sellises võtmes leidsin Hvostovi romaanis mingisuguse kokkuvõtte lk 334–335, kus räägitakse traditsioonide eemaleheitmisest ja elust kui vastamisest asukate ootustele.) Eriti püüdsin süveneda romaani keskosas (lk 178 jj), kus käiakse välja üks sufide mõistujutt. Kuna olin just antud traditsiooni ja lacanliku mõtte vahel hiljaaegu üritanud paralleele näha, lootsin, et nüüd ometi tõmbab Hvostovi ekskurss mind endaga kaasa. Aga ei. Suutlikkus autoriga kaasas käia jäigi hetkeliseks ja katkendlikuks.

VAATENURK 169

Mida veel öelda? Seda, et autor mitmeidki võtteid valdab ja neid kasutades sädelevalt kirjutada oskab. Pikkade tüütavate ajalooliskultuuriliste teemaarenduste kõrval on ju Hvostovi *bricolage*'is vägagi loetavaid novelle, üks tõeliselt vaimukas lühinäidend kohtupidamisest Lucrezia Borgia ja tema ajastu orgialikkuse üle (tegelasteks süüfilisehaavanditega Sade, Masing kui kõige targem eestlane jt) ning ka jälgitavaid arutluskäike. Kuid üldiselt arvan, et kui juba kirjutatakse romaan, liiati veel pornoromaan, siis jõudku see ka massideni. Laia lugeva publikuni vähemasti. Nendes teksti ülesehitamise printsiipides, mida Hvostov on kasutanud, ei ole meie kõikelubaval ja kõigea harjunud ajal enam midagi nii uudset, et see lubaks pageda stiili- ja romaaniuudenduse segaste printsiipide taha. Esoteerika aga jäägu salateadustele. Selles mõttes julgeksin oletada, et romaanikirjanik Hvostovil on veel arenguruumi.

PS. Kui see kirjutus Sind, Andrei, viha-leajavalt kurvaks teeb, nagu kahtlemata juhtub, siis mine Mart Juure juurde. Kindlasti ütleb ta Sulle lohutavalt, et mida oodatagi kriitikult, kes juba arvustuse esimeses pooles alustab võrdlustest kolossaalse barokkromaani ja Remsuga. Usun, et Juurest on abi.

ARNE MERILAI

Patafüüsiline tuumafüüsika: vomitiivne diskurs

MADIS KÕIV. PÄEV. Akkon, Tartu, 2004.
368 lk. Hind 156 kr.

Romaan on äratuntavalt Kõiv: pillavalt üksikasjaline ja sisekaemuslik, lugejavaenulikult solipsistlik, võõristavalt mittekanooniline, misantroopne, eriti misogüüne, kvaasitraagiline ja skeptiline. Kirjutatud 1972–73. Et autoril tõi taga oli, näitab märge “redigeeritud oktoobris 1995”. Seega on allkiri kahekordne, tegija veendumus läbi aja kindel, vaimne seisukord stabiilne. Tuleb hakata mõistuslikke põhjuseid otsima.

Julm tekstiandmine. Autor ei halasta kellelegi: endale, pihustatud prototüüpidele, tegelastele, lugejatele, toimetajatele, muile kirjanduselajajale. Kuutõbine näib jutt ja kuutõbine selle jutustaja: ülevoolav detailistik dramatiseeritakse kolossaalseks voogudeks, ennustamatute pööretega välekirjeldusteks, teksti töötlust juhtimas freudistlikud unenäoreeglid. Kõiv mitte ainult ei näe und, vaid toodab ilmsi ja kvantumites uut und juurde, meetodiks *ex nihilo omnia fiunt* – tühjusest võib kõikvõimalikku välja keeta, nagu ka sinna uuesti tagasi kupatada.

Kahtlemata tuleb “Päeva” – ja mis veel siis saab, kui ilmub “Öö”! – kogu selle näivast hüperrealismist hoolimata sürrealistlikuks lugeda. Täpsem ongi ehk Mardi Valgemäe, kes kirjeldab Kõivu kui Ubumest – patafüüsikut. Nimelt Alfred Jarry lansseeritud patafüüsika kui “kujuteldavate

lahenduste teadus ... tegeleb reeglitega, mis käsitlevad erandlikke nähtusi, ning seletab universumit, mis täiendab meie oma". Miski, mis tuleb füüsika ja metafüüsika kokkuvarisemise järel, võimalike maailmade irreaalse kaose geometria.¹

Algul õhinal (toimetuse näpunäitel) kättehaaratud uudisteos (mis eelmisel aastal turult puudus, ilmudes salapäraselt vaid ülikooli raamatukokku) tekitab kiiresti kõivulikul frustreeriva lugejafenomenoloogia – tõrgeslugemise. Tavaolukorda tüüpiliselt häirivad on sedavõrd, et lugeja hakkab end tahtmatult kaitsma. Kes raamatut ei raatsi siiski käest visata, lootes lõpus saabuvatele selgushetkedele, kaldub kergesti diagonaali libisema, suutmata hüperreferentsiaalseid kappavaid kirjeldusi lause-lauselt ja tükk-tükilt läbida. Ja miks peakski? Tugitoolidest hakkab kostma tasapisi valjenevat sõimu ja postmodernismi kirumist. Siiski summutatult, kuna hinge hakkavad närima paralleelid Prousti, Joyce'i, Faulkneri, "Võlumäega"... "Hingede ööga"... Ka Tarkovski "Stalker" ja katastroofilise "Ohverdusega" – viimased siiski hilisemad, "Päeva"-järgsed saavutused, mis aga seda iseloomulikum ikka mõneti kassandralikule Kõivule. Kerkib uhkus, et kui ükskord eestlane lõpuks paneb, siis veelgi radikaalsemalt, et pilpad taga, kui mujal keegi ja kunagi... Vahest ainult seksuaal-hüsteeriline Elfriede Jelinek, Kõivu feministlik ja parteiline negatiiv, ulatub kõrvale... Lõbu ei olagi?

Teine häda: fantaasia on küll lopsakas ja küllane, kuid mitte just üleliia lennukas, vaid kuivalt vohav, ehkki rohked Mihkelsoni-boleerolikud paralleelsmid on head. Lugeja kratsib pead, ei saa (nooli sihtmärkide) pihta, paranoilised seletused kukuvad järjest jõuetuna läbi. Kõivust ei ole muidugi Alliksaart või Kaalepit, poeti, tema on undilik proosamees ja vahingulik tramaja (ning vastupidi). Niisiis ei panda rõhku tassalikule stiilile iseeneses, vaid fookus on epileptilisel ajutormil ja selle sisu adekvaatse edastamise süntaksil/semantikal. Väljendusviisiks on teoses läbivalt mainitud ohtra oksendamise meetod, sunnitult introducteeritu aktiivse mäletsemise ja poolseeditud segu rutaka tagasipurskamise stiil: tekst põhineb mürgitusel ja nakatab mürgitusse. Kes peakski midagi sellist armastama või tõsimeeli ütleva, et talle meeldib? Sadosohhist, buliimik või eriline pugeja? Meeldimine ei ole siin ju normaalne ega eeldatud. Mis parata, kui keskkonnaks on okeaaniline õõtsuv solgisoo, plangutaguseid vabrikuid, õliseid raudteid ja kloaake ümbritsev tühermaastik, kuklas lisaks kafkalik-orwellilik püstolitoru, millega tuleb kuidagi viisi toime tulla, ent mida ei ole võimalik imetleda. Kui miski meeldib, siis tagantjärele, metatasandil, karges õhtuselguses. Vahetult aga ajab iiveldama ja öökima, *genius loci* totaalmõrv. Nii et kes soovib sümposiumikorraldaja suhtes tõesti viisakas olla, samale lainele jõuda, sel tulebki tänutäheks spastiliselt sapimärga nõristada. Romaani

¹ M. V a l g e m ä e, Madis Kõivu tagasitulek patafüüsikasse. Rmt-s: Madis Kõivu mõttelistes maailmades. Tartus 4. XII 1999 toimunud Madis Kõivu 70. sünnipäeva tähistanud konverentsi ettekannete põhjal koostatud artiklikogumik. Toim. M. Balbat ja P. Kruuspere. Tallinn, 2003, lk 174–185.

aluseks on vomitiivne kõnetegu. Vomeeriline on narratiiv selleski mõttes, et meenutab kõrini täis topitud, vanglaatmosfääris tekkinud tekstikartserit selle elementide ülereglementeerituses. Kui tavaline kunstproosa rajaneb rikkalikel mõttelistel tühi-kutel, mille täitmise sundus lugejat kaasaloomisele aktiveerib (õpetatakse Konstanzis), siis “Päev” pakub seesuguse lünklikkuse vastandit, keelelist ja tähenduslikku üleasustatust, kus esmapilgul peaaegu et puudub hingamisruum nagu laplasel Pekingis.

Kolmas häda: psühhoosi nakatumise oht, intuiitiivne tõrge jutustaja või tegelastega samastumise vastu, tajuühupertroofia, maailma derealisatsiooni moonete ja õõvastuse paine, mis tuttav mõnedelt Kõivu väänduva ruumiga maalideltki. Sest kuidas saab lugeda, kui identifitseerimine on blokeeritud? Nii et kui hakata romaani poeetikat kõiki paradokse ja provokatsioone sõnastama, saaks tüseda nimekirja nopmeid. “Oral Tales of Patagonia”, tsiteerides üht unepealkirja väsimatust tekstilaamast.

Niiis ulmatiivne eksperiment 70ndate olmekirjanduse kahvatul taustal. Kuigi teatav olmekirjandus on seegi, selgete ajastujälgedega... Nii nagu oli olmeluule Viivi Luige “Rängast rõõmust”, mis jõuliselt ja vähesena siiski paksu sümbolikihi selga kasvatas. Kes teadnuks aga “Päeva” olemasolust – muutnuks oluliselt senist kirjanduspilti. Radikaalselt võõras, ukumasingulik teine. Kuid veelgi müstilisem. Hea, et ajalugu saab siiski tagantjärele ümber kirjutada, eriti kirjanduslugu.

Kriitilisemaid kahtlusi mõlgutades tuleb muidugi arvata, et füsioloogiline pildieritus kahtlemata eelneb, kuid ei ulatu veel esteetilise eidetismini. Selge see: aju eritab pilte

nagu maks sappi. Mis teeb need eritised aga kunstiks, et kõlbab lõuendile või raamatu-riiulisse panna? Vaja on vaimset tõstejõudu, poeetilist süllövõtmist ja radikaalset ümber-tegemist idee ehk mõtteteaduse alusel. Kontrollimatu unenäotöö ei samastu kahtlemata teadvalt loova fantaasiaga. Mõlemad on tunnetuslikult ülimalt huvitavad, kuid teine seejuures ka kunstiliselt; kuigi kunsti ähmaseid piire kompab kahtlemata ka esimene. Nii et unenäokirjutus ei ole seega veel kunstikirjutus? Või siiski on: mis kinni ei jää, saab kinni löödud? Vähemalt pärast-modernismis? Mis on siiski “Päeva” tekstuaalne idee? Ilmselt vist mitte ainult B-kategooria ulmefilmi saastamaastiku kujutus teadvuse valgevooluse tehnikas, isegi kui näha selles võigast sarkasmi totalitarismi hallelu arvel.

Kas teose ime on retsensioonis juba tabatud või tabamata? Kaldun arvama, et mitte, kuivõrd esialgu on rohkem välja nokitud otse silma torkavaid negatiivseid, välisemaid tükikesi. Lastud end seega näivusel juhtida. Kas Kõiv siis nii loll või maitsetu on?

Ei või olla, Kõiv on ometi targem enamikust lugejatest ega ole seega nii labaselt kinni naelutatav (kasvavasse puusse muidugi naelu ei löödagi). Implikatuuriseadust järgides tuleks oletada, kuivõrd tegu ei ole ilmselt hullu (kuigi teos on täis hulluse märksõnu) ega grafomaaniga (kuigi tekst ei lõpe ega lõpe), et “Päeva” poeetika ei ole sellega kaugegtki veel avatud ja suuremad trumbid on alles välja käimata. Vastikud – kuigi loomulikult reaalse tagapõhjaga – muljed on võimalikuks ülevaks ilusaks vaimseks sõnumiks ja meeoleluks veel pööramata. Peab seega edasi süvenema: Kõiv on kõva mõistatuste mees, lausa nii osav ja enesekindel,

et ei pelga panna lugejat autori tervise pärast algul muretsema. Narrib niiviisi teised ära, aga laseb lõpuks oheliku siiski kergenduseks lõdvemaks. Lugeja pühib laubalt külma higi, kirjutaja muigab endamisi: naerab pärast. Nõukogude ajal, noored lugejad, oli nimelt ülimalt oluline/eluline erineda standardist.

Tekib hüpotees (kusjuures kaardid jäägu edaspidigi tagurpidi, et põnev mäng ei katkeks): kas mitte tegu ei ole tuumafüüsikaliste ettekujutuste projektsiooniga isikule, vaimule ja ühiskonnale, nii otsese kui metafoorse narratiivse ülekandega. Et mis elementaarosakeste vallas leida, see tuuma-”Päeva” kanakarja vilkas sebimises ka kõne all? Poliitiline ja seksuaalne jälitamine, suguelu, paljunemine, toitumine ja tootmine, suhtlemine ning liiklemine, inimeste agressiivsus, tapmine, kõhklused, metamorfoosid – kehastamas elementide hulkade aktiivset tõmbumist ja tõukumist, liitumist ning jagunemist, võnkumist, pörkumist, hävimist, lakkamatut vastasmõju ja teisene- mist. Tsüklotronis või reaktoris rähklev aatomik-minategelane teiste elementaarosa- keste ja nende masside lakkamatus mõjuväl- jas, Soodoma segases, deliirses kaoses. Saatustlikud keerised kui galaktilised kollap- sid, imevate mustade või punaste aukude (lihasööja lill!) genitaalne õudus segamini argimüstikaga, Pandora laeka hävitav kiiri- tus, gorgode siuglevad pead. Üliärev õudus- jutt, vääramatult visa *alien*’i lugu, harvanäh- tavalt ja radioaktiivselt intensiivne. Katast- roof kui tuumaplahvatus (mitte räpane pomm, kuivõrd tulekahju), osakeste ahel- reaktsioonide, kiirenduste, keemiliste pil- vede, objektide ja inimeste ära- ja üksikesse sulamiste, totaalse hävinguga. Vaat nüüd

tekkis fantaasia killapidu – kuivus on ühe- korraga lännu!

Ega eesti kirjanduses olegi teist tahedat tuumateost, saati katastroofilist: seegi temaa- tiline maamärk tõuseb esile. Ja mis eriti kena: tausta leiaks kirjutise kõige õõvastavam sürrealistlik põhivõte, kuidas ühest seisun- dist või sündmusest (tsentrist küll selgest, kuid äärtelt enamasti ähmastest) sujuvalt teisele üle minnakse, lugeja permanentseks nõrdimuseks, kes ootaks täpsust ka üleimi- nekutes – vohava osutamismaania kõrval. Kuigi lugeja taipab ruttu, et küllap see nii peabki olema, hoolimata pimetäppide eba- mugavusest, pakub kvantmehaaniline viide mõistmist, miks see võiks nii olla. Oleta- vad ju teooriad, et osakestel puuduvad pü- siseisendid, et neid võib üheaegselt kirjel- dada nii objektide kui väljadena, kestvas võnkumises ja üleminekus, justkui sitikad, mis siputavad korraga nii jalul kui ka koo- riku peal selili. Nagu lähemalt vaatlema hakkad, muutub objekti olek jäädavalt. Jutt kui mingi voogav ostsilleeriv-luminestseeriv udupilv (helkiv päevapilv), mida töölemb teadlane ei väsi (aeg)luubiga lootusetult seiramast, kuna ühtlasi kustumatu kunsti- hing ja vahva filosoof.

Küllap elas tundlik/mõtlik tuumafüüsik, kelle põhitööks oli Alliksaare mamma kuu- lujutul Vene aatomijaamade arvutuste kont- rollimine (oleks huvitav teada, kas ka Tšernobõli arvutused tema karmi tüdinud pilgu alt läbi käisid ja mida võiks sellest sel juhul järeldada?), end ülepainetest niimoodi patafüüsiliselt välja. Arendades vomitiivset kirjanduslikku kvantmehaanikat. Lõpptu- lemuseks järjekordne suurepärase Kõivu- nali – peale surmtõsidust. Väga radioaktiiv- ne teos, vajutab su näoli põrandasse.

VAATENURK 173

TANEL LEPSOO
Kaotatud autor ja taasleitud
autor. Pilguheit Tõnu Õnnepalu
tõlkepoetikale

CHARLES BAUDELAIRE. KURJA ÕIED. LES FLEURS DU MAL. Prantsuse k-st tlk Tõnu Õnnepalu. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2000. 534 lk. Hind 280 kr.; MARCEL PROUST. TAASLEITUD AEG. Prantsuse k-st tlk Tõnu Õnnepalu. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2004. 432 lk. Hind 226 kr.

Walter Benjamin ütleb oma kuulsas essees “Tõlkija ülesanne”¹, et suur kirjanik ei tarvitse sugugi olla suur tõlkija ning vastupidi, suur tõlkija ei pea tingimata olema suur kirjanik. Erinevus tulevat sellest, et kirjanik elab ühe konkreetse keele maailmas, aga tõlkija peab seda vaatama väljastpoolt. Hea tõlge pole Benjamin järgi mitte oskustöö, mis väljendub selles, et tõlkija leiab kõige sobivamad vasted kahe eri keele vahel, kus neid vasteid ju tegelikult polegi – Benjamin näide sõnade *Brot* ja *pain* erinevusest saksa ja prantsuse keele kontekstis on ka eesti keele vaatepunktist kergesti mõistetav; mis siis rääkida veel *madeleine*’i koogikesest, millele eesti keeles vastet ei leidu ning mille maitset ja välimust ei oska enamik eestlasi tõenäoliselt ette kujutada. Hea tõlge pole Benjamin järgi mitte sõnade ja nende vastete, vaid teose olemuse, essentsi tabami-

ne, sest teos ei koosne mitte sõnadest ja lausetest, vaid ühe ja tõelise, puhta keele väljendusest.

Ehkki Benjamin 1920. aastatel kirjutatud tekst, mis kantud suuresti saksa romantilisest vaimust, ei käsita kirjandust päris nii, nagu me seda oleme tänapäeval harjunud tegema, on see paljuski mõjutanud hilisemaid tõlketeeooriaid. Nimetagem siin näiteks Henri Meschonnici ja Antoine Bermani, kes on inspiratsiooni saanud just sealt, et püüda kumbki omal moel ületada vastuolu tähistaja ja tähistatava, sõna ja vaste vahel. Meschonnic keeldub jagamast keelelist väljendust suuliseks ja kirjalikuks, nähes kirjanduses eelkõige dialoogilist akti, ning pöörab seetõttu tähelepanu rütmile, mis tekib lugemisprotsessi käigus, autori ja lugeja ühise tegevuse kaudu, ja mida tõlkija peab püüdma tabada. Ka Berman nõuab avatust autori suhtes, kritiseerides tõlkeid, mis püüavad välistada igasuguse võõrapärasuse ning sellega kaotavad oma põhjendatuse. Tõlge on pöördumine Teise suunas, mitte tõlkija refleksiivne tegevus.

Pärast Meschonnici ja Bermani võiks Benjaminiga polemiseerida selle üle, kui vaba on siiski autor ning kuivõrd suletud on ta ühe keele kammitsaisse, ent see ei muudaks olematuks Benjamin põhiposulaati: ainult tõlkija, asetades teose kahe (või rohkema) keele ristteele, suudab näha seda, mida ei näe ei lugeja ega autor ise. Ja seetõttu et tema tegevus on pigem filosoofiline kui loominguline, et tema ees on konkreetne piiritletud objekt, mitte avar

¹ Kasutan siin ja edaspidi tõlget prantsuse keelde: W. B e n j a m i n, La tâche du traducteur. Rmt-s: W. Benjamin, Œuvres I. Paris, 2000, lk 244–262. Eesti k-s vt: W. B e n j a m i n, Tõlkija ülesanne. *Vikerkaar*, 2000, nr 2/3, lk 97–106.

maailm, et tal on kasutada teised vahendid kui kirjanikul, tuleb teda ka kirjanikust eristada.

Tõnu Õnnepalu tegevus Charles Baudelaire'i ja Marcel Prousti eestindajana tundub mulle olevat kantud sellest pingest kirjaniku ja tõlkija vahel, millele Benjamin osutab. Olukorra teeb keeruliseks veel asjaolu, et Õnnepalu kirjanikuna ei paiguta end sugugi mitte ühe, näiteks eesti keele ja kultuuri sisse (kas see üldse ja eriti ühe väikerahva puhul on kunagi võimalik olnud, on juba eraldi teema), vaid kompab eri kultuuride piire, sageli prantsuse kultuuri omi, tehes seda küll eesti keele, aga väga sageli ka võõraste sõnade abil. Seetõttu juhtubki nii, et kui tõlkija-Õnnepalu tööle asub, pole kirjanik-Õnnepalu sugugi kaugel ja maha jäetud, vaid piilub paratamatult üle esimese öla. Kõik see oleks ainult tervitatav, sest üks eestlane olla tähendabki tõlkija olla, kui mitte asjasse poleks segatud veel üks tegelane, näiteks siis vastavalt Baudelaire või Proust. Ja siin peabki küsima, kuidas kirjanik-tõlkija või tõlkija-kirjanik end tõlgitava autori suhtes paigutab. Mulle tundub, et Baudelaire'i ja Prousti suhtes erinevatele positsioonidele.

Järelsõnas “Kurja õitele” ütleb Õnnepalu, lõpetades põhjaliku selgituse, miks ta on loobunud riimide ja meetrumi edasiandmisest, et Baudelaire'i luule on “tähendusest tihti palju enam laetud kui mõni filosoofia, selle sisemised mõistelised ja kujundlikud seosed on subtiilsemad kui mõttetihedamaski proosas”. Seetõttu ütleb ta end üritanud olevat “mitte lasta

kaotsi minna neil tähenduste ja mõistete kordustel, vastukajadel, arengutel ja muundumistel luuletusest luuletusse” ning püüdnudvat “edasi anda ka nende värsside korrapära, kõla ja loetavust – see siin pole luuletuste proosatõlge –, seda selgust, seda hingust, seda energiat, nii nagu ma seda osanud olen – eesti keeles, selle keele vahenditega, mis pole sugugi nii napid, on aga teistsugused –, nagu see on tundunud võimalik ja ilus.”²

Jätkem mõneks teiseks korraks arutlusel teemal, kas ja kuidas Baudelaire'i luulet on eesti keelde võimalik tõlkida klassikalise värsivormi abil. Õnnepaluga tuleb aga kindlasti nõustuda, et riimid ja meetrum pole luuletuses mitte pelgalt vormilised elemendid, vaid tähendusest lahutamatud. Roman Jakobsoni järgi väljendubki luule olemus teatavasti läbi rütm, läbi korduste – seisnegu need kordused siis riimis või alliteratsioonides ja assonantsides, väljendugu nad siis stroofides või silpide korrapärases arvus. Kordused tõstavad luule väljapoole aega ning muudavad ka muidu ajakeskse proosa poeetiliseks, kordused allutavad teksti ühele, luuletaja subjektile. Kuid just seetõttu, et vorm ja sisu on lahutamatud, pole võimalik värsivormi kergelt kõrvale heita, lootuses, et luuletaja subjektis on võimalik eristada kahte erinevat poolust. Baudelaire ei väljenda ennast ühelt poolt sõnade tähenduse ja teiselt poolt poeetilise keele kõla abil, vaid teeb seda mõlema elemendi kaudu korraga.

See sõnade tähenduse ja keele ilu vas-

² T. Õ n n e p a l u, Järelsõna. Rmt-s: Ch. Baudelaire, Kurja õied. Les Fleurs du mal. Tallinn, 2000, lk 486–487.

tandus, mis järelsõna puhul ettevaatlikuks teeb, avaldub tõlkes eneses veelgi kardinaalsemal kujul. Heites kõrvale värsivormi, jätab Önnepalu kõrvale need võimalused, mida pakub traditsiooniline luulekeel, jätab kõrvale eesti keelele omase mimoloogia (Genette'i tähenduses). Tõlkija soovi kohaselt peaks seda asendama nüüd mingi uus poeetiline väljendus (see on põhjus, miks Önnepalu kinnitab, et tegemist pole proosatõlkega), ent tulemus ei vasta tõlkija pretensioonile. Nii juhtub seetõttu, et Önnepalu ei otsi mitte sümbioosi Baudelaire'i tähendusliku ja poeetilise väljenduse vahel, vaid keskendub iseenda kui luuletaja väljendusele eesti keeles. Selle asemel et oma kavatsuse kohaselt anda edasi Baudelaire'i sõnumit vormis, mis sellele kõige paremini sobiks, surub ta tähendusliku külje hoopiski oma subjektiivse mina teenistusse. Teisisõnu teeb ta täpselt sama, mida tõlkija, kes tõlgib Baudelaire'i traditsioonilisse värsivormi, üksnes selle vahega, et tal pole käepärast isegi mitte konventsionaalset vormi (mis võiks ju väljendada keele arhetüüpset ilu), vaid iseenese subjektiivne kujutlus ilust.

Ainult sellega on seletatavad arvukad referentsiaalsed deformatsioonid: kui Baudelaire'il viitab üks asesõna konkreetsele nimisõnale lauses, siis tõlkes millelegi muule; süstemaatiliselt on ümber pööratud üleval-all ja sees-väljas suhted; mina-vormid on asendatud tema-vormidega, enesekohased vormid sihilistega või vastupidi, jne. Sageli jääb mulje, et tõlkija on keskendunud vaid lauses asuvatele omadussõnadele ja nimisõnadele, neidki omavahel kombineerides, ning täielikult

ignoreerinud seda, millises rektsioonis nad paiknevad. Harvad pole ka juhused, kus tõlkija pole edasi andnud mitte üht konkreetset sõna, vaid hoopis mõne muu, mis sellele prantsuse keeles kõlalt ja kirja pildilt sarnaneb. Nimetatud deformatsioonid on mõistetavad, kui tõlkija allutab ennast vormilistele nõuetele, näiteks värsivormile. Et värsivorm Önnepalule takistuseks pole, tuleb järeldada, et tähenduslikud nihked tekivad mingi muu vormi, antud juhul siis tõlkija subjektiivse vormi domineerimisest. Igal juhul tuleb tõdeda, et Önnepalu tõlkes liiguvad semantika ja poeetika kaht sõltumatut rada pidi.

Mulle tundub, et sellist sisu ja vormi dihhotoomiat võib seletada sellega, et tõlkija ei otsi piisavalt Baudelaire'i sõnumit, ühte keelt, ühte häält, vaid tunneb ehk liialdatud aukartust suure luuletaja komplitseerituse ees. Tõenäoliselt on siin oma karuteene teinud Baudelaire'i varasem retseptioon Eestis, kus seda autorit on süüdimatult kõikvõimalikele liistudele tõmmatud ning ülemäära lihtsustatud. Mõistetav on, et tõlkija soovib varasemat pilti omalt poolt nüansseerida ja kohendada, kuid selle n-ö mõttetiheduse edasiandmisega kaotab hoopiski kindla pinna jalge alt. Põhjus võib olla ka selles, et tõlkija kujutluspilt Baudelaire'ist on olnud mõjutatud sellest samast prantsuse keele eksootilisest võlust, mille kadumisele Önnepalu vihjas hiljuti Saksa Instituudis peetud ettekandes, üteldes: "mida rohkem ma mõistan ja tunnen prantsuse keelt, seda rohkem tahaksin tunda saksa keelt. Sest ühest küljest on prantsuse keel ja kultuur minu silmis kaotanud oma eksootilise võlu, teiselt poolt on saksa keel just sealt-

kaudu omandanud natuke salapärase kõla”. Ning ehkki ta Baudelaire’i ei nime- ta, tundub mulle, et peab just teda silmas, kui ütleb: “Ja nii nagu prantsuse keel tähendas mulle kunagi mõne suure poeedi salapäraseid ridu, tähendab saksa keel mulle nüüd mõnda rida Johann Sebastian Bachi koraalidest.”³ Baudelaire aga on pigem kantud prantslaslikust selgusest kui saksalikust salapärast ning pigem dialektiline ja näpuganaätav kui eksootiline ja müstiline autor. Käsitades autorit oluliselt keerukama ja mitmetähenduslikumana, kui ta võibolla tegelikult on, ei jäänudki tõlkija-Õnnepalu muud üle kui anda kiiresti teatepulk hoopis kirjanik-Õnnepalule, kes ei vahenda enam mitte oma kogemust Baudelaire’i lugejana, vaid maailmakodanikuna, eesti keele ja kultuuri kandjana ning prantsuse keele ja kultuuri sõbrana. Sellest tulenevalt aga moondub respekt autori ees otseku kogemata üleolekuks autori suhtes, mis annab küll põnevat ja kirkastavat lugemist, ent sulgeb samas tee autori mõistmisele.

Prousti “Taasleitud aja” tõlge on leidnud korduvalt kiitvat äramärkimist eri instantside poolt. Siinsed pisut murelikud viited “Kurja õite” tõlkele polnud tehtud mitte soovist “Taasleitud aja” tõlke õnnestumist varjutada, vaid põhjendada. Ühelt poolt selleks, et näidata, et tõlkija, kes on varem teinud või jätnud tegemata teatud valikuid (ei ole tähtis, kas tahtlikult või tahtmata), võib läheneda teisele teosele hoopis teisel viisil. Siit saame üsna põnevat mõtlemisainet kirjandusretseptiooni kui sellise

kohta, sest kui see ka lausa ei kinnita nende teese, kes leiavad, et teos sunnib peale mingi kindla lugemisviisi, osutab see ometi asjaolule, et variatsioonid ei pruugi tuleneda mitte ainult lugejapoolsest, vaid ka autoripoolsest mõjust. Prousti laused, nagu Baudelaire’i värsidki, ühendavad endas nii tähendusliku kui ka rütmilise pooluse, kuid erinevalt värsivormist, mille Õnnepalu Baudelaire’i puhul kõrvale heitis, ei ole tal “Taasleitud aja” puhul vähimatki kavatsust rütmi kõrvale heita. Hoopis vastupidi. Tõlkija järgib täpselt autori mõtte arengut, ühelt poolt muidugi seetõttu, et see on lihtsam, kuna tegemist on proosaga, kuid teisalt seetõttu, et ta on selle endale ülesandeks võtnud. Tähtis on, et Õnnepalu ei järgi lausestruktuuri pimesi: kui hädasti vaja, võtab ta kasutusele sulud ja mõttekriipsud, kui tarvis, teeb ühest lausest kaks. Siinkohal tuletaksin möödaminnes meelde, et punktuatsioon mõjutab oluliselt lugemisviise – hoolikalt lõikudeks ja lauseteks jagatud tekst on mõeldud kiireks silmaga haaramiseks, Proust aga, kelle unistuseks oli terve “Otsing” välja anda ühe lõiguna ja ühe lausena, kirjutaks otseku lugejale, kes peab keskaegse kirjatarga kombel näpuga järge ajama ning teksti kaasa veerima, jälgima teksti tema pidevas arengus, midagi vahele jätmata ja tagasi hüppamata. “Taasleitud aja” puhul, kus punktuatsioon valdavalt ei pärinegi autori enese sulest ning on seetõttu agressiivsem ja normeeritum, on tõlkijal seega mõttekam – ja nii Õnnepalu ka teeb – järgida seda rütmi,

³ T. Õ n n e p a l u, Saksa(maa) prantsuse peeglis. *Looming*, 2005, nr 2, lk 258–259.

mis pole mitte grammatiline ega tüpograafiline, vaid tuleneb keele (suulisest) iseloomust, samas unustamata, et lugeja siiski teksti mitte ei kuula, vaid loeb, mis omakorda nõuab normeeritud eesti keele kasutust. See, et Önnepalu on tabanud just nimelt teksti rütmi, avaldub veel kahes asjaolus. Ühelt poolt asesõnades, millega eesti keeles on üsna tülikas ennast arusaadavaks teha, sest me ei jaota sõnu sugudesse ning seetõttu eelistame pigem nimisõnu: asesõnade kordus on meile häiriv ja segane. Seetõttu juhtub sageli, et tõlketekst, mis lisaks veel toimetajate käest läbi on käinud, muutub ülemäära selgeks ja paradoksaalselt hoopiski kohmakaks. Seda võib märgata näiteks Leili-Maria Kase “Swanni armastuse” tõlke puhul, kus liigest eksplitseerimisest sünnitatud laused on küll grammatiliselt ja leksikaalselt tähenduslikud, kuid neid peab seetõttu kolm-neli korda üle lugema, sest originaaliga võrreldes on nad sedavõrd segi paisatud, et jutustaja mõttekäik hakkab tegema ootamatuid hüppeid ja pöörakuid. Prousti stiil aga ei ole rähklev, vaid sujuv, ning kui ta n-õ teemast kõrvale kaldub, siis teeb ta seda vaikselt ja otsekui märkamatuult. Siit ka paljuräägitud sarnasus suulise väljendusviisiga. Önnepalu läheneb Proustile sellel tasandil lihtsamalt ning seega ka elegantsemalt. Ta ei tee probleemi sellest, kui asesõna *see* või *need* tähistab ühes lauses üht ja järgmises juba teist asja, tarbe korral täpsustab ta tähendust lauserõhu või punktuatsiooniga või jätab üldse täpsustamata, sest ka Proust ei tee seda alati, ning tekst muutub seeläbi voolavamaks ja paremini tajutavaks. Teine asjaolu, mis tõlkele parema rütmi annab, on leksikaalne lakoo-

nilisus. Erinevalt Baudelaire'i tõlkest ei kipu Önnepalu igale Prousti prantsuskeelsele sõnale uut ja üllatavat eestikeelset vastet otsima: nii näiteks võtavad siin üsna julgelt koha sisse võõrsõnad *efekt*, *reaalne*, *aktuaalne*, *esprii* jms, millel on sarnase sõnana olemas prantsuskeelne vaste originaalis. Selline toimimisviis, mis mõne teise tõlkija käes oleks võinud tõlke täielikult kihva keerata, on siin oskusliku doseerimise tõttu igati õigustatud, ehkki filoloogina võiks ju mõnikord protesteerida, kui *lieu*'st saab lõõ ja *buffet*'st puhvet. Aga ei protesteeri, sest isegi kui see “päris nii vist pole”, siis teatud prantsus-pärasus ja voolavus, mille nad tekstile juurde annavad, kompenseerib neid referentsiaalseid nihkeid. “Taasleitud aja” tõlge on võõrapärane, kuid võõrapärane just seetõttu, et avab tee millegi mõistmisele, mis asub meist väljaspool.

Põhjus, miks kirjanik-Önnepalu Prousti teksti nii aktiivselt ei tungi kui Baudelaire'i teksti, ei tulene mitte ainult teksti rütmist, mida tõlkija järgib, vaid veel kahest asjaolust. Esiteks sellest, et Prousti keel on – teose modernsusele vaatamata – traditsiooniliselt selge ja lausa pedagoogiline. Erinevalt Baudelaire'ist, kelle puhul samuti ei tohiks tõlkijal olla ükskõik, kas keegi tõstab juukseid pidi üles kellegi pea või tõstab see pea end ise juukseid pidi üles, ja kes tõepoolest koondab terve traktaadi lausa mõnele (kuid prantsuse keeles täiesti koherentsele) värsireale, on Proustil aega kui palju, et oma maailma kirja panna, seda kommenteerida, näidetega varustada ning siis neid näiteid veel ja veel kasutusele võtta. Teine põhjus tuleb konkreetsemalt “Taasleitud aja” iseloomust, mis erinevalt

varasematest osadest on ka temaatiliselt selgitavam. Marcel ei süüvi selles mitte ainult oma mõtte- ja tunnetusmaailma, vaid avastab varasemate süüvimiste varjatud tähenduse ja põhjused. Pilt, mida Marcel on vähehaaval maalinud, hakkab ilmet võtma, kuid erinevalt Baudelaire'ist ei heida ta ühte ja sama ideed kümnel eri moel, sageli irooniliselt, sageli huumoriga, sageli epateerivalt lugeja ette, mis võib lugeja segadusse ajada ning panna teda otsima ja leidma kümmet erinevat ideed, vaid võtab lugeja (ning tõlkija) käekõrvale ning viib ta samm-sammult tulemuse poole. Önnepalu, kes liigub autori rütmist kantuna sõna sõna haaval aina edasi mööda tekstimaastikku, ei kipu autorist ette ruttama ega teda tagantjärele tõlgendama. Ja teisiti ei saakski, sest – ja siin olen ma üht meelt Toomas Raudamiga – kes Prousti loeb, peab proustiks saama.

Pole vist liiast ütelda, et see, mida Marcel oma lugejale õpetab, käib ka tõlkimise kohta. Kannatlik ja sageli tulutu töö selle nimel, et üks minevikust pärit hetk võiks taas elustuda. Töö, kus ei piisa ainult kujutlusvõimest, sest kujutlusvõime varjutab reaalsuse, nii nagu tõlkija mina võib varjutada autori. Vaid see hetk, kus reaalsus langeb kokku minevikuga, kus tõlkija suudab iseenesest, oma ümbrusest, oma keelest leida selle, mis kõlab kokku autori sõnadega, nii nagu Marceli teadvuses kõlasid kokku lusika kolksatus vastu teetassi ja haamrilöök vastu vaguniratast, suudab peatada aja kulgemise isegi nii, et surmal pole enam tähendust. Ja siis sünnibki kirjandus.

JAANUS ADAMSON

Future is now

JAAK TOMBERG. *EKSTRAPOLATIIVNE KIRJUTAMINE. Tulevikukirjutuse poeetikat. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2004. (Studia litteraria estonica; 7). 108 lk. Hind 84 kr.*

Tuleviku kohalolu tunnetamiseks ei pea sugugi filmi minema ja ajas rändama – on teoreetikuid, kelle arvates tuleb selleks lihtsalt hiliskapitalistlikus linnaruumis elutseda. Seal tekkivat “mulje, nagu juhtuks kogu aeg midagi, millel on ajalooliselt määrav tähtsus”, st midagi, mis mõjutab nii meie võimalikke tulevikke kui ka (tagasihaaravalt) meie käsitusi minevikust: “iga võimalikku ajahetke tabab sedavõrd raske analüütiline koormus” (lk 38). Kuidas funktsioneerib sellises (postkognitiivses) seisundis ulmekirjandus, või täpsemalt küberpunk kui selle üks võrseid – seda võikski, väga üldistavalt muidugi, pidada Jaak Tombergi väitekirja põhiküsimuseks.

Ei oska praegu ennustada, kui suure “ajalooliselt määrava tähtsuse” Tombergi kirjutis omandab (üheks oluliseks lülilik meelmeuurimise ajaloos on ta igal juhul), kuid päris kindlasti on seal/sel tulevikku nii temaatilises kui ka teoreetilises plaanis. Ja kuna Tombergi on huvitanud just nimelt “ekstrapolatsioonid”, st sellised tulevikunägemused, mis on “empiirilise maailma praegusest seisundist lähtuvalt loogiliselt tuletatud” (lk 7), siis võiksid meidki siin paeluda (teoreetilised) uurimissuunad või võimalused, mida saaks tema teksti praegusest seisundist lähtuvalt loogiliselt tuletada

VAATENURK 179

(ekstrapoleerida). Tulevik, mis Tombergi tekstis juba kohal või olemas (eos) on, tähistaks antud juhul siis lihtsalt seda, mida me igalt teaduslikult (akadeemiliselt) kirjutiselt ühe põhiasjana eeldame: perspektiivikust, n-ö “jätkusuutlikkust” jne. Ja sellele peaks lisanduma – nagu Tombergil lisandub – ka *avatus*: tulevik mitte ühena ja (juba ette) suletuna, vaid paljutisena, paljude “hargnevate teede aiana”...

Tähtsaim, mida Tomberg näidata on suutnud, ongi minu – ja ilmselt ka tuleviku – jaoks see, et tegelemine ulmekirjandusega (küberpungiga) pole sugugi mingi “sektantlik” või marginaalne kild kirjandus- ja kultuurikriitikas (väheste n-ö friikide rida), vaid võib-olla üks *kesksemaid ja perspektiivikamaid valdkondi* praegu üldse. Ei ürita siin ümber jutustada kogu “lugu”, mida Tomberg meile jutustab (liikudes “kulturoloogia ja tekstianalüüsi vahealas”), ja pole mõtetki. Üritan vaid osutada mõnede huvitavamatele “bifurkatsioonihetkedele”, kus tema tekst oleks võinud või võiks kunagi edaspidi liikuda ka mõnes teises suunas, kaevuda mõtteliselt palju sügavamale... Pean silmas süvenemist fundamentaalsetesse küsimustesse, millest praegu (veel) on siiski suhteliselt põgusalt üle libisetud (see pole mõeldud etteheitena, töö on niigi tihe ja mõttemahukas), kuigi autor on õigustatult lootnud “heita valgust ka laiimatele küsimustele: mitte puudutada ainult tuleviku- ja ulmekirjutuse tekstuaalset realisatsiooni, vaid kirjutamist, fiktsionaalset maailma ja tekstuaalset ruumi üldisemalt” (lk 7). Mul jääbki siin üle noid “laiemaid küsimusi” kas lihtsalt rõhutada või veelgi “laiemasse” konteksti paigutada: kõik, mis on tulevikku suunatud, nõuab mõtlemist laiema, suuremalt.

180 VAATENURK

1. Alustan siiski väikeselt, ühe meenu-tusega lapsepõlvest. Mäletan, kuidas mu vend pareeris süüdistuse markide varastamises. Ta lõi jakihõlmad laiali ja ütles: “Otsige läbi!” Keegi muidugi ei otsinud. See oli ka parim, mida teha. Kui ta oleks pikalt ja paljusõnaliselt hakanud oma süütust “tõestama” (“Andsin need margid juba tagasi... ja tegelikult pole need minu käes üldse olnudki... jne”), võinuks ta kohe mõjuda kuidagi ebausaldusväärset, st vale-tajana. Sama olukord tekib ka “tulevikukirjutuse poeetika” puhul. Kuigi asi on seal mõistagi komplitseeritum, on küberpungi autorite (nagu valetajategi) üks põhiprobleem selles, kuidas *mõjuda usutavalt*. Nad peavad tulevikku kirjeldama nii, et “see mõjaks tänase päeva lugejale autentsena – veel olematut peegeldav fiktsionaalne ruum tuleb katta kinni usutavuse illusiooniga” (lk 27). Ja tolle illusiooni saavutamiseks on käepärast ainult *sõnad*, teatav stiil, täpsemalt, “spetsiifiline tekstuaalne tehnika” kui “kindlat laadi kontroll tekstuaalse mõõtme üle”. See ongi põhimõtteliselt esmane punkt, kus ulmekirjandusel (või võiks olla) keskne roll kirjandusuurimustes. Kui igasugune kirjandus on teatud mõttes *valetamine* (olematutest, kuid olla võivatest asjadest võimalikult usutavalt, tõepäraselt kirjutamine), siis ulme- või tulevikukirjutuse puhul on valetamisvõime eriti akuutne. Tomberg võtab selle kokku nii: “Ekstrapolatiivne kirjutamine püüab fiktsionaalset maailma kehtestada selle lausumise kaudu, jõustada seda puhta väljajütleamise kaudu. Sama teeb ka kogu kirjandus, kuid just tulevikukirjutuses tuleb deklaratiivne kõnejõud eriti esile” (lk 72).

2. Tombergi kitsamaks uurimisobjekt-

tiks on niisiis usutavuse tekitamine, st teatavad narratiivsed tehnikad ja poeetilised võtted, mille abil püüab kirjutaja kehtestada (fiktsionaalset) tulevikku kui “tegelikku ... ning mitte kui väljamõeldut” (lk 53), lühidalt: kõik see, mille abil püüab kirjutaja üleval hoida oma tulevikuvisioni “reaalsuse”/“autentsuse” illusiooni. Kuid siin ilmnebki midagi *paradoksaalset, ka-hetist*. Ühelt poolt selgub, et usutavuse illusioon on “tihendatud detailsuse kaasprodukt” (autor püüab tulevikulist maailma kirjeldada võimalikult küllaselt, võimalikult detailselt ja üksikasjalikult ning seejuures ka võimalikult ühemõtteliselt); kuid teisalt tekitab just nimelt selline detailide (igat laadi “prügi”¹) meeleheitlik kuhjamine kognitiivset võõristust ja lükab “ühtse illusiooni teket edasi” (lk 63). “Mida rohkem detailid kuhjuvad, seda enam paisatakse lugeja epistemoloogilisse kriisi” (lk 55), seda enam satub ta “ontoloogiliste küsimuste võrku” (lk 63). Sellise “kriisi” põhjuseks pole mitte ainult detailide rohkus ja tihedus, vaid ka kujundlik keelekasutus, suur hulk “kirjeldavaid ja kaunistavaid lisandsõnu ehk poeetilisi täiendeid” (lk 64), mistõttu on kirjeldatav “objekt siin sageli täielikult kujundite taha varjunud” (“hiiglaste helendav liha” jms). Kokkuvõttena niisiis selgub – ja siin jõuamegi lubatud paradoksini –, et

“tulevikukirjutuse poeetika”, mille sihina oli määratletud usutavuse illusiooni kehtestamine või jõustamine, hoopis *nõrgestab “fiktsionaalse maailma reaalsusjõudu”, st ka tulevikunägemuse usutavust*.

Kas pole siis ulmekirjanik/küberpunkar, kellest Tomberg on huvitunud, üks veider kirjutaja, kes ühe käega annab ja teisega võtab? Nagu meeleheitlik valetaja, kes – erinevalt minu vennast – satub sõnaohtruse lõksu: mida rohkem, mida paljusõnalisemalt ta meid veenda püüab (fiktsioon on “reaalsus”), seda kahtlasemaks ta muutub (on vaid sõnad, “tekstuaalne tasapind”). Juurteni püüdvalt võiks siin kohe küsida, kas taolise ambivalentse olukorra² puhul kujutavad küberpunk ja post-küberpunk endast mingit “erijuhtumit” või avaldub seal midagi fundamentaalselt omast kogu kirjandusele? Või veelgi radikaalsemalt: kas asi on ainult “tulevikukirjutuse poeetikas” või hoopis *Sõnas endas, Sõna olemuses ja funktsioonis*?

Filosoofilist konteksti avardades tuleks siin esmalt hüpata tagasi 1905. aastasse, Bertrand Russelli deskriptsioonide teoorias (“On Denoting”) esineva printsiipiaalse probleemini, st siis ka kogu moodsa keele uurimist oma sihiks pidava filosoofia lähteküsimuseni: kuidas millestki, mida pole olemas, saab rääkida nii, nagu see

¹ “Küberpunk on ääreni prügiga täidetud ning seda nii fiktsionaalse maailma kui tekstuaalse ruumi tasandil” (lk 54).

² Selline kõikumine usutavuse ja mitteusutavuse (“autentsuse” ja fiktsiooni jne) vahel pole samas mingi õnnetus, läbikukkumine, vaid just see, mis paneb lugeja janunema uute kirjelduste, uute “tõestuste” järele, st tema lugemisiha mootor: “rahuldades ühelt poolt nõudlust fiktsionaalse maailma mõõtme kohalolu järele, külvab see teiselt poolt polüsementilisust, mis muudab need kirjeldused avatuks ... ning paneb lugeja piiritletud tervikliku versiooni puudumise tõttu uute kirjelduste järele küsima” (lk 64).

oleks olemas (“the king of France is bald” vms)? Ja sealt – hopsaki! – edasi Jacques Lacanini. Sest tulevikukirjutuse puhul pole ju asi vältimatult mitte ainult selles, et tuleb (ja saab) rääkida millestki, mida *ei ole* (Russelli probleem); nagu iga kirjutust, puudutab ka tulevikukirjutust fundamentaalne tõsiasi, et iga asi – isegi kui ta *on* olemas – muutub lausumise, nimetamise hetkel teatud mõttes *olematuks* (Lacani probleem). Sõna tähendab alati teatava (implitsiitse) tühiku, ilmaoleku, asja puudumise tekitamist või nagu Lacan ütleb: “sümbol manifesteerib ennast eelkõige asja mõrvarina”, st kõik, mis on püütud tähistajate võrku, on mõrvatud, surmatud...³ Niisiis mitte ainult tulevikulised, (veel) olematud asjad, vaid *kõik* asjad muutuvad tähistamisel “näivusteks”, saavad fiktsiooni varjundi. Ja ilma tähistatava objekti võnkumiseta kohalolu ja puudumise (olemise ja mitteolemise, “autentsuse” ja fiktsionaalsuse jne) vahel – mille Tomberg näis omistavat vaid ulme- või tulevikukirjutuse objektidele – on Sümboolse vald (või tähistamine kui selline) üldse võimatu. Mis tekitab siis antud plaanis subjekti iha, mis teda motiveerib või frustreerib? Siin võiks öelda, et mis tahes tähistamisega seotud praktikad – nii kirjutamist kui lugemist – läbibst *võimatu presentsuseiha*, st iha asja/tähistatava presentsuse järele, mis on

tähistamispraktika enda kaudu võimatuks muudetud. Ja see võimatus panebki (ka, eriti) ulmeautori üha uusi – detailseid, poeetilisi jne – kirjeldusi esitama ja ulmelugeja üha “uute kirjelduste järele küsima”.

3. See, mida ma siin nii suure hoolega “paradoksina” serveerin, on siiski – õnneks, nii intellektuaalseks virgutuseks kui ka kergenduseks – kas asendatav või kogu tühistatav teiste paradoksides poolt. Kui osutasin ennist sellele, et “tulevikukirjutuse poeetika” töötab kuidagi veidralt vastu autori tulevikuvisioni usutavusele (“fiktsionaalse maailma reaalsusjõud” mitte *ainult* ei suurene, vaid *ka* väheneb tänu detailide ja epiteetide kuhjumisele), siis – esiteks – pole see *päriselt* nii: igasuguse usutava tulevikuvisioni vältimatuks tingimuseks ongi teatav fiktsionaalsus (mingi ebausutav, võõristust tekitav element, nn noovum), sest muidu ei mõjuks tulevik tulevikuna. Kui aga – teiseks – pidada silmas teatavat (postmodernset või postkognitiivset) elutunnet või maailmataju vms, siis pole see *absoluutselt* nii. Miks siis mitte?

On nimelt nii, et postkognitiivse (postmodernse) elutunde puhul on kõigel “vähem või rohkem virtuaalne kvaliteet”, st mitte millelgi pole enam endist “reaalsusjõudu”.⁴ Ja meenutades Lacani kuulsat

³ J. L a c a n, *Écrits*. New York; London, 1977, lk 104. Muidugi pole Lacan ainus, kes on väitnud, et sõna või “kirjatäht” mõrvavad “asja”; ja koos paljude teistega on Lacan – näiliselt paradoksaalselt – väitnud ka seda, et ainult sümboolselt, tähistamispraktika kaudu ongi võimalik midagi olevaks, eksisteerivaks muuta.

⁴ “Postkognitiivsel ... tegelikkusel on jõuline virtuaalne kvaliteet: materiaalne on siin tugevalt läbistatud ideoloogilisel ja – mis käesoleva uurimuse ja praeguse aja ekstrapolatiivse kirjutamise seisukohalt kõige olulisem – reaalne fiktiivsest” (lk 36).

aksioomi (“tõel on fiktsiooni struktuur”) võikski niisiis väita, et taolise tunnetuse korral mõjub tegelikkus seda tõesemana/”autentsemana”, mida enam on tal tajutavalt “fiktsiooni struktuur”. Ja siit edasi – kuna iga tulevikkirjutus põhineb ekstrapolatsioonil, meie endi olevikulise (st postkognitiivse) elutunde “pikendamisel”, siis rakendub see ka tulevikkirjutuse efektidele: mida enam me tajume tulevikkirjutuse fiktsionaalsust, seda enam me tajume ka tulevikuvisioni “reaalsust”/”autentsust”, st seda usutavam ta meile paistab.⁵ Nii selgubki – kui siin valetaja võrdkuju edasi kasutada – et *liialdav*, “*läbinähtav*” valetaja ongi *parim tõe (ja tegelikkuse) destilleerija ja presenteerija*. See oleks ka lühivastus küsimusele (mida Tomberg küll ei esita), kuidas on võimalik esitada tõde tegelikkuse kohta, kui tegelikkus ise põhineb tähistavatel süsteemidel, märkide arbitraarsusel jne, st kui tegelikkus (ja ka tõde ise) on fiktsioon. Teatud mõttes võiks siis tulevikkirjutust (täpsemalt, 1990. aastate küberpunkti) võrrelda ka *tõe* dimensiooni paigutatud (hüsteerilise) sümptomiga lacanlikus psühoanalüüsis: kuigi sümptom on “vale” – kuna hüsteerikud “valetavad” –, paljastab sümptom hüsteeria kaudu subjekti tõe kui “fiktsiooni struktuuri”, st kui tähistamisprotsessi efekti. Küberpungile kui sümptomile (kui nüüdisaja kõige “sümptomaatilise male” žanrile) viitab tegelikult ka Fredrick Jameson, nimetades teda “kui mitte postmodernismi, siis vähemalt hiliskapitalismi ülimaliks *kir-*

janduslikuks väljenduseks” – küberpunk “saadab meile nüüdisaegse maailma kohta märksa usaldusväärsemat informatsiooni kui väljakurnatud realism” (lk 48).

Üks lisaaspekt on siin muidugi see, et küberpunkarilt kui varjamatult “valetajalt” ei saa me usaldusväärset infot mitte ainult *meie* aja kohta. Kui näiteks J. G. Ballard, keda uurimuses tsiteeritakse, on öelnud, et me “elame maailmas, mida valitsevad kõiksugu fiktsioonid” (lk 51), siis Slavoj Žižeki järgi teadvustame nüüd tagantjärele ka seda, et see on *alati* nii olnud: mingit reaalsemat “reaalsust” pole kunagi olemas olnudki, usutavalt mõjuv tegelikkus on alati sisaldanud “valet”, teatavat virtuaalset/fiktsionaalset elementi jne. Mõttehaarde laiendamiseks – sest asi pole ju ainult mingites spetsiifilistes või nüüdisajale omastes hüper- või virtuaalreaalsustes vms – võiks siin näiteks tuua kas või A. H. Tammsaare kui meie suurima *realisti* naisekäsituse. Mirjam Hinrikus on näidanud, et Tammsaare “suurim inspiratsiooniallikas” olid kuulus antifeminist ja seksist Otto Weininger ning tema “kultuurilised naisekonstruksioonid” olid nii või teisiti läbi imbutunud patriarhaalsest ideoloogiast. Ja kuigi moodsa lähenemisviisi kohaselt on loomulikuna/realistlikuna mõjuv paljastatud kui kunstlik ja ideoloogiliselt konstrueeritud, on üks lahtiseks jäävaid küsimusi siiski järgmine: “Ja kuidas on võimalik, et niisuguse konstrueerituse kiuste tajume Tammsaare tegelasi ja probleeme siiski pühhooloogiliselt väga usutavana?”⁶ Kas pole mitte

⁵ “...mida suurema virtuaalsuse astmega on meid ümbritsev tegelikkus, seda lihtsam (või seda suurem kiusatus) on tegelikult pidada paratamatult fiktiivset” (lk 49).

⁶ M. H i n r i k u s, Naisküsimuse lahendus Weiningeri moodi. Otto Weiningeri minatud naised Tammsaare loomingus. *Vikekaar*, 2005, nr 1/2, lk 117.

nii, et me ei taju Tammsaare naisi psühholoogiliselt usutatavate mitte konstrueerituse *kiuste*, vaid hoopis konstrueerituse *tõttu, pärast?* Kas pole mitte nii, et usutav naine (nagu ka usutav tegelikkus) saabki olla vaid teatud mõttes fiktsionaalne, “valetatud”, konstrueeritud?

4. Üks tulevikuline võimalus küberpungiga tegelemisel on liikuda küberpungi kirjanduslike representatsioonide (poetika, mimesise vms) tasandilt ta temaatika ja ideoloogia tasandile, st keskenduda mitte niivõrd sellele, kuidas (ja miks) kirjutatakse, vaid millest (ja miks) kirjutatakse. Siin võiks lihtsustavalt, kuid teatava suurejoonelisusega väita, et see tähendaks liikumist tähistajates – kui asja “mõrvarites” – sisalduvalt surmalt teistele surmadele. Mis muidugi ei tähenda, et need surmad omavahel seotud ei oleks või samast pinnasest – “postmodernsest konditsioonist” – ei võrsuks. Kuigi Tomberg “ei tunne otseselt vajadust küberpunk-kirjanduse sisuliste motiivide ajaloolise või interdistsiplinaarse lähivaatluse vastu” (lk 45), on mõned viited surmale (kui ulmekirjanduse ühele põhiteemale) siiski antud. On põgusalt juttu, et motiivid “individuaalsest ja kollektiivsest surmast” on omased nii “peavoolu” postmodernistlikule kirjandusele kui ka küberpunkile; ja William Gibsoni “Neuromanti” kohta on öeldud “muu hulgas”, et “romaani tegevustiku lahutamatud osad on

konfliktus, surm ja häving” (lk 43). Võiks siin muidugi julgelt välja öelda, et kuna küberpunk võrsub postmodernismi “surmatungilisest” rüpest, siis ta loomulikult “tötlebki” apokalüptilisi ihasid ja “fundamentaalselt fantaasiat” kogu maailma hävingust, kuid see pole veel kõik – samm edasi viib meid fantaasiateni taassünnist, Inimese ja kogu maailma transformatsioonist millekski muuks, paremaks.⁷ Näiteks filmis “Alien” kehastavad Ellen Ripley (Sigourney Weaver) ja tema kaaslased tegelikult ise surmatungi, mida võikski pidada postmodernse kultuuri essentsiks (tegelik oht ei peitu mitte võõras kultuuris, vaid meie enda täitmatuse ihas hüvede akumulierimise, sõjalise võimu jms järel). Võitlus, mida Ripley pidama hakkab, ongi võitlus iseenda/kapitalistliku korra surmatungiga – lootuses, et on võimalik mitte ainult teistmoodi, uus, iseenda kehalisusest/koletuslikust maternaalsusest vabanenud *naine* (selles instantsis jääb film muidugi avatuks nii feministlikule kriitikale kui ka ülistuslaulule), *vaid ka teistmoodi Inimene, teistmoodi maailm üleüldse...* Küberpungile lähedasema näite surmatungi “transformeerimisest” millekski muuks pakub Ballard, kes on viidanud, et tema “nihilism” ja sundmõtteline surma (valude, vigastuste, suitsidaalsete maaniate jms) representeerimine tuleks “ümber väärtustada” positiivseks jutustusteks kehaliste piiride

⁷ Surm ja taassünd on samahästi kui kõigi religioonide (fundamentaalsete fantaasiate) keskne teema: surm ei tähista kunagi absoluutset lõppu, pigem on ta surma ja taasünni tsükli vältimatu osa ning “elu transsendentsuse” tingimus. Surma ja taasünni kujutlused on olulised ka C. G. Jungi teoorias, kus teadvuse transformatsiooni on peaaegu eranditult esitatud taasünni sümbolite kaudu: teadvuse muutus ongi taassünd ja iga taassünd on surm. Kas ei osuta küberpunk, et meie maailm on praegu Jungi patsiendiga sarnases olukorras – ta peab surema, et sündida uuesti paremana?

ületamisest teel ekstaatilise (taas)ühinemise ja “psüühilise transtsendentsi” (mingi pseudojungiliku *Selbst*?) suunas; lühidalt – ta ei kirjuta mitte inimeste surma-poole-olemisest, vaid nende liikumisest teisele poole surma.

5. Järgmine suurem suund oleks tegelda žanri endaga. Kuigi Tomberg on selle paigutanud perspektiivi, tulevikku (“jäägu küberpungi täieliku monograafia koostamine mõne järgmise töö või mõne järgmise kirjutaja eesmärgiks”), on ta siiski esitanud ka visandi žanri ajaloost – eelkõige oma põhihuvist, ekstrapolatsioonist kui küberpungi “fokuseerivast printsibist” või “dominendist” lähtudes. Kuid küberpungi (või laiemalt “teadusliku fantastika”) ajalukku süvenedes ei saa me taas mööda *surmast*, *surmatungist*. Roger Luckhursti järgi jõuame Ballardiga kaudu žanri enda metakommentaarini, metakriitikani, nimelt – kui Ballardiga tekstides liigutakse läbi kehalise surma (valu) transtsendentse ühtsuse poole, siis žanri tasandil vastab sellele “teadusliku fantastika” väljumine/transtsendeerumine “getost” (st surm marginaalse, kuid provokatiivse ja stimuleeriva žanrina) ja lahus-tumine *mainstream*-kirjanduses. Küsimus on siis õigupoolest selles, kas “teaduslik

fantastika” suudab “vaimselt” ellu jääda ka siis, kui postmodernne ja kommertsialistlik “Ameerika” on ta alla neelanud, või käib ta alla ja n-ö korrumppeerub? Kuid asi pole ka pelgalt “kaubastumises” vms: Luckhurst jõuab paradoksaalsele järeldusele, et tegelikult on “teadusliku fantastika” surmaiha seotud kriitikute ja kirjutajate endi katsetega legitimeerida seda žanri suure Kirjandusena. Selle nimel nähakse perspektiivis tolle (algse, “müütilise”) seisundi taastamist, mil žanr polnud veel õieti sündinudki, st eristunud Kirjandusest – kuid see tähendaks paratamatult naasmist žanri *mitteolemisse* ja taoline tung (algse) mitteolemise suunas on ju täpne vast Sigmund Freudi surmatungi-määratlusele.⁸ Surmatung on “teadusliku fantastika” ja küberpungi kui žanri jõustajaks, käivitavaks mootoriks – kas selliseid surmatungilisi žanre (või kirjanduslikke liikumise ja suundumusi) on veel?

6. Lõpetuseks rõhutan üle – minu visandis sai Tombergi “tulevikukirjutusest” küll pigem “surmakirjutus”, kuid see on vaid üks võimalustest, mis peaks (loodetavasti) näitama antud teema tähtsust, avatust, perspektiivikust jne.

⁸ R. Luckhurst, The Many Deaths of Science Fiction. A Polemic. *Science Fiction Studies*, Vol 21, Part 1, March 1994. <http://www.depauw.edu/sfs/backissues/62/luckhurst62art.htm>

VIKERGALLUP

VIKERGALLUP Eesti kirjandus 2004

Vikergallupi küsitluslehte oli tänavu põhjust läkitada 30 kriitikule. Tähtjaks laekus 22 vastust.

Eesti ilukirjanduse parima uudisraamatu-na aastal 2004 nimetati neljal korral FS-i luulekogu “2004” (kirjastus Tuum). Kaks häält kogusid Hasso Krulli “Meeter ja Demee-ter”, Kalju Kruusa luulekogu “Treffamisi” ja Ervin Õunapuu juturaamat “Eesti gootika II”. Korra leidsid märkimist Jaak Jõerüüdi luulekogu “Uus raamat” ja sama autori memuaarne proosateos “Diplomaat ja mälu”, Kivisildniku “Poeem Puutinile”, Asko Künnapi luulekogu “Kõige ilusam sõda”, Raul Meele konkreetse luule kogumik “Kanna lendab”, Lauri Pilteri romaan novellides “Lohejas pilv”, Rein Põderi romaani ja kolme novelli sisaldav “Teadmatus”, Rein Raua esseeromaan “Hector ja Bernard”, Toomas Raudami romaan “Nips”, Lauri Sommeri luulekogu “Nõidade õrnus”, Lembit Uustulndi mereromaan “Reis võlgu” ja Toomas Verreivi “Luuletused”.

Parimaks debüütraamatuks osutus LAURI PILTERI “LOHEJAS PILV” (kirjastus Tuum), mis pälvis viie kriitiku hääled. Jaan Pehki luulekogu “Sisukord” eelistas kolm vastajat. Kahel korral nimetati Andrei Hvastovi romaani “Lombakas Achilles”, Jana Lepiku luulekogu “Lahtine taevas” ja Juhan Maiste luulekogu “In Arcadia ego”,

ühel – Andreas Kalkuni luulekogu “Pääväraamat”, Tuuli Seinbergi luulekogu “Pildid” ja Silvia Hansoni luulekogu “Meeleolu sunnil”.

Mitmelt põhjusel nihkus Vikergallup seekord tavalisest hilisemale ajale ja ka kommenteerimismahud olid suhteliselt piiratud. Järgmisel aastal püüame operatiivsemad olla, aga võib-olla ka mõnd asja senisest sootuks teistmoodi teha. Igatahes kõik ettepanekud, kuidas küsitlust sisukamaks ja huvitavamaks muuta, on toimetuses tänuga oodatud.

VAHUR AFANASJEV:

Eesti kirjandus tegi mullu seda, mida alati – ei surnud välja. Muidugi on eesti kirjanduse puhul tegu ebaoptimaalse masinaga, nagu sellest ka rahva, riigi ja loomeliitude tasandil aru on saadud.

Kirjanikele ei tasu kirjanduse tootmise eest raha anda. Esiteks teevad nad kirjanduse tasuta valmis. Teiseks ei ole eestlastel enam palju kirjanikke tarvis, et jäänud paar-kolmsada aastat õhtule saata.

Hasso Krull kirjutas meile mullu hea uue eepose, mis ilmselt tõrjub välja “Kalevipoja”, kui kosmogooniliselt nõrga ja kultuuriliselt kesise. Ülejäänud vajalikud raamatud kirjutas Kivisildnik. Väljasurevale väikerahvale aitaks kahest kirjanikust küll.

INDREK HARGLA:

2004. aastal meie proosas midagi väga vapustavat ei juhtunud. Siiski hakkas silma üks tendentsike, mille valguses võiks arutleda rahvuslike, eestimaiste romaanisüžeede olemasolu üle. Kas on olemas teatavaid kindlaid eesti romaanitüüpe? Esmapilgul oleks neid kaks. Variant A: Tegelane tuleb maalt linna eneseteostust otsima. Variant B: Tegelane läheb linnast maale uut elutunnetust otsima. B üks eriharu on meie kuulsusrikas suvitusromaan, variandi A eriharu on ümberpaiknemine agraarkeskonnas. Viimasel aastakümnel on meil palju kirjutatud linnaromaane, maast mitte kuigivõrd palju. Aga just eelmise aasta jooksul tundus, et üha enam autoreid hakkab oma kangelasi saatma rändama. Mis see on? Kas kirjanduslik eestlane avastab ennast ja oma kodumaad läbi maailma, otsime oma kohta? Vajame me enda lahchimõtestamist avarduva maailma taustal? Rännakuromaane ilmub üha rohkem, ränneldakse nii ajas kui ruumis. Rein Põderi “Teadmatus” ühendab osavalt väga mitmeid rännakuid – inimese enda sees, Siberis, Euroopas. Selles on tugevalt esindatud nii eestimaine süžeeruum kui rännak, kultuuriline palverännak Euroopasse. On see märk uuest eesti romaanitüübist?

MIHKEL KAEVATS:

Pikast ilmunud raamatute nimekirjast olen lugenud vaid 17 – osalt ka seetõttu, et teise poole 2004. aastast elasin Lõuna-Itaalias. See aasta on minu jaoks “Loheja pilve” aasta. Ausalt öeldes olin ma isiklikult solvunud, kui seda raamatut isegi aastapremia kandidaatide sekka ei valitud. Solvu-

mistunnet leevendas vaid see, et laureaat oli Rein Raud oma “Hectori ja Bernardiga”, ainukese teosega, mille minagi oleksin Pilteri kõrvale pannud. Luule osas olen žüriiga enam nõus: tõepoolest oli fs-i “2004” aasta terviklikem ja sügavam kogu, minu jaoks viimaste aastate luuletraditsiooni tippsaavutus, andes sellele ka sisu. Suure lootusega lugesin Mathura ja Lauri Sommeri kogusid, aga pettusin pisut. Kogud olid head, kuid ootasin enam. Ka Kõusaarelt lootsin debüüdi järgi paremat.

ENE KALLAS:

Kivisildniku “Poeem Puutinile” on teos, milles on olemas kontsentreeritud kujul kõik see, mida ma hindan. Ausus, nulltolerants, tabavus, ja eelkõige lühidus. Näeb välja nagu kaubasaateleht, mahub ilusasti mantlitaskusse, kõlbab nokia asemele kõhule kõlkuma. On väärikalt vait ning avaneb lehvikuna. Kaalusin ka fs-i kogu ja Siim Veskimest. Esimesel see viga küljes, et sai Kulka aastapremia. Muidu on nautitav ja kaunistab iga luulelugeja raamaturiiulit. Veskimehet teos on kindlasti oluline eesti ulme lugejale, kuid ootaks temalt midagi veel paremat.

JAN KAUS:

Oi-oi, allakirjutanule on see seitsmes kord Vikergallupi mõjufaktorina. Jälle tuleb valida ja valimata jätta, jälle tuleb olla kriitikaevant ilukirjandusportselani sulnis kaupluses. Oi-oi. Õnneks tammun siin viimast korda. Sest järgmise aasta alguses kukub kell ja ma pole enam noor! Mul

VIKERGALLUP 187

pole siis enam ealist õigust Vikergallupis osaleda! Esimene vananemise märk. Nii et pisut kahju ka. Hüvasti, Vikergallup! Alustasin oma karjääri siin aastal 1998, mil Hasso Krull osales Vikergallupis viimast korda, öeldes: “loojun keskealiseks”. Nii-siis, loojudes keskikka, tuletan lugejatele meelde, keda olen aastate jooksul esile tõstnud. 1998: Alo Paju, Hasso Krull/Toomas Kalve, Aleksander Suuman (pole kahjuks enam meeles, kas ma eelistasin Suumanit või Krulli/Kalvet). 1999: Kirsti Oidekivi, Jaan Kross. 2000: Hiram, Aare Pilv. 2001: Paula Sering/Andres Aule, Toomas Raudam, tänud Mihkel Samarüütlikele mu novellikogu esiletõstmise eest! 2002: loobusin eelistustest ja rääkisin sellest, minu sügav tänu Janek Kraavile, Ilona Martsonile ja Hedda Maurerile, kes valisid aasta parimaks raamatuks “Maailma ja mõne” ning tekitasid seetõttu allakirjutanus pikatoimelise õnnetunde. 2003: Lauri Kitsnik, Elo Viiding. 2004: Kajar Pruuli e-kirja eiramine.

Minu viimane valik. Debüüdi osas ter-vitan Hvostovi, Sebraskot, Seinbergi, Kalkunit ja Maistet ning annan oma hääle Lauri Pilteri “Lohejale pilvele”. Pilter võiks tegelikult olla ka üleüldse parim, nagu ka Rein Raud, Triin Soomets, fs, Lauri Sommer, Hasso Krull jne. Annan oma hääle sedapuhku Kalju Kruusa suurepärasele meeoleule “Treffamisi”, sest tegu pole mitte ainult aasta alahinnatuima, vaid ka kõige südamesoojema raamatuga.

Mehine mees pisarat ei langeta ning astub püstipäi, pisut julm naeratus huulil, rajalt kõrvale.

PRIIT KRUUS:

Aasta raamat on minu arvates “Hector ja Bernard”. Üllatav, et talle aastapremia anti, kuna vormilt on teos ebaühtlane, sisult snoblik ja kirjakeelne. Kuid tudengile, kes isegi vanemate ja targemate mees-tega universumi naba otsinud, mõjub väga äratuntavalt. Rein Raulal õnnestus näidata veenvalt meeste intellektuaalset armastust. Siiski hea teos. Snoblik, aga ausalt snoblik ja seega usutavasti aus sissevaade (vaimsesse) maailma, milles autor elab.

Aasta debüüt on Jaan Pehu “Sisukord”. Paljugi võib luhtuda – NAK visatakse Tartu Kirjanduse Majast välja ja ansambel Koer kaotab telemängus Noorkuule. Kuid Pehk on jääv. Lisaks päästev sõber, kelle huumor ulatab käe, kui oled uppunud antiikdialoogide mõttekäikudesse. Ema on sul Sokrates, mees!

ALVAR LOOG:

Kõige rohkem stiili, südant, ilu ja mängulisust, mida kirjanduses hindan, leidsin möödunud aastal Asko Künnapi luulekogust “Kõige ilusam sõda”. Kui Künnap juba vallutatud kirjanduslikus avakosmoses veel veidi edasi liigub, võivad meie lapselapsed ehk rääkida tema puhul kord 21. sajandi esimesest suurest klassikust eesti kirjanduses, otselingist “eelajalooliste” sauruste Kaplinski ja Rummo juurde.

Debüütide hulgas mul selget soosikut pole. Soovimata originaalitseda, märgiksin siiski ära Robert Kurvitza tekstid ansambli Ultramelanhool esikplaadile “Must apelsin” (ehkki nende kirjanduslik väärtus on paljuski kinni muusikalises kontekstis ning esituses).

Tõden rõõmuga, et täieliku küpsuseni hakkab jõudma praegune ligikolmekümneste põlvkond; möödunud aastal ilmunud raamatutega tõestasid oma arenemisvõimet ning kuuluvust eesti kirjanduse (kvalitatiivsesse) keskmesse Lauri Sommer, fs, Kristiina Ehin, Berk Vaher jt. Ma ei tea, kas see on pelgalt minu isiklik probleem, aga pean tunnistama oma suutmatust leida lektüüri värske teose hulgast (ühe vähestest üllatustest pakkus selles vallas Kadri Kõusaar). Juba mitmendat aastat järjest hoolitsevad minu lugemiselamuste eest peamiselt luuletajad, tehes seda ilusti ja hästi.

ILONA MARTSON:

Kõige rohkem meeldis tänavuses üsnagi viletsas proosa-aastas Jaak Jõerüüdi “Diplomaat ja mälu”. Mõned ignorandid (näiteks Kulka aastapreemiade tänavune žürii) seda ju kauniskirjanduseks ei pea, nähtavasti liiga dokumentaalseks põlates, aga see on nende probleem. Mitu lemmikut oli mul ka lastekirjanduse teoste hulgas, aga vastav valdkond *Vikerkaare* lugejat niikuinii ei huvita. Ulmest on jätkuvalt rõõmustanud Indrek Hargla, ka on alati olnud hea lugeda Triin Soometsa luulet.

AARE PILV:

On kõneldud, et eesti kirjanduses on praegu järjekordne kümnendikeskme mõõnaseis. Ei söanda nii kategooriline olla, kuigi proosa osas jäi tummisemate palade kontsentratsioon küll pisut liiga väikseks. Luule on päris heas vormis, minu silmis ilmus vähemalt kolm luuleraamatut, mis jäävad sajandi esikümnendit tulevikus esindama;

mitmed luulekogud jäävad arvatavasti olulisteks teosteks nende autorite isiklikus loominguloos, märkides kas kõrgvormi või pöördepunkti (pean silmas fs-i, Jõerüüti, Krulli, Sommerit, Soometsa). On olnud tihedamaid aastaid, praegu on vist tõesti hingetõmbeaeg.

TRIIN PLOOM:

Parimaks raamatuks nimetaksin originaalsusele pretendeerimata fs-i “2004”. Seda kogu on esile tõstetud ja auhinnatud täiesti põhjendatult, tegu on olemuslikult olulise teosega ning kui todasama fs-i raamatut mingil põhjusel 2004. aasta kirjandusfooni ei eksisteeriks, siis oleks edasine valik Triin Soometsa “Toormaterjali” ja Kristiina Ehini “Luigeluulinna” vahel minu jaoks juba väga raske. Parim debüüt oli Andreas Kalkuni “Pääväraamat”, mis täidab pisutki seda tühikut, et Eestis kirjutatakse vähe säravat religioosset luulet. Ehkki Kalkungi kirjutab hoopis setu keeles ja mängib ortodokssetel taustadel, eristub ta loodu kvalitatiivses mõttes mitmest siinses kultuuriruumis üleekspluateeritud suunast. Kui midagi üldistavalt öelda, siis luulepildis oli 2004 huvitav aasta.

JÜRGEN ROOSTE:

Parim raamat oli fs-i “2004”, jääb aegadeks. Parim debüüt – Juhan Maiste “In Arcadia ego”. Lauri Pilter kirjutab hästi, aga temaatika on kuidagi perversne, fetišeeriv, mul endal praegu asjad nii segamini, et Maiste mõjub tervendavamalt. Ja kui ma oleks “Jürgen Rooste”, siis ma ütleks, et pagana häa aasta oli, aga ilgelt

VIKERGALLUP 189

siibrise keeras lõpuks. Et luule oli kõva ja proosa üsna nadi. Et publik püsis ustavalt tuimana ja kedagi ei huvita endiselt miski muu kui see, mis teda otse puudutab. Kõik on vabariigis kõige paremas korras. Ja kui midagi on halvasti, on selles süüdi kirjandus. Ja kriitikud. Ja eriti muidugi Kirjanike Liit, see kurja juur. Ja Kulka. Kasiinod tuleks kinni panna!

AARNE RUBEN:

Möödunud aasta oli väga huvitav kirjandusaasta. Mäletan, et toimus diskussioon selle üle, kas Kadri Kõusaar on kirjanik. Kadri Kõusaar on kindlasti kirjanik.

Väga suureks toeks kirjutavatele inimestele oli möödunud aastal Vahur Afanasjevi juhitud kirjanduse list. Mida enam seda lugeda, seda enam tõuseb tuju. Igaüks on seal leidnud oma niši. Veiko Märka kirjutab jutukesi Vares-Barbarusest, Kalevipojast, siilist ja ka minust, mis on väga tervitatav, Berk Vaher selgitab, miks ta Res Publicast lahkus, Jana Lepik mälestab paavsti jne. See on nagu usin sipelgapesa, kus tegevust jätkub kõigile.

Kirjanike Liidus on ilmnunud kummatavad tendentsid. Mina leian, et sõnavõtude lämmatamine muusikaga kuulub KGB töömeetodite hulka. Uno Laht püüdis edastada mingit informatsiooni, kuid valju muusika tõttu jäi see saamata nendel, kelle jaoks see võis olla vajalik. See on inimeste kunstlik pimeduses hoidmine, kui takistatakse informatsiooni edastamise protsessi. Igaüks võib kodus muusikat kuulata nii palju kui kulub ja kellele Uno Lahe sõnavõtt ei meeldi, see võib lihtsalt välja värsket õhku hingama minna.

KARL MARTIN SINIJÄRV:

Väga ühtlane aasta. Midagi raputavat või koletumalt esilekerkivat ei olnud, aga paljud esinesid märgatavalt üle oma tuntud headuse. Niisugune rahulik kartulisalati-aasta, mis näitab, et kirjandus toimib normaalselt. Hea ju. Ega kogu aeg peagi ebanormaalseid asju juhtuma. Kui seesugusele aastale veel paar kvaliteedikeerdu juurde kasvatada, võib kõneleda läbivalt kõrgetasemelisest kirjandusest. Küllap siis ka tipud kõrgemad ja viletsused nii hullud, et ajavad juba naerma, ei nutma. Seega, paradoksaalselt, näen kõvas keskpäras keskpära vältimise võimalusi.

JAAK TOMBERG:

tekkinud on mingi vabanemise (võimalik et ka vabalangemise) tunne. tundub, et on vabanetud meeleheitlikust püüdlusest paigutada iga ilmuv teos võimalikult kiiresti “oma kohale” eesti kirjandusloos või katesse leida igale tekstile kiiresti oma kategoriseeriv tähistaja. võimalik ka, et tegu on hoopis (positiivse!) suutmatusega niisugust püüdlust ellu viia. üha suurem hulk tekste otsib ise omale üldistavat nime ja tähendust. (ning miks peakski sellele vahele segama?) need (saavutatud) nimed ja tähendused on aga hetkelised, üha suuremal hulgal teostest pole enam liigstaatilist kuju, väiksem “kinnitumise aste” tagab suurema hulga sügavamaid (ja samas ka lenduvamaid) tähendusi. hääl läheb fs-i mustale lehekuhjale “2004”. miks? sest see kutsus esile raputamatu nägemusi mustast ja surnud pargitiigi veest, öös peegelduvast kanaliasfaldist, igavesti oma peas elamisest ning (millegipärast ka) elavhõ-

beda nutvast puust. berk vaher (“sekeldaja päevad”) on oma kirjutusviisid “lugulauluga” põhjalikult läbi tunnetanud; uus kogu räägib end juba ise käigushoidva kirjutusaparaadi vahendusel muuhulgas veenvalt ka hingepüüdjust ja loomingulisest vangistusest. kirjandusest märksa huvitavamaks osutus aga kirjandust kommenteeriv pool: kirjandustõlgitsuste mitmekesisuse suurendamisele aitaks kindlasti kaasa suurem tähelepanu jaanus adamsoni “läbirääkimistele” (kui saaks, siis sinna läheks ka debüüdi hääil) ning erkki luugi auhinnakõnle “autori surm jms” (vt *vikerkaar* 2004, nr 3).

JAAK URMET:

Aasta lühike kokkuvõte võiks kõlada nii: sõnnikuhunnikus kihises vihaseks, aga nõgesed eriti lopsakad ei olnud. Mis tähendab lahtiseletatuna, et avalikkuse tähelepanu väärivaid teoseid tõi möödunud aasta vähevõitu, kuigi näiteks Vikergallupi nimemeri annab tunnistust hämmastavalt suurest produktsioonist – selle mahtu paisutab just harrastajate ja keskpäraste kirjanike looming. Olid mõned head asjad, olid mõned olulised asjad, olid mõned huvitavad asjad, aga üldiselt – võrreldes varasemate aastatega – ei olnud palju, mida töövõitude tahvlile riputada.

Palju põnevam oli aasta populaarteaduses (Ilmjärv, Vseiov, Pullat, Talve, Karjahärm, Turovski, Haug) ja mälestuskirjanduses (Vahing, Jõerüüt, Savisaar), samuti lastekirjanduses (Käo, Kivirähk, Volkonski, Rannap, Piret Raud, Sauterid). Eraldi kiidusõnad on teeninud Tänapäeva “Minu esimese raamatu”-sari, milles on ilmunud

juba hulk kõrge kvaliteediga algupäraseid lastejutte. On aeg asuda poes laiutavat tõlkerämpsu (mida toodab eriti kirjastus Sini-sukk) väärtusliku kirjandusega sealt välja tõrjuma.

BERK VAHER:

Otsustades, et Kiwa “Roboti tee on nihe” on ikka juba 2005. aasta raamat (ja võimalik, et ka käesoleva aasta parim), siis 2004. aasta tippteos on mu jaoks Lauri Sommeri “Nõidade õrnus”. Väga väike ja väga suur maailm – valusalt isiklik, kogu olemisega erinevaid ilma- ja ulmapaiku mõtestav ning piireületavalt müütiline.

Debüütidest ei oska aga ühtki raamatuks vormunud esile tõsta. Mitmed sümptaatsed autorid on “debütandid” ju vaid formaalselt – nende jälg kirjanduses algab varasemast. Nii mõnigi tõsitulnuk, kes olulise ja sümptomataatilisena välja paistab, jätab jällegi mind isiklikult külmaks. Ja need uued tegijad, kes enam korda läksid, ei jõudnud veel raamatuni.

Ei nõustu siiski nendega, kes kirjandusaastat kahvatuks pidasid. Pigem on tegu üldlõdise küllastusega, lugemiskurnatusega – ehk tõesti ka teatava stagnatsiooniga kirjutamises (paljud jätkavad “tuntud headuses”). Aimub saamatust või viitsimatust tunda ära praegust sõgedat virtuaalsõja-aega nii, et sellest ometi üle jaksaks kõlada. Ajakohatsevat kolumnismi on kirjanduses rohkem kui eales, liha vapustavat sõna aga napib. Kirjandus ei ela, vaid püüab ära elada.

Uus jõuline põlvkond tuleb. On ka juba aeg.

Vigade parandus

Vikerkaare 3. nr-s lk-1 92 on Nicholas Cooki eluloos kirjutatud kahel korral valesti Royal Holloway kolledž. Artiklis “Kunst kunsti vastu” 56. lk vasakpoolse veeru alt 6. reas puudub lause algusest üks sõna. Õige on: “Ülev raputab meeled üles looduse korrapära rahulikust vaatlemisest ...”.